

निवेदन

प्रस्तावना

पूर्वी धर्म

निवेदन

लेखक

आचार्य धर्मनिंद कोसंवी

‘भारत’^१ नांवाचे एक साप्ताहिक वर्तमानपत्र गोव्यांत निष्ठत असते. आरंभी तें कांहीं तशुण होतकरु मंडळी चालवीत असे. पहिल्या रेपेस अमेरिकेहून परत आल्यावर या मंडळीच्या आग्रहास्तव गृहत्याग केल्यापासून अमेरिकेहून परत येईपर्यंत माझ्या प्रवासाचा वृत्तान्त लिहिल्याच्या उद्देशाने या पुस्तकाचीं पहिलीं एक कीं दोन प्रकरणे लिहून मी ‘भारता’-च्या संपादकांकडे पाठविली. तीं वाचून तावल्कालिक संपादकाला हैं प्रवासाचे वर्णन नसून ‘आत्मवृत्त’ आहे असे बाटले, व ‘माझा प्रवास’ हा मथळा बदलून त्याने ‘आत्मवृत्त’ हा घातला. त्या काळीं श्रीयुत शांबाराव कृष्णाजी सरदेसाई^२ हे ‘भारता’च्या मराठी बाजूचे संपादक होते. त्यांनी दुसऱ्याच अंकांत ‘आत्मवृत्त’ मथळा बदलून ‘आत्मनिवेदन’ अपा नवा घातला. वस्तुतः पहिलीं दोन-तीन प्रकरणे केवळ उपोद्धातादावल होतीं; मुख्यतः प्रशासवृत्तान्तच संग्रावयाचा होता; आणि सर्व पुस्तकाला ‘माझा प्रवास’ हैं नांव शोभले नसतें असे नाहीं. तथापि श्रीयुत शांबाराव यांनी दिलेल्या नांवाला मीं विरोध केला नाहीं आणि त्याच मथळ्यादालीं ‘भारतां’ त पहिलीं तेरा प्रकरणे व चवदाव्या प्रकरणाचा कांहीं भाग लापून प्रसिद्ध झाला. परंतु माझे पुकळ गोमन्तकस्थ चांधव या प्रवासवर्णनाला

१. दीर्घकाळ चाललेले गोमन्तकातील एक नावाजलेले साप्ताहिक. प्रकाशन-स्थळ आणि काळ : पणजी १९१३ ते १९१७; केवळ १९२० ते १९४९. भाषा : मराठी आणि पोर्तुगीज. संस्थापक : गोविंद पुंडलीक हेगडे देसाई [संपादक], दत्तात्रेय जगन्नाथ बोरकर आणि शांबाराव कृष्णाजी सरदेसाई. १९२० मध्ये या पत्राची संगूण जडाबदारी हेगडे देसाई यांनी स्वीकारली. मध्यी १९१७ नंतरीची दोन-तीन वर्षे सोडल्यास, हेगडे देसाई यांनी हे पत्र आपल्या निघनापर्यंत [१९४९] चालवले. हे पत्र चालवण्याच्या त्यांच्या राष्ट्रीय बाण्यामुळे पोर्तुगीज सरकारच्या जवळ जवळ तीस खटल्यांना त्यांना तोड द्यावे लागले, आणि कारवामही भोगावा लागला.

२. जुन्या पिढीतील गोमन्तकातील एक वैचारिक निवंधकार, संपादक, आणि स्फुट लेखक म्हणून हे प्रसिद्ध आहेत. गोमन्तकातील सामाजिक, साहित्यिक आणि शैक्षणिक चळवळीतही त्यांचा पुढाकार असे. गोमन्तकात भरलेल्या १५ व्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे ते स्वागताध्यक्ष होते.

‘आत्म’ शब्द गाळून ‘निवेदन’च म्हणत असत, आणि या बाबतीत त्यांना अनुसरणे विशेष सोरीचे वाटल्यावरून या पुस्तकाला तेंच नंव दिले आहे.

भारतांत निवेदन छापण्यास १९१२ सालच्या नोव्हेंबर महिन्यांत आरंभ झाला व ते ९ फेब्रुवारी १९१६ पर्यंत चाढू राहिले. इतका काळ लोटप्पाचे कारण हे की, महायुद्धाला सुरुवात झाल्यानंतर भारत नियमानें चालत नसे. प्रथमतः एकामागून एक प्रकरणे लिहून मी पाठवीत असें. पण पुनः अमेरिकेस जाण्याचा विचार ठरल्यामुळे १९१६ की १९१७ साली १४ पासून १८ पर्यंत प्रकरणे मी तयार केली, व ती माझे मित्र श्रीयुत विष्णु रामचंद्र नाईक^३ यांच्या हवाली केली. त्यांच्यामार्फत हे पुस्तक गोव्यांत छापून घेण्याचा माझा बेत होता. परंतु अनेक अडचणीमुळे तो सिद्धीस गेला नाही, व लेखी प्रत त्यांजपाशी तशीच पडून राहिली. शेवटी, गोमन्तकांत हे पुस्तक छापणे शक्य नाही असें दिसून आल्यावर भारतांत खालेश: छापलेली १३ प्रकरणे व पुढच्या प्रकरणांची लेण्डी प्रत मी माझे मित्र श्रीयुत दामोदर रघुनाथ मित्र^४ यांच्या हवाली केली. त्यांनी हे पुस्तक प्रसिद्ध करून माझ्यावरील आपले प्रेम व्यक्त केले आहे असें मी समजतो.

ज्या युहस्थांनी आणि मिळूनी अनेक प्रसंगी मला मदत करून आपले सौजन्य आणि औदार्य दाखविले, त्यांनीच कांहीं प्रसंगी मदत करण्यास हयगय केल्याचा किंवा माझा उत्साहभंग होईल असें वर्तन केल्याचा उल्लेख या पुस्तकांत कांहीं ठिकाणी आला आहे; आणि तो आला नसता तर बरें झाले असते असें पुष्कळांस वाटप्पाचा संभव आहे. परंतु तो माझ्या आश्रयदात्यांना आणि मिळांना कमीपणा आणण्याच्या हेतूने केलेला नाही. त्या सर्वोविषयी माझ्या अंतःकरणांत पूर्ण आदरबुद्धि वसत आहे; आणि हे त्यांपैकी बहुतेकांना माहीतहि आहे. मी स्वीकारलेला मार्ग जगाच्या व्यवहाराच्या उल्ट होता, आणि त्यांत यश येणे दुरापास्त असें सर्वोना वाटणे अगदी साहजिक होते. नवल हें, की, असें वाटत असतांहि माझ्या आश्रयदात्यांनी माझा पूर्णपणे घिक्कार केला नाही, आणि

३. हे व्यवसायाने वकील होते. मडगाव शाहरातील सार्वजनिक कार्यात आणि चळवळीत ते आखेने भाग घेत. त्या काळातील ‘गोवा-मित्र’, ‘गोवात्मा’ ह्या गोमन्तकातील नियतकालिकांशी त्यांचा घनिष्ठ संवंध होता. ते धर्मानंदांचे नातेवाईक होते.

४. हे मूळचे गोमन्तकातील वार्देश वराण्यातील. त्यांनी सुंवर्देत ‘मनोरंजन’ या नावाचे लछित वाङ्मयास वाहिलेले मराठीतील पहिले मासिक सुरु केले. त्यास अतोनात लोकप्रियता मिळाली. खास अंक काढण्याच्या प्रथेस यांनीच सुरुवात केली. स्त्रीदाक्षिण्याला उपकारक ठरतील अशा विचारांचा प्रचार करण्याचे कार्य त्यांनी या मासिकाद्वारे केले. त्या मासिकाबरोवरच मनोरंजन ग्रंथप्रसारक मंडळी काढून अनेक मराठी ग्रंथ प्रकाशित केले. बंगाली कथा-कादंबव्यांची भाषांतरे प्रकाशित करून बंगाली लिहितवाङ्मयाची मराठी बाचकांस ओळख करून देण्याची त्यांची कामगिरी उल्लेखनीय आहे.

अद्यापि आपले प्रेम कायम ठेवले आहे।

या पुस्तकाचीं पुरेस पाहण्याच्या कामीं श्रीयुत विड्ऱु जिवाजी नाऊकर्गी^५ यांनी उत्तम मदत केल्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

पुरातत्व मंदिर,

अमरावती.

५. जुलै १९२४.

धर्मानंद कोसंबी

५. अनेक लहानयोर धार्मिक पुस्तकांचे निं ‘नरेंद्रनाथ’, ‘पाइचात्य नाऊकातील संविधानके’ आणि ‘प्रेमविजय’, ह्या आधारित ग्रंथांचे कर्ते.

बालपणांतील कांहीं गोष्टी

माझा जन्म गोव्यामधील सासष्ठ प्रांतील सांखवाळ या गांवीं ता. ९ ऑक्टोबर १८७६ या दिवशी पहार्टेस चार वाजण्याच्या सुमारास झाला. आईचे नांव आनंदीवाई; व वडिलांचे दामोदर. आम्ही सात भांवळे; पैकी दोन मुलगे व पांच मुली. या सात भांवळांमधील मी शेवटचा. जन्मल्यानंतर आई आजारी पडल्यामुळे आईचे दूध न मिळतां दाईच्या दुधावरच प्राणरक्षण करावें लागले, असें सांगतात. सहा महिन्यांचा होतों तेव्हां एकाएकी डावा पाय सुजून त्यांत पूरु उत्पन्न झाला. कणसूब येथील रोकी मिस्कीत नांवाच्या वैद्यानें गुडध्याच्या वरच्या बाजूस कापून त्यांतून पूरु बाहेर काढून तो बरा केला. परंतु तो कायमताच अशक्त होऊन राहिला.

आमचे आजोबा रामचंद्र कोसबे हे जेव्हां सांखवाळीस आले तेव्हां तो गांव ओसाड पडल्यासारला होता. पण माझ्या बाल्यांत तेथें बरीच सुधारणा झाली होती. तथापि दोन-चार दिवसांआड संध्याकाळीं सहा वाळत्यावर बाबाच्या आगोळ्या ऐकूं यावयाच्याच. आमच्या शेजारीं सुदाय कामत यांचे लहानसें दुकान असे. दक्षिणेच्या बाजूस भिकू शेणवी संक्षिप्ती यांचे घर आहे. त्यांना सुवगा नवहता. त्यांच्या दोन विधवा मुली व एक विधवा नात या त्यांच्या घरीं राहत असत. याशिवाय नारायण शेणवी संक्षिप्ती हे आमचे शेजारी होते. (सध्या त्यांचे निरंजीव त्यांच्या घरांत रहात असून मूळच्या घरांत त्यांनी बरीच दुरुस्ती केली आहे.) हीं तीन ब्राह्मणांचीं घरें खेळील करून सात-आठ हिंदू शूद्रांचीं व पांचसहा खिल्सी शूद्रांचीं घरें आमच्या घराच्या आसपास होतीं. खिल्सी मुलंबरोवर मी फार करून जात नसे. त्यांच्याबरोवर खेळण्यास वडिलांनीच मनाई केली होती असें वाटतें. पण हिंदू शूद्रांच्या मुलंबरोवर खेळण्यास सक्त मनाई केली नसावी. कारण त्यांजबरोवर कित्येक वेळां मी फिरत होतों अशी आठवण आहे. माझ्या सर्व सोबत्यांत किंवदूना गांवांतील सर्व मुलांत मी मंद होतों अशी प्रसिद्ध आहे. आठनऊ वर्षेपर्यंत तर मला घड जेवतां येत नसे. माझ्या सोबत्यांनी मारलें असतां मी घरांत तकार आणीत नसें- अथवा मला ती आणतां येत नसे असें म्हणणें विशेष चांगले. मला उद्देशून माझ्या वडिलांचे कांहीं दोस्त त्यांना म्हणत असत, कीं, हा मुलगा तुमच्या शिरावर एक ओऱ्हेच आहे असें आम्ही समजतों.

माझ्या वडिलांचे मत या मित्रांसारखे नसावें. सामान्य बापांची पूर्ण निराशा होण्या-

इतका मी मंद होतों, तरी माझ्या वडिलांना मी हुन्हार निवेद अशी बळकट आशा वाटत होती. एका गांवठी ज्योतिष्यानें त्यांना, मी विद्रान् होईन, पण घनवान् मात्र होणार नाही असें भाविष्य कथन केले होतें, व त्यावर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता. निदान मी गांवचा कुळकर्णी (escrivao da comunidade^६) होईन असें ल्याना वाटे.

माझ्या शिक्षणाची त्यांना फार आस्था होती, परंतु शिक्षण कसें यावें हें त्यांना ठाऊक नव्हते. पहिल्यानें बरीच पाठावर धूळ पसरून तिजवर मी अक्षरें काढावयाला शिकलों. नंतर कांहीं महिने मला मडगांवीं ठेवण्यात आले. तेथें मी दुसरे कीं तिसरे पुस्तक शिकत असें. पुढे मला चिललीस^७ माझ्या बहिणीच्या बरीं पाठविले. तेथें भिकंभटजी म्हणून एक मास्तर असत, त्यांच्या शाळेत मी पंचसहा महिने शिकत असें. त्यांची बहुतेक विद्या संपल्यावर मला माझ्या वयाच्या नवव्या किंवा दहाव्या वर्षी आरोब्यावर^८ राघोबा गोपाळ प्रभु यांच्या शाळेत घातले. हे फार कडक असत. पण विद्वतेबद्दल त्यांची बरीच ख्याति होती. माझ्यावर त्यांची फार मर्जी होती. आपल्या विद्यार्थ्यांना त्यांनी निरनिराळीं नांवें दिलीं होती. त्यांत मला 'मेंड्यांनी भाजी' असें नांव ठेविले होतें. मेंड्यांची भाजी मरु असते, पण खाण्यास गोड लागते असें ते म्हणत असत. यांच्या शाळेत मी अवघा दोन किंवा तीन महिने होतों. चिललीहून नदी उत्तरून पलिकडे जावयाचें असल्यामुळे शाळेत जाण्यास मला बहुधा डदीर होत असे. पुढे तर मी आजारी पडलों, व शाळेत जाणे बंद पडले. पण जैं काय थोडेबहुत शिक्षण झाले तें याच शाळेत झाले. गणिताची तर मला बरीच आवड लागली. शाळेत त्रैराशिकापर्यंत गणित झाले होते. पण पुढे बरीच दशांशार्थेत सर्व गणिते मी स्वतः सोडविली.

प्रकृति नीट राहत नव्हती म्हणून चिललीहून मला पुनः बरीं आणण्यांत आले. वर्ष सहा महिने बरीं घालविल्यावर १८८८ सालीं मी शहापूर-बेळगांव येथें माझ्या बहिणीच्या घरीं गेलों. तेथें मला सरकारी शाळेत नेऊन मराठी दुसऱ्या इयत्तेत बसविष्यांत आले. माझ्या वर्गात मी पहिला होतों यांत कांहीं आश्रय नाही. कारण त्या वर्गात असदांनाच मी पांचव्या इयत्तेचीं सर्व उदाहरणे सोडवीत असें. तालीम सोडून बाकी सर्व विषयांत माझा पहिला नंबर असे. वार्षिक परीक्षा झाल्यावर मला एकदम मराठी पांचव्या इयत्तेत चढविष्यांत आले. तेथें सुद्धा बहुधा माझा पहिलाच नंबर असे. पण या वर्गात मी जास्त दिवस राहिलों नाही. दोन महिन्यांच्या आंतच मी आजारी पडलों, व पुनः गोव्यास आलों. शहापुरच्या आमच्या बालमित्रांपैकीं बहुतेकांनी मैट्रिकपर्यंत देखील मजल मारली

६. गोमन्तकातील ग्रामसंस्थांच्या बसुलाचा हिशेब ठेवणाऱ्या निदप्तर संभाळणाऱ्या कुळकर्णीचे पोरुंगीज नाव.

७. गोमन्तकातील बारदेश महालातील एक गाव.

८. 'आरोवैं'— गोमन्तकातील ऐडणे महालातील एक गाव.

नाहीं. फक्त श्रीयुत नागेश बासुदेव गुणाजी^{१०} हेच काय ते बी. ए., एलएल. बी. पर्यंत टिकले. शहापूर सोडल्यावर मी एक दोनदा पोर्टुगेज शालेंत जाप्याचा प्रथम केला, पण तो अजिचात फसला. अनेक कारणांमुळे मला पोर्टुगेज भाषा आवडेना; संस्कृत शिकण्याची इच्छा होती, पण ती सिद्धीस जाईना. शेवटी शाळेला कंटाळून मी घरी बसलो. बांडिलांनीहि माझ्यामार्गे फारसा तगादा लावला नाही. मला गांवचा कुलकर्णी करण्याचे जें त्यांचे ध्येय, त्याचा नाद त्यांनी सोडून दिला असावा!

२

तारुण्य

“ किमस्ति कश्चिदसावियति लोके यस्य निर्विकारं यौवनमतिक्रान्तम् । ”

— कांदंबरी

(भावार्थ— या अफाट सृष्टींत ज्यांचे तारुण्य निर्विकार तन्हेने गेले, असा हा कोणी आहे काय ?)

चवदा वर्षीचा मुलगा किंवा बारा वर्षीची मुलगी, यांस तरुण किंवा तस्यी म्हणणें पश्चात्य देशात हास्यास्पद होईल. आमच्या देशात देवील, कृषिकाळी, अशा अभेकांना तरुण किंवा तस्यी या संज्ञा वेड्या माणसानें सुदूरां दिल्या नसत्या. पण काळाचा महिमा विचित्र आहे. आजला चवदा वर्षीच्या आया आणि सोळा वर्षीचे बाप या आर्यभूर्मींत किती तरी निश्चितील ! मग मी चवदाच्या वर्षीच तरुण झालो असे जर माझ्या महाराष्ट्रीय वाचकांना सांगितले तर त्यांनी आश्रये कं मानावें॑ मी तरुण झालो याचा अर्थ माझ्या शरीराची वाढ पूर्ण झाली असा मात्र कोणी घेऊ नये. तारुण्यांतील जे मनोविकार, त्यांनी माझ्या मनांत ठाणे बसविलें, येवढाच त्याचा अर्थे. माझ्या किल्ये

^{१०}. हे पुढील काळात बेळगाव येथील एक नावाजलेले बकील, कॉग्रेसचे कार्यकर्ते, आणि उत्तम लेक्यांक म्हणून ओळखल्यात आले. महात्मा गांधीच्या खास जबलच्या अनुयायांपैकी ते एक होते. ‘रमणग्रस्थानत्रयी’चे मराठी भाषांतर ‘अमेरिकील गरीब विद्यार्थी’, ‘आत्मोद्धारबोध’ वर्गीरे त्यांची सात-आठ पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

सोबत्यांची लग्नें झालेलीं; इतर सोबती लग्नाचा इत्यर्थ काय असावा या गहन शोधांत गढून गेलेले; व कांदीं ज्ञानांनी तर देवदासीच्या द्वारे वर्गेरे तारुण्यतत्वाचा बोध करून घेतलेला; अशा परिस्थितींत मीच तेवढा कोवळा—अपक्व—राहणें शक्यन नव्हते.

माझ्या बंडिलांनी आमच्या घरापासून दीडोन मैलांच्या अंतरावर नव्वद वर्षांच्या कराराने एक नारळीचा बगीचा खंडला घेतला होता. तेथें ते दिवसांतून दोनदा जात असत. त्यांच्या बरोबर मीहि या बगीच्यांत जाऊ लागलो. तेथें मुख्य काम म्हटले म्हणजे माकडां-पासून आणि चोरांपासून नारळांचे रक्षण करणे हे होतें. आम्ही फाबल्या वेळांत, पाटांचे पाणी चाळू करणे, केळीस पाणी देणे, बगीच्याची भिंत मोडून पडली असल्यास ती दुरुस्त करणे, इत्यादि कामे करीत होतों हलकेहलके मी माडावर चढावयाला शिकलो, व बडील घरी नसले म्हणजे या बगीच्यांत जाऊ लागलो. पण रात्र झाली म्हणजे मला भीती वाटे; व घरी येताना माडाची सुर काढणाऱ्या भंडारी लोकांच्या सोबतीने मला यावै लागे. या सोबतीचा अर्थात्तच माझ्यावर अति वाईट परिणाम झाला. मी ताडी पिंड लागलो किंवा अन्य दुराचार करू लागलो असें नव्हे. पण त्यांच्या आपसांतील अंतिगलिन्हा भाषणाचा माझ्या मनावर दुष्परिणाम घडत असे, व त्यामुळे माझ्या मनांत कुलत्पना घोळू लागल्या. बरच्या माणसांच्या दावामुळे माझ्या हातून कायिक दोष घडले नाहीत; पण मानसिक दोष घडले, व त्यांची विषारी फळे मला आजपर्यंत भोगावी लागत आहेत.

१८९१ सालच्या शेवटी किंवा १८९२ सालच्या आरंभी हलूहलू मला वाचनाची अभिश्विलागू लागली. असें होप्यास कोणी प्रवर्तक झाला नाही. आपोआपच माझें लक्ष्य वाचनाकडे वळलें. ‘आरबी भारौतील सुरस व चमक्कारिक गोषी’ हे पुस्तक मी पहिल्याने वाचू लागलो. नंतर थोडक्याच वेळांत रामचंद्र पांडुरंग वैद्य^{१०} यांचे ‘पश्यबोध’^{११} मासिक पुस्तक माझ्या हातीं आले. त्यांतील ‘गुप्तरोग’ ही कविता

१०, ११. विसाड्या शतकातील पहिल्या चरणात गोमन्तकीय सार्वजनिक जीवनात सुधारणा घडवून आपण्यासाठी या कार्यक्त्यांनी अव्याहत प्रथम केले, त्यांपैकी एक ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ कार्यकर्ते, फोंडे येथील आमेद कॉलेजचे संस्थापक आणि आश्रयदाते. ‘पश्यबोध’, ‘हव्यदंकुकू’, ‘प्राची प्रभा’, आणि ‘LUZ DO ORIENTE’, ही चार मासिके आणि ‘विद्याप्रसार’ हे साप्ताहिक, एवढों नियतकालिके त्यांनी काढली नि चालवली. ‘स्थूलवर्णन’ हा शास्त्रीय ग्रंथ, ‘काव्यतरंगिणी’ हा कवितासंग्रह, आणि ‘मूर्यंजय’ हे नाटक, हे त्यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. १९२१ पासून निषेने खादी वापरणारे ते पहिले गोमंतकीय. व्यवसायाने आर्यवैद्य. त्यात त्यांनी अपूर्व नैपुण्य संपादन केले होते. ‘दादा वैद्य’, या नावाने ते सर्वंत्र प्रसिद्ध होते.

“ केंक्रो भूमिपती, धैंगे धनपती, दादाच वैद्यपती ।
कामत सदमपती, पुंडा रथपती, देसाय सेनापती ॥ ”

माझ्या पथ्यावर पडली. पूर्वी ज्या गोष्टी सुखावह वाटत होत्या, त्या आतां दुःखकारक वाढू लागल्या. मनसमुद्रावर निराळ्या प्रकारचे तरंग उऱ्हे लागले. पण नवीन विचारांचा पाया दृढ होतो न होतो इतक्यांत (१८९१ च्या जूत महिन्यांत) माझें लग्न झाले ! तारुण्याचा शिक्का मजवर बसला ।

माझें वाचन ज्ञासजसे वाढत गेले तसेतसा माझा असंतोषहि वाढू लागला. विष्णुशास्त्री, आगरकरप्रभृति थोर पुरुषांनी यथामिति आपल्या देशाची सेवा केली व आपणास धन्य म्हणून घेतले; पण माझ्या हातून त्यांच्यासारखी कुर्खे होण्याची आशा आहे काय ? त्यांची विद्वत्ता कोठे ! त्यांचा उत्साह कोठे ! त्यांचे धैर्य कोठे ! पण मी या सर्व गोष्टींस आंचवलेला. या जगांत माझ्यासारख्या पशुतुत्य मनुष्याण्यानें जीकंत तरी कां राहावे ? विषयान करून इहलोकीची याचा संपविणे हें चांगले नव्हे काय ? या व अशा प्रकारच्या विचारांची माझ्या मनात एकच गर्दी झाली. विषयानाला जे धैर्य लागते, ते माझ्या अंगी नव्हते. म्हणूनच या प्रसंगीं मी त्यांतून बचावलां. चिंताचीची ज्वाला मालविष्याचे सामर्थ्य माझ्यासारख्या अप्रबुद्ध तस्यामध्ये नव्हते, हें निराळे सांगण्याची गरज नाही. मोळ्यानें सुस्करे टाकून मध्यरात्रीच्या सुमारास एकाएकीं जागे व्हावें, छाती एकसारखी घडघडत असावी, व झोप बहुधा लागू नये, असा प्रकार किंत्येक दिवस चालला होता. याच संधीला मी गुडगुडीचा भक्त झालो. पण गुडगुडीमुळे छातींतील घडकी कमी न होतां उलट वाढत असे.

आमचा कुलदेव रामनाथ. सध्या या देवाचे मंदिर बांदिवडे या गांवीं आहे. तेथे दसऱ्याला वेताळाचे वारै एका गुरवाच्या अंगांत शिरत असे, व तो भुताखेतांचा बंदोबस्त करीत असे ! रामनाथ व त्याचा आश्रित वेताळ योजवर आमच्या बिडिलांची अतोनात श्रद्धा होती. तेव्हां त्यांनी मला दसऱ्याला तेथे नेऊन वेताळाच्या अवसरास ^{१३} नमस्कार

गोमन्तकातील श्रेष्ठतर अशा हिंदू ग्रामस्थांची योरवी गाऊन केलेली एक कविता त्या काळात प्रचलित होती. त्या कवितेतील वरील श्लोकावरून दादांची त्या काळातील ख्याती लक्षात येईल.

आरोग्य, नीतिमत्ता, इत्यादी विषयांस वाहिलेले ‘ पथ्यजोष ’ हे दादा वैद्याचे मासिक. त्यात त्यांच्या ‘ गुप्त रोग ’ ह्या कवितेची सुखावत पुढीलप्रमाणे होती.

“ वैद्यवाचा मी रोडलौं कशाने ?
असापा की हो लछ वयोमार्ने,
वर्ष सोळाचे चालतसे आज,
कुशलवाची वाटते फार लाज ! ”

१२. इंद्र, वरुण, ब्रह्म, विष्णु, महेश अशा वैदिक किंवा पौराणिक देवतांच्या वरोगरीनेच खलनाथ, सांतीरी, वेताळ अशांसारख्या सामान्य ग्रामदेवतांचे प्रस्थ गोमन्त-कातच नव्हे तर संबंध दक्षिण कोकणात वरेच आहे. डॉ. हेन्री व्हाईटहेड यांनी आपल्या

करावयास लावले, व आपण स्वतः नमस्कार करून माझ्या छातींतील दुखाप्पाचे गान्हाणे त्याच्या समोर मांडले. आमच्या बराच्या पूर्वेस कांहीं अंतगवर खिरटी लोकांची समशान-भूमि आहे हें या गुरवास माहीत असावे. त्यानें, मी आमच्या बराच्या पूर्वेच्या बाजूस रात्रीं भ्यालों, व तेथे ही भूतबाधा घडली, असें मोषम उत्तर दिले. पण भ्यात्याचे मला स्मरेना. वडील म्हणले, कीं, स्मरत नसले म्हणून काय झाले ! तेथे समशान आहे, तेव्हां भय बाटण्याचा संभव आहेच. शेवटीं भागानें (अवसराला गोव्यांत भार म्हणतात) विभूति मंत्रून दिली, व ती देवाच्या तीर्थावरोबर खाण्यास सांगितली. मला तर हा प्रकार चमत्कारिक वाटला. बिडिलांच्या भिडेस्तव मीं विभूतिभक्षण व तीर्थपान केले; पण त्यांज-मुळे गुण मुठींच आला नाहीं !

तुकोबांची ओळव

छातींतील या रोगाच्या निवारणार्थ रात्रीं जसा मी गुडगुडीचा उपयोग करीत असें, तसा दिवसा मला वाचनाचा उपयोग होत असे. जेवढा वेळ मी वाचीत असें तेवढा वेळ मला बरै वाटे. अर्थात् वाचनाचा मला फारच नाद लागला. पण पुस्तकांचा पुरवठा आमच्या खेडेगांवीं पुरेसा कोठून असणार ! ‘ बुद्धचानक्य ’ वगैरे सर्व पुस्तके वाचून संपली. आतां पुढे काय करावें अशा विवर्चनेत पडलो. घरांत इंदुप्रकाश छापवान्यानें प्रसिद्ध केलेली एक तुकारामबुवांच्या गाथेची प्रत पडली होती. माझी ब्रह्ण तीतील अभंग कधीं कधीं वाचीत असे. ती मी सहज वाचावयाला घेतली. अभंग त्या वेळी मला फारसे आवडले नाहीत. पण आरंभीच्या तुकारामबुवांच्या चरित्रानें माझ्या मनावर इतका पणडा बसविला, कीं, तें चरित्र मी किंत्येक वेळां वाचले, व त्यांतील कांहीं अभंग पाठ केले. या चरित्रवाचनानें माझा रोग वरा झाला. मी निर्धन म्हणून शोक करतो, पण तुकारामबुवांचे तर दिवांगेच निशाले होतें. मी अविद्रान म्हणून शोक करतो, पण तुकोबांना माझ्या दशांशानें देखील विद्येची साधने उपलब्ध नव्हती ! माझे लग्न झाले

‘ दि विहेलज डीटीज ऑफ साऊथ इंडिया ’ या ग्रंथात, “ शिव आणि विष्णु या विशेष प्रतिष्ठित अशा देवता असतील, पण ग्रामदेवता या, संकटकाळी साह्य करणाऱ्या आणि ग्रामस्थांचे सौख्य नि भाग्य यांच्याशी निगडित असलेल्या देवता आहेत, असे समजले जाते. हिंदू धर्माच्या या स्वरूपाचे मूळ फार प्राचीन आहे. ब्राह्मणी धर्माच्या प्रभावाने योडवाफार प्रमाणात बदललेले असे हे आर्योपूर्व स्वरूप आहे.” असे महटलेले आहे. ही गोष्ट द्रविड देशांप्रमाणे कोकणातही सत्य आहे. वेताळ हा भूतपिशाच्यांचा राजा असे समजणात येते. अशा ग्रामदेवतांचे पौरोहित्य ब्राह्मणेतरांकडे असते. अशांस ‘ गुरुव ’ ही संज्ञा आहे. ‘ वेताळाचे वारे गुरवाच्या अंगात शिरणे ’ म्हणजे वेताळाचा संचार त्याच्या अंगात होणे होय. यास ‘ भार येणे ’ अथवा ‘ अवसर येणे ’ असेही म्हणतात.

म्हणून मी शोक करतो, पण तुकोबांचीं तर दोन लग्ने ज्ञालीं होतीं ! प्रपंचामध्ये मजदून अधिक अडचणी असतां परमार्थामध्ये तुकोबांनीं केवढी अवाडी मारली होती वरै ! ग्रां-विक दुर्खें त्यांना अपायकारक न होतां उलट हितावहच वाटलीं, मग मीं शोक करीत कां बसावै ? विद्या आणि धन हीं जरी मिळवितां न आलीं तरी तुकोबांच्या अंगचे सदूगुण, प्रयत्न केला असतां, मला मिळवितां येणार नाहीत काय ? वैराग्याचे कवच बाळून सत्य-निष्ठादि सदूगुणशक्त्यांनीं घडिपूऱ्यां संग्राम मांडला असतां, आज ना उद्या मला जय मिळेल अशी आशा वाढू लागली. नंव नको, कीर्ति नको, पण तुकोबासारखें सात्किक व्हावै, असे मला वाढू लागले. एकास्तांत बसून माझ्या विचारांना मी दृढता आणु लागलो, व तेणकरून माझा हृदोग समूळ बरा ज्ञाला.

भिकू पुंडलिक नाईक हे आमचे आप्त. त्यांचे वडील ते माझ्या वडिलांचे मामा; यांची बहीण ती माझी चुलती. पण या नात्यापेक्षां त्यांचे माझ्यावर अधिक प्रेम जडले. त्यांचे विचार मला फार पसंत पडत असत. महिन्यांतून दहावारा दिवस मी मडगांची त्यांच्या येथे बालवीत असे. कांहीं थडेखोर मंडळी तर मला त्यांचे पुच्छ म्हणत असत ! मद्यपान, बालविवाह, शिमगा, जातिभेद इत्यादि गोष्टी, व्यक्तीच्या आणि राष्ट्राच्या हिताला अपायकारक आहेत असे त्यांच्याच सहवासामुळे मला सष्ट कळू लागले. आणखी एक मला फायदा ज्ञाला. तो हा, कीं, मडगांवांत माझ्या बन्याच ओळखी ज्ञात्या. या ओळखीच्या गृहस्थांकडून मला वाचवयाला बरीच पुस्तके मिळू लागली. जेवढीं पुस्तके मिळतील तेवढीं गोढा करावीं, व घरी आणून वाचून परत करावीं, हा क्रम कित्येक वर्षे चालला होता. भिकू नाईक यांच्या सहवासानें गुडगुडीचे व्यसन बळावत गेले, व पेज जेवून वामकुश्चि करण्याची संवय दृढतर होत गेली. येवढा तोटा ज्ञाला. तथापि एकंदरीत माझा फायदा ज्ञाला यांत शंका नाहीं.

सोनवा मंगेश मुलगांवकर हे माझ्या आतेबहिणीचे चिरंजीव. नातें दूरचें; पण त्यांचे व माझें फार सख्य जडले. ते माझ्यापेक्षां तीन वर्षांनी लहान. मडगांवास ते शिकत असत तेव्हांपासूनच त्यांच्या अंगची हुशारी दिसून आली. मराठी कविता ते चांगली करीत असत. १८९५ सालच्या जानुआरी महिन्यांत त्यांनी आमच्या घराशेजारीं किरकोळ मालाचे एक दुकान उघडले. हा घंदा त्यांना आवडत होता असे नाहीं; पण निश्चायास्तव करावा लागला एवढेच. आमचे दोघांचे विचार फार जुळत असत. आमचा काळ वाचनांत आणि उपयुक्त संभाषणांत जात असे.

माझे वडील बंधु^{१३} १८९२ सालापासून काणकोण प्रांतांतील खोलगड या गांवीं आमच्या मावशीच्या घरीं राहू लागले. मावशीचा तस्ग मुलगा वारत्यामुळे तिच्या जमिनीची व्यवस्था पाहण्यास दुसरे कोणी नव्हते. माझे बंधु याच्वसाठीं तेथें राहून तिच्या

१३. धर्मानंदांच्या ज्येष्ठ बंधुंचे नाव रामचंद्र दा. शे. कोसंवी असे होते. ते १९३३ मध्ये निघन पावले.

शेतांची आणि बागाइतांची देखरेख ठेवीत असत. इकडे, घरीं माझे वडील बृद्ध होत चालत्यामुळे प्रपंचाचा सर्व भार मजवरच पडला. सोलाव्या वर्षांपासून सर्व कारभार मीच पाहत असे. अनेक संकटे आलीं, अनेक अडचणी आल्या. पण मीं न डगमगात सर्व कारभार यथाशक्ति सुरलीतपणे चालविला, असे म्हणण्यास हरकत नाही. तुकारामबुवांच्या चरित्राने आणि इतर वाचनाने माझ्या अंगीं वरेच घैरै येत गेले, व माझ्या आयुष्यक्रमाला एक प्रकारची स्थिरता येऊ लागली. तास्थांत उद्भवणाऱ्या विकारवशतेपासून मी मुक्त ज्ञालों असें मला वाढू लागले.

३

परिस्थिति

श्रीयुत भिकू पुंडलीक नाईक हे एका प्रसंगीं मला म्हणाले, “तूं जर युरोपांत जन्मला असतास, तर तुझ्या बुद्धीचे तेज पडले असते; पण येथे तिचा काय उपयोग ? माकडे राखण्यांतून तुझे सर्व आयुष्य खर्चणार आहे !” त्यांनी केलेल्या या भविष्यापलीकडे खुद माझ्या कल्यानेची घांव गेली नव्हती. मला वाटत होते, कीं आतां माझ्या हातून कोणतेहि महत्त्वाचे काम होणार नाही. जेमतेम माझ्या कुटुंबाची सेवा माझ्या हातून ज्ञाली म्हणजे बस्स ज्ञाले. सामाजिक सुधारणा, घार्मिक सुधारणा, इत्यादि उपायांच्या द्वारे स्वदेशहित साधावे, असे कल्यानातरंग कवींकरीं उठत नव्हते असे नाहीं. पण क्षुद्र नराच्या कोपप्रभाणे मनांतल्या मनांतच त्यांचा लय होत असे. आपल्या प्रांतापुरी कांहीं सुधारणा घडवून आणावी, तर त्या कायाला परिस्थिति अनुकूल नव्हती. उदाहरणार्थ, जांबावलीच्या शिमग्याकडे जे मठग्रामस्थ हिंदुबांधवांचे पैसे लंबे होतात, ते एका सर्वजनिक शाळेकडे व्हावे, असे माझे म्हणणे होते. पण माझ्यासारख्याचे म्हणणे ऐकतो कोण ? जांबावलीचा शिमगा चंद तर ज्ञाला नाहीच, पण उलट तेथें अशी एक सुधारणा ज्ञाली, कीं, पूर्वी कलावंतीचा एक मेळ (जमाव) नाचत असे, ते आतां दोन नाचू लागले !

जांबावलीचा शिमगा

गोमांतकावाहेरील वाचकांस जांबावलीच्या शिमग्याची नीट कल्याना करता येणार नाही,

तेव्हां त्यांच्या सोयीसाठीं त्याची थोडीशी माहिती देणे इष्ट आहे. मडगांवचा ग्रामदेव दामोदर. या देवाचै मंदिर पूर्वी मडगांवांत होते. पण पोतुरोज लोकांनी गोवे काढीज करून लोकांना बाटविष्याचा सपाटा चालविस्थावर ग्रामस्थांनी त्या देवाला तेथून उचदून त्या वेळी संबद्धेकर संस्थानिकांच्या ताब्यांत असलेल्या प्रांतांतील जांबाबली या गांवी त्याची स्थापना केली. या देवाचे जे कांहीं उत्सव आहेत, त्यांत शिमगा मुख्य आहे. मडगांवचे सारस्वत ब्राह्मण आणि वागी हा उत्सव आपसांत वर्गांनी गोळा करून करीत असतात. यासाठी मडगांवच्या आयात व्यापारावर सर्वोच्चा सम्मतीने एक लहानशी पट्टी बसवली आहे; तिचे उत्तम १८९७ सालच्या सुमारास दर वर्षी ७०० किंवा ८०० स्थांच्या दरम्यान होत असे. (सध्या या पट्टीचे उत्तम काय आहे हे मला माहीत नाही.) याशिवाय वर्गांचे पैसे गोळा होत असत. शिमग्याचा खर्च म्हणजे जांबाबलीस सात दिवस लहानथोरास फुकट जेवण मिळे. शिवाय कलावंतीचा नाच, मंडपांतील दिवे, व इतर किरकोळ खर्च. हीं सगळीं कामे मक्क्याने दिली जात. तरुण मंडळी रात्री नाटके करीत व दिवसा कांहीं बीभत्स सोर्मे करून प्रेक्षकांना रंजवीत असत. संध्यासमर्थी कलावंतीर्णीचा नाच सुरु होऊन तो रात्री आठनकू वाजतां बंद होत असे. शिमगा हें देवाचे कार्य आहे असे समजारे बरेच भाविक लोक अद्यापि आमच्या प्रांतांत सांपडतील. पण बहुतेक तरुणांवर या उत्सवाचा अत्यंत वाईट परिणाम होत असे व अद्यापि होत आहे. दामोदराच्या मंदिराच्या ज्या अग्रशाळा आहेत त्या पांचसातशे लोकांना पुण्यासारख्या नाहीत. एक अग्रशाळा तर केवळ जेवण्यासाठी राखून ठेवण्यात येते. अर्थात् पुष्कलांना आजूबाजूच्या कलावंतीर्णीच्या घरी आपले बिन्हाड करावें लागते. अशा प्रसर्गी साधारण चांगल्या माणसाची देखील नीति विवडण्याचा संभव असतो. मग रंग लाळून रंगभूमीवर नाचण्यातच इतिकर्तव्य समजाव्या भण्ड डोवयाच्या तरुणांची गोष्ट काय सांगावी!

माझ्या बंडिलांना नाटकांची किंवा तमाशांची बिल्कुल आवड नसे. तथापि शिमगा देवविषय आहे, व माणसांनी त्यांत विघ्न आणू नये असे त्याचे भत असे. ते या कार्यासाठी एक स्पृश्या वार्षिक वर्गांनी देत असत, व जांबाबलीस जाऊन देवाला अभिषेक करून पुजाव्यांना कांहीं दक्षिणा देत असत. त्यांच्या वृद्धपणामुळे १८९३ की १४ साली एकदा या शिमग्यास जाण्याची माझ्यावर पाली आली होती. तेथें आमचे एक आप्स एका कलावंतीच्या घरी उतरले होते. इतर टिकाणी सोय न झाल्यामुळे मलाहि एक रात्र तेथेच उतरावै लागले. तेथें कांहीं तरुण मंडळीचे चमत्कारिक वर्तन पाहून मला फार अचंवा वाटला. त्या घरची मालकीण म्हातारी कलावंतीण, तिने तर मला या तरुण मंडळीत तुम्ही का सामील होत नाहीं असे माफ विचारले! तिचे सर्व संभाषण येथे नमूद करणे शिष्टाचाराला अनुचित आहे असे मी समजतो. तथापि तरुणांस उपदेश करण्याचा आपला अधिकारच आहे अशा समजुतीने तिने तें केले असावे! दुसऱ्या दिवशी पहाटेस मी जो जांबाबलीहून निघालौं, तो पुढ़: शिमग्यास म्हणून गेलौं नाहीं. इतकेच नव्हे, तर एक स्पृश्या वर्गांनी देण्याचेहि मीं बंद केले.

गेल्या दहा-पंधरा वर्गांमार्गे गोव्यामध्ये अशी एक लाट आली होती, कीं जिकडेतिकडे नाटकेच नाटके व्हावयाचीं! भ्रापशेकरांनी एक नाटक केले तर पणजीकर दोन करीत असत! शिमग्याला नाटकें, रामनवमीला नाटकें, हनुमानजर्यतीला नाटकें, जगेला नाटकें! या नाटकांमुळे गोव्यांतील तरुण पिढीची मोठी हानि झाली आहे. वर्षभर मेहनत करून कांहीं पैसे गिल्लक ठेववे, व ते नाटकांतील सॉंगाच्या पोषायावर खर्च करावे अशी किंत्येकांची विहिवाट होती. किंत्येकांनी नाटकांत संभाषण करण्याला घैर्य यावै म्हणून सुरादेवीची उपासनाहि चालविली! माझे वडील दारूचा येंव अंगावर पडला असतां स्नान करीत असत. मागल्या पिढीत दारूचा इतका विटाळ मानीत असत. पण आतां गोव्यांतील हिंदुलोकांत सुरादेवीचे भक्त इतके निपजले आहेत कीं, मद्यपाननिषेधक मंडळीची एक पलटण तिकडे पाठविली, तरी ते तिला दाद देर्ताल असें वाटत नाहीं!

दिसेल तें बोलावै व साधेल तें करावै

अशा परिस्थितीत धर्मसुधारणा किंवा समाजसुधारणा करतां येणे शक्यत नव्हते. 'तथापि दिसेल तें बोलावै व साधेल तें करावै' हा क्रम मीं चालविला होता. स्वदेशीचा मीं मोठा भक्त असे. गोव्यांत चांगले स्वदेशी कपडे मिळत नसत. तेव्हा मला ओबड-धोबड कपडे वापरावे लागत असत. अशा कुत्यांनी माझी बहुतेक वेड्यातच गणना केली जात असे. तथापि हाताच्या बोटांनी मोजप्यासारखे कांहीं तरुण मित्र माझे चहाते होते, ही त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट होय. पैकीं श्रीयुत विष्णु रंगाजी शेळडेकर^{१४} व श्रीयुत श्रीधर प्रभु म्हाब्रे^{१५} हे सध्यां हयात आहेत. विष्णुपंतांचा सहवास तर मला फारच प्रिय असे. श्रीवरपंतांचा माझा फार दिवसांचा परिचय नव्हता, तथापि त्यांच्या सहवासामुळे वामत, मोरोपंत इत्यादि मराठी कवींवर माझें फार प्रेम जडले. सामाजिक आणि धार्मिक बाबतीत माझी आणि माझ्या मित्रांची एकवाक्यता होत होती, असे नाहीं. तरी पण

१४. गोमन्तकातील जुन्या काळातील एक कवी आणि लेखक. त्यांची, 'श्रीचंद्रेश्वर माहात्म्य', 'देवीचरित्रामृत', 'शांतादुर्गाख्यान' घर्गैरे भक्तिसामक काळ्ये प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे 'गोमन्तकातील सारस्वत ब्राह्मण आणि त्यांचे कुलदेव', आणि मुकुद सदाशिव शेळडेकर यांच्या सहाय्याने लिहिलेला 'शांतादुर्गा संस्थानाचा इतिहास' हे दोन ग्रंथ संशोधनपर ऐतिहासिक लिखाण या नायाने महत्वाचे मानले जातात.

१५. हे चांगल्यापैकी पोर्टुगीज भाषेचे लेखक म्हणून त्या काळात ओळखले जात. LUZ DO ORIENTE ह्या दादा वैद्यांच्या पोर्टुगीज मासिकात त्यांचे लेख येत असत. 'AINDA AS ALMAS IRMAS' हे त्यांचे पहिले पोर्टुगीज पुस्तक. एका पोर्टुगीज लेखकाने हिंदूच्या विवाहपद्धतीवर केलेल्या टीकेला उत्तर म्हणून हे त्यांनी लिहिले. पोर्टुगालातील DIARIO DE NOTICIAS या नावाजलेल्या वृत्तपत्राने या पुस्तकाची फार तारीफ केली होती. ते व्यवसायाने सरकारी नोकर होते.

मतभेदामुळे आमच्यांत वितुष्ट उद्भवण्याचा संभव नव्हता. या स्थिरीत आत्मोन्मति करण्याचा तेवढा मार्ग खुला होता. पण तो देखील घरगुती अडचणीमुळे चिकट झाला होता.

सरकारदरबारचा मला कंटाळा; पण तें काम करावै लागे. संस्कृत शिकण्याची अतिशय आवड; पण शिकण्याची सीय नसत्यामुळे व घर सोडून फार दिवस दूर राहतां येत नसत्यामुळे तें शक्य नव्हते. डॉ. भांडारकरांच्या संस्कृत पुस्तकांवै मराठी भाषांतर आणून वाचले व रघून्या दुसऱ्या सराचे २५—३० इलोक पाठ केले. पण एवढ्यानें संस्कृतावै ज्ञान किंतीसे होणार? मराठी वाचन मात्र सारखे चालले होते. निबंधमाला, आगकराचे निबंध, मोरोपंतांवै भारत, ज्ञानेश्वरी, वर्तमानपत्रे, मासिक पुस्तके, कांदवन्या, मरे आणि लानमत यांच्या साकारावरुंठित गोळयांच्या जाहिराती, एवंच जै विळेल तें वाचावै हा क्रम मीं चालविला. त्या काळी हेच काय तें आत्मोन्नतीचे साधन माझ्या हातीं होते.

४

देशात्मगा

परिस्थितीला कंटाळून संस्कृत शिकण्याच्या उद्देश्यानें १८९४ साली मी एकदा

कोल्हापुरापर्यंत प्रवास केला. कोल्हापुरास मी महालक्ष्मीच्या आवारांत उतरलटे होतों. तेथें कोकणस्थ जातीचे दोन-तीन विद्यार्थी रहात असत. त्यांनी मला पुष्कळ मदत केली. माझ्या जेवणाची व्यवस्था त्यांनी खाणावळीत करून दिली. ‘आपली जेवणाची व्यवस्था काय आहे?’ असा त्यांना प्रश्न केला असतां त्यांतील एकजण म्हणाला, ‘अहो, आपत्रै काय, देवाचा नैवेद्य मिळाला तर तेथेच जेवतो; नाहीं तर आहेच आमची ‘उ॒॑ भवति!’ ‘उ॒॑ भवति’ म्हणजे काय, हें मला समजेना. तेव्हां त्यानें खुलासा केला कीं, उ॒॑ भवति म्हणजे भिक्षा. भिक्षेस गेल्यावर ‘उ॒॑ भवति भिक्षां देहि’ असें म्हणावै लागते. तेव्हां या वाक्याचा जो आरंभ ‘उ॒॑ भवति’ त्यालाच आम्ही भिक्षा म्हणतो! माझ्या मनावर चक्क प्रकाश पडला. मुंजीत माझ्या हातीं भिक्षापत्र देऊन आमचे पुरोहित मला ‘उ॒॑ भवति भिक्षां देहि’ असे म्हणण्यास भांगत होते, त्याचा खरा अर्थ आज समजला. पण या उ॒॑ भवतीवर निवाह करण्याचे धैर्य त्या काळी माझ्या अंगीं नव्हते. वृद्ध वडिलांचीहि फार फार आठवण होऊं लागली. तेव्हां मी माझ्या

जबळची पैशांची पुंजी संपण्यापूर्वीच कोल्हापुर सोडून मडगांवास आलो. आठ दहा दिवस माझा समाचार समजला नाही म्हणून वडिलाहि मडगांवास आले होते. त्यांच्या पायांवर डोके ठेवून मीं त्यांची क्षमा मागितली. ते म्हणाले, “तूं जर पुनः घर सोडून गेलास, तर तुझ्या शोधार्थ मलाहि घर सोडून जावै लागेल, याचा विचार करून वाटेल तें कर.” मला फार वाईट वाटले, व तेव्हांपासून मीं परदेशगमन करण्याचा नाद सोडून दिला.

दुःख-शोकादि प्रसंग

१८९६ साली हिंदुस्थानांत चांगला पाऊस पडला नाही; गोव्यांतहि या साली पावसाची हाकाहाक होती. नाचणी वगैरे धान्ये न पिकत्यामुळे गरीब लोकांचे फार हाल झाले. आग्हाला या दुष्काळामुळे फारसा त्रास पौंचला नाही. पण १८९७ साली जेव्हां पाऊस पडला तेव्हां गांवांत एक प्रकारचा आमांशाचा विकार सुरु झाला. आगास्ट महिन्यांत दोघेतिवे लेरीज करून आमच्या घरांत सर्व मंडळी आजारी पडली. मला कांहीं आजार झाला नाहीं; पण इतरांचे दुग्धणे काढतां काढतां पुरे वाट होऊन गेली. माझी भावजय आधीच आजारी होती. तिला हा आजार फार झोंबला, व शेवटीं अतिशय अशक्त होऊन १८९७ सालच्या आकटोवर महिन्याच्या चौथ्या तारखेस तिचा अंत झाला. कोणी आपत वारला असतां लोक शोक करतात, यांचे मला फार आवश्यक वाटे. मरण हें जर सर्वसाधारण आहे, तर त्याबहुल ताप करून कां घ्यावा, असें मी माझ्या मनादीं म्हणात असें. पण जेव्हां माझ्या भावजईवर हा प्रसंग आला, तेव्हां माझी गालण उडून गेली. तिची लहान लहान मुळे रडाबयाला लागली, तेव्हां तर माझा शोक मला आवरेना. तात्पर्य, ‘परदुःख शीतल’ म्हणतात याचा त्या प्रसंगी मला अनुभव आला. माझ्यावर येण्याचा भावी संकटपंरेला येणेच आरंभ झाला.

सोनवा मंगेश मुलगांवकर यांचे चुलते सदाशिवराव मुलगांवकर मुंबईत लोहारक्काळीत राहत असत. त्यांना शंभर सव्वाशैं स्फृत्यांची नोकरी होती. आपल्या पुत्रण्याची त्यांनी कधीहि चौकटी केली नाही. पण १८९६ साली ते आपल्या कुलदेवाच्या—मंगेशाच्या—दर्शनास गोव्यास आले होते त्या वेळी आपल्या पुत्रण्याला त्यांनी आपल्या बरोबर मुंबईस बोलावले. सोनवाच्या आईची आपल्या मुलास मुंबईस पाठविण्याची इच्छा नव्हती. पण मींच त्याचा जाण्याची सळा दिली. मुंबईला जाऊन त्यानें एका वर्षीत इंग्रजी तीन इयत्तांचा अभ्यास केला. त्याच्या अल्पेत सरल स्वभावामुळे चुलत्याची व चुलीची त्यांच्या मुलाहूनहि विशेष प्रीति त्यानें संपादन केले. १८९६ साली जेव्हां पहिल्यानें मुंबईस प्लेग आला, तेव्हां सोनवा व त्यांचे चुलतभाऊ गोव्यास आमच्या घरीं राहावयास आले. पांचसहा महिने राहून ते परत गेले. १८९७ साली पुनः प्लेग आला. सोनवाच्या चुलत्यानें मादुंग्यास झोंपडी बांधून ठेविली होती, पण तो आजारी असल्यामुळे त्याला घर सोडून

जातां येईना. लोहारचार्हीत प्लेग फार झाला म्हणून सर्व मंडळी गिरणावांत आली. तेथें त्यांच्या गड्डाला प्लेग झाला. सोनबालाहि प्लेगाने पछाडले. २४ तासांच्या आंत ता. १५ मार्च १८९८ रोजी या अतिभयंकर रोगाने सोनबाला निर्वृग अंतकाच्या स्वाधीन केले.

ता. २८ मार्च १८९८ रोजी माझे मेहुणे डॉ. सदाशाम लाड^{१६} हे पणजीहून आमच्या घरी आले. त्यांनी सोनबाली निधनवार्ता आणली. पण माझा त्या वारेवर विश्वास बसेना. इतक्यांत पोस्टाचा शिवाई पत्र वेऊन आला. 'त्ता' सोनबालीच्या हातचा नव्हता. त्याच्या चुलतभावांवै हें पत्र होते. मजकुर वाचून मला जैं दुःख झाले त्यावै येथे वर्णन करतां येत नाही. किंतु तीरी दिवसपर्यंत मी धड जेवलों नाही. आंतीने माझ्या मनाला वेरले; व मी विचारमूढ झालो.

“यस मर्यान न जानासि अग्रतस्त गतस्त वा।
उभो अन्ते असंपसं निरत्यं परिदेवसि ॥
परिदेवमानो चे किञ्चि अत्यं उदब्बहे ।
संमूल्यहो हिंसमत्तानं कथिरा चेनं विचक्षणो ॥
किसो विवरणो भवति हिंसमत्तानमत्तान ।

न तेन पेता पालेन्ति निरत्या परिवेदना ॥” (सल्लुत्त.)

(ज्याचा आलेला आणि गेलेला हे दोन्ही मार्गे तू जागत नाहीस, ज्याचा आदि आणि अंत तुला ठाऊक नाहीं, त्यांच्यासाठी तू व्यर्थ शोक करीत आहेस ! शोकानें जर कांहीं कायदा होणासारखा असेल, तर शाहाण्यानें संमूढ होऊन व शरीराला अत्यंत त्रास करून शोकावै अवर्नन करावै ! पण शोकानें मनुष्य आपल्या देहाला वीडा देऊन कृश आणि निस्तेज होतो, आणि त्याच्या त्या शोकामुळे मुळांवै कांहीं रक्षण होत नाहीं; अर्थात् शोक करणे व्यर्थ आहे.)

वरील अमृततुल्य बुद्धोपदेशाची मात्रा त्या काळी माझ्या शोकरोगावर योजणारा एखादा वैद्य मिळता तर माझे केवढे हित झाले असते ! वरील गाथेत म्हटल्याप्रमाणे मी कृश आणि निस्तेज झालों एवढेच नव्हे, तर अज्जदेश (Dyspepsia) हा रोग मला कायमचा जडला.

याच वेळी आमच्या घरची सांपत्तिक स्थिति चांगली नव्हती. किरकोळ बरेंच कर्ज

१६. हे इतिहासप्रसिद्ध लखबाढादा लाड यांच्या घराण्यातील. पण जी येथील मेडिकल स्कुलातून पास झालेले, तसेच नंतर पोर्टुगालास जाऊन वैद्यकीय पुढील शिक्षण घेऊन आलेले, पहिले हिंदू. सारस्वत समाजाच्या स्वामीनी त्यांस पोर्टुगालास राहून आस्यावहूल प्रायश्चित्त घेण्याची आज्ञा केली होती. पण त्यांनी ती नाकारली. स्वामीजीच्या आजेनुसार गोमन्तकातील सारस्वतांनी त्यांना बहिष्कृत केले. ते फार परोपकारी वृत्तीचे होते. गरीब जनतेला त्यांची फार मदत होत असे.

झाले होते, व त्याचा बोजा माझ्या शिरावर होता. माझ्या मित्राच्या मरणाने तर मी इतका गांगरून गेलों होतों, कीं, यापुढे गोव्यांत रहाणे नको असें मला वाटावयाला लागले. कर्जाचा सारा हिशोब लिहून ठेवून दोन स्पर्ये बरोबर घेऊन ता. ३० मे १८९८ या दिवशी घर सोडून मी गोकर्णापिंयत प्रवास केला. पण अशा अपरिचित प्रदेशांत निर्वाहाचे कांहींच साधन न संपदल्यासुलें ता. १६ जून रोजी मला पुनः घरी यावै लागले. घरी आलों, तरी पण माझा मतिभ्रम कमी झाला नाही. एक दिवस तर मी जंगलांतच बसून राहिलों, व पुढे कोणार्थी भाषण न करतां खोलींतच कोडून घेतले. गांवांत मी वेडा झालों अशी बातमी पसरली. पण तिची मला सुलींच परवा वाढली नाही.

कर्जाची व्यवस्था

आमचे आप्त श्रीयुत विष्णु रामचंद्र नाईक हे मडगांवाहून माझ्या समाचारास आले. कर्जामुळे माझी वेड्यासारखी स्थिति झाली अशी त्यांची समजूत झाली असावी. पण वास्तविक कारण अन्यच होते. त्यांनी मला नाच उपदेशाच्या गोष्टी सांगून असें सांगितले, कीं, कर्ज झाले म्हणून घावरण्यावै कारण नाहीं; आम्ही त्याला कांहीं तोड काढू. तेहां त्यांच्या सल्ल्याने असा वेत ठवला, कीं, वडिलांच्या जमिनी गहण घेऊन त्यांनी व श्रीयुत भिकू पुंडिलिक नाईक यांनी जी काय रकम आग्हास पाहिजे असेल ती चाकी, व आम्ही सर्व किंकरोळ कर्ज फेडून टाकावै. या वेताप्रमाणे आम्ही मडगांवास गेलों. परंतु श्रीयुत भिकू नाईक यांनी अधीं रकम देण्यावै नाकारले. शेवटी श्रीयुत विष्णु नाईक यांनीच सर्व रकम देऊन मला कृष्णमुक्त केले, व देशात्यागाच्या वार्टेतील एक मोठी अडचण दूर केली. (१९१२ च्या मार्च महिन्यांत त्यांची सर्व रकम देऊन टाकून त्यांच्या कर्जीतून मी मुक्त झालों. तथापि ऐन आणी-चाणीच्या प्रसंगीं मदत करून त्यांनी मला कायमचे कृष्णी करून ठेवले आहे.)

ता. २८ ऑगस्ट १८९८ रोजी माझे वडील मी मडगांवास असतांना एकाएकी पक्षघाताच्या विकाराने निर्वतले. याहि प्रसंगीं मला अत्यंत दुःख झाले. चित्र प्रांच्यात रसेनासे झाले. १८९७ सालच्या एका 'वाल्योधां'त^{१७} भगवान् बुद्धावै चरित्र वाचप्यांत आले होते. तेहांपासून बुद्धावर माझी अधिकाधिक श्रद्धा जडत चालली. प्रपंचाचा जसजसा वीट येत गेला, तसेतशी माझी श्रद्धा दृढ होत गेली. माझे सर्वस्व बुद्ध आहे असें वाढू लागले. पूर्वी मी माझ्या मित्रांशीं बुद्धसंबंधाने बोलत होतों; पण आतां आपल्या मनाशींच बोलू लागलों. बुद्धाची मूर्ति कल्पून तिचे ध्यान करावै, व वाल्योधांतील चरित्र पुनःपुन्हा वाचावै असा क्रम सुरु ठेवला, व यापुढे जगलों तर दुसरे कांहीं न करतां

१७. विनायक कोडदेव ओक यांनी हे बालोपयोगी मासिक काढून १९१५ पर्यंत अव्याहत ३४ वर्षे चालविले. यात सुबोध नि मनोरम भाषेत चरित्रै, कथा, कविता, निंबंध, प्रसिद्ध होत असत.

बुद्धधर्माचे ज्ञान संपादावै असा निश्चय केला. कितीहि संकटे येवोत, कितीहि विष्णवि भोगाव्या लागोत, बुद्धोपदेशाचै मला ज्ञान झाले म्हणजे माझ्या जन्माचै साफत्य झाले, असे मला वाटूं लागले.

१८९८ सालच्या नोव्हेंबर किंवा डिसेंबर महिन्यांत 'केरळकोकिळ'^{१४} पाहण्यांत आला. त्यांत सारस्वत लोकांनी कोचीन येथे एक नवीन स्कूल स्थापन केल्याचे वर्तमान वाचले, तेव्हां तेर्थे जाऊन कांहीं इंग्रजी अभ्यास करावा, व तद्दारा बुद्धोपदेशाचे अत्यस्वत्य ज्ञान संपादावै असा विचार करून, मी ता. ३१ जानुवारी १८९९ रोजी सुगंगांवाहून आगदोरीने मंगळवृग्यवैत प्रवास केला. पण मंगळवृग्याहून दंधरा दिवसांच्या आंत मी पुनः घरी आलो.

प्रायशिक्त-प्रकरण आणि घरत्याग

माझे मेहुणे डॉ. सखाराम लाड हे पोर्टुगालदून ता. १२ मार्च १८९९ रोजी परत आले. ते आमच्या घरी तीन महिने होते. पुढे त्यांनी म्हापसे येशे विन्हाड करून आपला डॉक्टरीचा धंदा सुरु केला. ता. २६ आक्टोबर १८९९ रोजी माझी वडील मुलगी चिक्कली येथे डॉ. लाड यांच्या घरीं जन्मली. तिच्या घष्टीपूजनाच्या दिवशी मी व आणाऱ्या चार गृहस्थ डॉ. लाड यांच्या पत्तीस जेवलीं, त्यांच्या शोडांच्यांनी ग्रामण्य उपस्थित करून स्मार्नेच्या स्वामीकडून आम्हांला बहिष्वत केल्याचे एक अज्ञापन आणले. दोघे तिवे गृहस्थ प्रायशिक्त घेऊन मोकळे झाले. मी व डॉ. काशिनाथ लाड यांनी प्रायशिक्त घेतले नाही. माझ्या या कृत्याने माझा आदर्वर्ग बराच नाखून झाला.

दक्षिण दिशेच्या प्रवासाचा नाद सोडून उत्तरेस प्रवास करावा असा मी विचार केला. पुणे हे महाराष्ट्राचे केंद्रस्थान, तेव्हां तेर्थे माझी कांहीं तरी सोय लागेल, असे वाटले. माझे मित्र श्रीयुत विष्णु रंगाजी शेळडेकर यांनी मला श्रीयुत अनंत रामकृष्ण रेडकर (हे पुण्यास सदर्न मराठा रेल्वेच्या बँच ऑफिसांत हेडकलार्क होते.) यांना पत्र देण्याचे वचन दिले होते. माझ्या संबंधाने रेडकर यांस यांनी पूर्वी एक पत्र लिहिलेहि होते. पण त्याचे उत्तर त्यांना मिळाले नाही. मला तर गोवे सोडप्याची बाई झाली होती. तेव्हां रेडकरांच्या उत्तराची वाट न पाहता पुण्यास जाऊन त्यांची गांठ वेण्याचा मी बेत केला; व १८९९ सालच्या नोव्हेंबर महिन्याच्या शेवटच्या अठवड्यांत मडगांवास आलो. माझे आप्त श्रीयुत भिकू नाईक यांनी मला घर्चासाठीं दहा रुपये दिले, व श्रीयुत विष्णु नाईक यांनी पंधरा रुपये दिले. मडगांवास मी श्रीयुत भिकू नाईक यांच्याचे येथे राहत असे, पण या खेपेस मला त्यांनी आपल्या घरीं राहूं दिले नाही. कारण आपणालाहि बहिष्कार

१८. हे मासिक कोचीन येथून कृ. ना. आठल्ये हे चालवीत असत. एका महाराष्ट्रावाने महाराष्ट्रावाहेर चालवलेले एक उत्तम मासिक म्हणून ते त्या वेळी ओळखले जाई.

पडेल अशी त्यांना भीति पडली. मला निराळे पान ठेवा, व मी शेण सारवण्यास तथार आहे, असे त्यांना सांगितले. पण माझ्या दुंदेवाने त्यांना माझी कीव आली नाही. विष्णुपंत शेळडेकर यांनी मला मडगांवास भेटावै असा संकेत होता; पण ते भेटावयास न येता रेडकरांना पत्र त्यांनी आपल्या भावावरोबर पाठवून दिले. त्यांच्या त्या पत्रासाठी दोन-तीन दिवस मडगांवास राहीं लागले. परंतु मडगांवास जेवणाची सोय न झाल्यासुलै बाणावलीस माझ्या बहिणीच्या घरी राहिलै. डिसेंबरच्या पहिल्या तारखेस विष्णुपंतांचे पत्र आले. दुसऱ्या दिवशीं जाण्याचा बेत केला. त्या वेळी आणगाडी मडगांवाहून मद्रास ठाईम ६ ला कीं दू। ला निघत असे. तेव्हां बाणावलीहून आणगाडी गांठांने शक्य नव्हते. एका रात्रीपुरते तरी मला जेवावयास बाला, पण मला खाणावलीत पाठवून नका, अशी मी श्रीयुत भिकू नाईक यांस विनंती केलं; पण ती त्यांनी मान्य केला. नाही. शेवटी एका खाणावलीत जेवून मडगांवांतच कोठेसा निजलों, व दुसऱ्या दिवशीं ग्हणजे ता. २ डिसेंबर रोजी मडगांवाहून प्रयाण केले. श्रीयुत विष्णु नाईक यांनी दिलेला एक तांब्याचा तांब्या व एक सतरंजी एवडैच काय तें सामान माझ्यावरोबर होते.

५

रोजनिशी आणि टिप्पणी

हालवून खुंट | आधीं करावा बळकट ||
मग तयाच्या आधारे | कणीं तें अवघे वरे || ”

— तुकाराम

ता. २३ जून १८९५ या दिवसापासून मी रोजनिशी एका जुन्या बहीवर लिहिली आहे. याच बहीवर १८९८-१८९९ सालची कांहीं टिप्पणी आहेत. सात वर्षांनी परत घरी आल्यावर ही वही जुन्या कागदपत्रात पडलेली मला सांपडली. सध्या मागल्या कांहीं गोष्टी लिहिलाना तिचा मला फार उपयोग होत आहे. १८९६ सालची रोजनिशी कोठे हरवली तें समजत नाही. गोवे सोडून पुण्यास आल्यावर निगळीं टिप्पणी लिहीत असे. त्या टिप्पणीची वही १९०४ सालीं मोहर करून कलकत्याच्या महाबोधिसभेच्या सेक्रेटरीच्या स्वाधीने केली होती. पण पुढे महाबोधिसभेचीं सर्व पुस्तके काशीजबल सारनाथ या टिकाणी नेण्यांत आली. तेथे किंतुके पुस्तके बाल्यांने खालीली, व किंतुके कांहीं

अफरातफर झाली. या घडामोर्डीत माझी टिपणींची वही गहाळ झाली, ती अद्यापि माझ्या हार्ती आली नाही. पुकळ तपास केला, पण पत्ता लागला नाही. ही वही जर माझ्याजवळ असती, तर आज पुढील आत्मवृत्त लिहिणे फार सुलभ झाले असते.

सध्यां शिल्क राहिलेल्या जुन्या वर्हीतील माझी समग्र रोजनिशी किंवा लंबलांब ठिपैं देऊन वाचकांस कंटाळा आणण्याची माझी इच्छा नाही. पण गोवें सोडून पुण्यास येण्यापूर्वी माझ्या विचारांची दिशा कोणती होती, हें माझ्याशी ज्यांचा निकट संबंध नाही अशा वाचकांस ठाऊक असणे अत्यंत इष्ट आहे. मी वैतागून जर सोडून निघालो, व केवळ दैवतलाने पुढे आलो, अशी किंयेकांची समजूत आहे. दुसऱ्या किंयेकांना, गोवें सोडल्यावर माझी धार्मिक आणि सामाजिक मर्ते बदलली असे वाटते. या व दुसऱ्या कांहीं गैरसमजूती नष्ट करण्यासाठी माझ्या टिपणींतील एकदोन उतारे येथे देतों.

(मुलांस उपदेश)*

संकवाल ता. २२ मे १८९८ ज्येष्ठ शु. २ या, रविवार.

मुलांनो, तुम्हांस माझ्यामार्गे कांहीं रहावें असा माझा उद्देश आहे. तुम्हांस ठेवाव्यास माझ्यापाशी संपत्ति तर नाहीच. तेव्हां या जगांतील अत्यंत अनुभव तुम्हांकरितां टिपून ठेवतो. त्याचा तुम्हीं चांगला उपयोग करावा, असा माझा हेतु आहे. ही वही कालवकाळ्या फेण्यांतून टिकल्यास प्रौढपर्णीं तुम्हांस सांपडेल. तेव्हां मी लिहिलेले टिपण व इतर विषय तुम्हीं वाचून पहावे. त्यांत तुम्हांस किंयेक ठिकाणीं संसारोपयोगी गोष्टी दिसून येतील.

मुलांनो, तुम्हांला जरी चांगले पालक मिळाले नाहीत, तरी तुम्ही तुमच्या मुलांचे चांगले पालक व्हावें असे मी मनापासून इच्छितो. तुम्हांस जरी तुमच्या पालकांनी योग्य उद्योग शिकविला नाही, तरी तुम्हीं तो आपल्या बुद्धीने शिकावा, योग्य मागर्ने जाऊन तुमच्या मुलांस व मित्रमंडळींस तुम्हीं किंचा दावा, आणि आपल्यापेक्षां अज्ञान व गरीब अशा लोकांस तुम्हांकळून साहाय्य व्हावें, अशीहि माझी मनापासून इच्छा आहे.

आजला आमच्या या गोमांतकांतील हिंदुसमाजांत एकहि चांगला पालक दिसत नाही. त्यावरून तुम्हांसहि चांगला पालक सांपडणार नाहीच. तुम्हांला विद्याभ्यासासाठी किंयेक ठिकाणीं ठेवतील, तरीहि ‘घरोघरी त्याच परी’ या गहणीप्रमाणे तुम्हांला चांगला पालक मिळेल असे वाटत नाही, हें मी तुम्हांस माझ्या अनुभवावरून सांगतो. चांगला पालक न सांपडल्यामुळे किंयेक त्रासदायक गोष्टींचा तुम्हांवर संस्कार घडेल व तो तुम्हांस जोड्यांतील खड्याप्रमाणे सारा जन्म दुःखदायक होईल. या गोष्टी कोणत्या याचा विचार करू. पहिली गोष्ट म्हटली म्हणजे, आपल्या पालकांच्या अज्ञानाने तुम्हांस योग्य शिक्षक न मिळाल्यामुळे तुम्ही अज्ञान रहाल, ही होय. अज्ञानासारखी दुसरी भयंकर गोष्ट या

* हा उपदेश मीं माझ्या पुण्यांना उद्देशून लिहिला होता.

जगांत नाहीं म्हटले तरी चालेल. दुसरी गोष्ट कल पाहून कला शिकविली नाही, तर सारा बोटाळा होईल. मी माझ्या तीर्थरूपांस मला संखुक शिकविण्याविषयी संगत असतांहि त्यांनी मनावर घेतले नाहीं. त्यायोगीं माझी फार तुकसानी झाली, तिसरी गोष्ट कुसंगति. पालकांनो जर, तुम्ही कोणत्या सोबत्यांश्वेतर फिरतां याची नीट चौकशी राखली नाही, तर कुसंगतीचे वाईट परिणाम तुग्हांस भोगावे लागतील; भलत्याच वेळी तुमच्या मनांत कामविकार उद्भवतील, तुम्हांस गुडगुडीसारखें त्यसन लागेल. अशा किंयेक खोडी ज्या पुढील आयुष्यांत त्रासदायक होतील, त्या तुम्हांस लागतील. चौथी गोष्ट बालविवाह. तुमचे पालक अज्ञान असून त्यांना योडेसे जर द्रव्यसाहाय्य असेल, तर ते तुम्हांला बाल-पणांतच विवाहप्राप्तांत बद्ध करतील. विवाह झाल्यावर तुम्हीं जरी लहान असलां तरी सासुरवाढची मंडळी तुम्हांला बहुमान देतील. त्यायोगीं तुम्हांला वृथा गर्वाची बाधा होण्याचा संभव आहे.

बालकहो, या गोष्टीपैकीं एकीच्या तावडींत तुम्ही संपदलां असाल तर तेवढ्यापुरती तुमची हानि झाल्यावांचून राहणार नाहीं. आणखी या तुमच्या हानीचे फल, तुमनें लग्न झाले असल्यास गरीब विचाराचा बायकोस व पुढील संतीस भोगावे लागेल. यांतून कशा तन्हेने पर पडतां येईल याचा आण्या आपां विचार करू.

मुच्चांनो, तुम्ही प्रौढ झाल्यावर जर अज्ञान असाल, तर त्यायोगीं तुम्हांस फारच वाईट वाटेल; आपले अज्ञान बालवावे असे तुम्हांस वाटेल, पण तुम्ही इटनिश्चयी नसाल तर तुमच्या हातून तुमनें अज्ञान दूर होणार नाहीं. किंयेक माणमांनीं आपल्या प्रौढपणीं विद्या शिकव्यास आरंभ केला, पण तो फारच योड्यांच्या हातानें शेवटास गेला. असे कां व्हावें वरे? कोणी म्हणतात, बाळण हेच विद्या शिकव्यास योग्य; आणि हेच बहुतेक अंशीं वरें आहे. यावरून असे मात्र म्हणतां येत नाहीं, कां, तरणपणीं मुळींच विद्या येणार नाहीं. तरणपणीं विद्येची आवड असूत विद्या न येण्याचे मुख्य कारण म्हटले म्हणजे लाज हें होय. ‘मी एवढा थोर झालौं, आतां काय शिकणार?’ अशा तन्हेच्या विचारांनी आपले मन विद्येप्राप्तास मागें हटते.. ज्ञानप्राप्तीला पहिल्यानें विद्यादेवीची अत्यंत भक्ति जडली पाहिजे. भक्तीवांनून कोणतीच देवता प्रमद्ध होत नाहीं हेच तुम्हांला ठाऊक असेलच. याशिवाय तुम्हीं लज्जा टाकली पाहिजे. विद्यादेवीच्या भक्तींत विद्या करणारी लज्जा ही आसुरी आहे असे समजा. सत्य व हितकारी गोष्टींत लज्जेस हात घालूं देणे म्हणजे दुःख विकत घेणे असे समजा. लज्जेचा वाईट कुत्यांकडे उपयोग करा; म्हणजे ती करण्यास लाजा. ज्ञानसंपादन करण्याची मर्यादा म्हटनी म्हणजे मरण ही होय. मरणापर्यंत ज्ञानसंपादनांत अंतर पहूं देऊ नका. ‘मी थोर झालौं’ म्हणून जे विद्यार्जनाचा मार्ग सोडतात त्यांच्यामारखे आत्मज्ञातकी तेच होत. समाधानवृत्तीचा भंग होऊं न देतां जेवढे ज्ञान तुम्हांला संपादितां येईल तेवढे संपादा.

कल पाहून कला शिकविली नसल्यास तुम्हांला त्रास होईल. उदाहरणार्थ, तुमचा कल शिप्पाच्या कामाकडे आहे असे समजा, व तुमच्या बडिलांचा धंदा शेतीचा असला, तर

ते तुम्हांला शेतीत घाटतील. असें केले म्हणजे, तुम्हांला कोणताच धंदा नीट येणार नाही. यांतून मुक्त होण्यास उपाय म्हटला म्हणजे ज्या वेळी आपला कल असुक दिशेकडे आहे असे तुम्हांस दिसून येईल त्याच वेळी जनलज्जा सोङ्गन त्या कलेकडे तुम्हीं तुमचा मोर्चा फिरवावा; व त्या कलेचा होईल तेवढा अभ्यास करावा; म्हणजे पुढील आयुष्यांत तुमची चांगली सोय होईल. आवडत्या मुलांनो, रिकामणी कज्जेदलाली करून अथवा लांच देऊन सरकारी अधिकाऱ्यांकडून आपले कार्य साधून विपुल संपत्ति मिळविण्यापेक्षां पायांतील जोडा शिवण्याच्या कलेवर जर तुम्ही आपले पोट भराल, तर त्यांत अधिक प्रतिष्ठा आहे असे समजा. तुमचे पोट भरतां येण्यासारखी एखादी उत्तम कला तुम्हांस ठाऊक असणे हें मोठे भाय समजा. नोकरी करणारांपेक्षां आणि थोरांची हांजी हांजी करून पोट भरणारांपेक्षां कारागीर व शेतकी लोक आपल्या देशाचे खरे हितकर्ते होत हें विसरून नका. तुम्ही किंतीहि संपत्तिमान् असला, तरी तुम्हांपाशी एखादी चांगली कला असणे फारच इष्ट होय. म्हणून तुम्ही ज्या कलेकडे तुमचा कल असेल ती कला संयादा.

तिसरे संकट कुसंगति. तुमचे मित्र तुम्हांस वाईट खोडी लावून जर गोत्यांत आणणारे असतील तर त्यांची संगति तुम्ही ताबडतोव सोङ्गन द्या. तुमच्यापेक्षां संपत्तीने किंवा अधिकाराने जरी ते थोर असले तरी तुम्ही त्यांच्या वान्यास देलील उमे राहू नका. वाईट वर्तनाचा उघडपणे तिरस्कार करा; म्हणजे तेहि पण तुम्हास आपल्या मंडळीत बोलावणार नाहीत. उलट तुमच्या सद्रुतनाचा त्यांबवर चांगला परिणाम घेल. एखाद्या वेळीं तुम्ही निरुपायाने वाईट मंडळीत सांपडाल, तेव्हां त्यांच्या आग्रहामुळे मादक पदार्थाच्या सेवनांत किंवा दुराचरणांत शिरतां कामा नये. नीतिधैर्य म्हणतात ते अशाच वेळीं प्रकट केले पाहिजे. त्यांचा जमाव जरी मोठा असला तरी त्यांस ‘हे काम वाईट करता’ असे पर्यायाने दाखवून यावे. कदाचित् ते तुमची निर्भर्त्सना करितील. करीनात बापडे. या सर्वोत कुसंगतीपासून दूर राहणे हा सरळ व रामवाण उपाय आहे.

जर तुमचा विवाह तुमच्या अल्पवयांत झाला असेल, तर त्यापासून प्रौढपणीं सुख होण्यास एकच उपाय दिसतो, तो कोणता म्हणाल तर आपल्या बायकोस मुश्किल करणे हा होय. तुम्ही तुमच्या पत्नीस नीतिपर ग्रंथ वाचण्याची अभिरुचि लावा. तुमच्या आचरणाचा कित्ता ती गिरवील, म्हणून तुम्ही तुमचे वर्तन चोख ठेवा. जर गरिबीमुळे प्रौढ होईपर्यंत तुमचे लग्न झाले नाहीं, तर पहिल्या तीन संकटांपासून मुक्त असाल तेव्हांच लग्न करा. पंचवीस वर्षीच्या मनुष्याने आठ वर्षीच्या पोरीबरोबर लग्न करण्यापेक्षा सारा जन्म अविवाहित राहणे फार चांगले.

मुलांनो, तुमच्या मुलांकरितां तुम्हीं काय केले पाहिजे हें आतां निराळे संगावयास नको. ‘संसार कसा असावा’ असे जर कोणी मला विचारील, तर त्याला मी सांगेन, की, पांखरांसारखा असावा. पांखरें आमच्यासारखीं समाज करून राहतात, पण त्यांच्या घरात नवरा, बायको व त्यांची मुळे इतकीच राहतात. आमच्याप्रमाणे भाऊ, चुलतभाऊ, त्यांच्या बायका व त्यांची मुळे, हीं सारीं एकत्र राहत नाहीत. आमच्या समाजास

अपायकारक अशी ही एकत्र राहण्याची चाल कित्येक वर्षेपर्यंत आमच्या हिंदुसमाजांत चालू आहे. ही जेवळ्या लवकर बंद होईल तेवढे चांगले.

पक्ष्यांमध्ये पुरुष व बायका निर्वाहाचा धंदा जाणतात, ते आपल्या पिलांचे ममतेने पालन करितात, आणि त्यांना वरें बांधण्यास व पोटास मिळविण्यास शिकवितात. त्यांच्या निर्वाहाची वर्गे त्यांस काळजी नसते. मुलांनो, पक्ष्यांची ही रीति संसारामध्ये किंती सुख-कारक आहे वरें! प्रपंचसुधारणा आमच्यापेक्षां पक्ष्यांत अधिक झाली आहे, असे म्हणावयाला नके काय? तर मग आम्ही मनुष्य आहों, आणि म्हणून सान्या प्राण्यांत श्रेष्ठ आहों, असे कां म्हणावे?

मुलांनो, तुम्हांस फार फार सांगावे असे मनांत येते; पण वेळ नाही. हें शुद्ध करण्यासहि मला अवकाश नाही. हें तुम्हीच शुद्ध करून वाचा. शेवटी, आणखी एक गोष्ट चुकून राहिली. ती ही, की, वृद्धपणीं मातापितरांस यथाशक्ति साहाय्य केल्यावांचून राहू नका.

शके १८२१ श्रावण शु. ९ मी, ता. १४ ऑगस्ट १८९९.

माझीं मर्ते

‘मनुष्याच्या परिस्थितीमुळे त्याच्या मतांत फरक पडत असतो’, या सिद्धान्तास मी अपवाद नव्हे. सूक्ष्म दृष्टीने पाहणारांस माझ्या मतांत कसकसा फरक पडत गेला हें कल्पण्यास सुलभ पडावैं प्रदर्थे आजचीं माझीं मर्ते कर्शी आहेत हें लिहितों; अगोदर, धर्माविषयी

“मनुष्याच्या जीविताशीं धर्माचा जेवढा संबंध आहे तेवढा राजकारणाचासुद्धां असू शकत नाही. परकीय राजा राज्य जिंकूं शकेल, पण धर्म जिंकूं शकणार नाही. कदाचित् बलजबरीने धर्मांतर करण्याची पाळी आली, तरी आपल्या अंगीं मुरलेलीं धर्माचीं वीजे निवालस करपून जाण्यास फार वेळ लागेल. अशा या व्यापक विषयावर मत देणे फार कठीण; त्यांत सारे विचार कागदावर मांडण्याचे सामर्थ्य लेखणीस नाहीं. एकटी प्रस्तावना पुरे आहे.

सध्यां मी मनाने तरी साफ चौदू बनलों आहें. समर्थ बुद्धाचीं मर्ते मला फार फार आवडतात. सगळ्या जगाचे, राष्ट्रांचे, कुटुंबांचे, व स्वतःचे हित जर साधण्याची कोणाची इच्छा असेल, तर त्याने सद्गुरु बुद्धाला शरण गेले पाहिजे; व त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे श्रद्धागूर्वक वागले पाहिजे, असे माझें स्पष्ट मत आहे. आणखी मी आजला अतिलीनपणे बुद्धगुरुची प्रार्थना करीत आहें, की, हे सद्गुरु! तुझ्या दासाची तरी योग्यता मला दे!

समाज

जातिभेद निवालस मोडला पाहिजे; बालविवाह लवकर बंद झाला पाहिजे; बालविवाह अजिबात बंद झाल्यावर पुनर्विवाह सुरु करण्याची फारशी आवश्यकता राहणार नाही. पण पुनर्विवाहास अडथळा असणे नीतिविरुद्ध आहे. कुटुंबाची पद्धति पक्ष्यांप्रमाणे असावी. आईबापांनी आपल्या मुलांस तीं योर झाल्यावर निराळे राहण्यास साहाय्य करावें. म्हणजे कुटुंबांत जीं विनाकारण वितुष्टे वाढतात, तीं बंद होतील.

राज्य

प्रजासत्त्वाक पद्धति चांगली; त्याच्या खालोखाल राजप्रजासत्त्वाक; त्याच्या खालोखाल स्वदेशीय राजसत्त्वाक; आणि सर्वोत कनिष्ठ हल्ली हिंदुस्तानांत चालू आहे ती. होईल तितकी उच्च तन्हेची पद्धति चालू होण्यास प्रत्येक व्यक्तीने मनःपूर्वक शटावें.

व्यक्तीने काय करावे

आपण अज्ञान आहों तोंपर्यंत आपल्या आईबापांच्या आऱ्येत रहावें. नंतर शेवटपर्यंत त्यांना मान द्यावा; त्यांना दुखवू नये. अंधरपरंपरेने चालत आलेल्या ज्या दुष्ट चाली असतील, त्या बेलाशक सोडाव्या. दुम्ह्यास दुःख न होईल अशा रीतीने आपला धंदा चालवावा. कधी रिकामे गाहूं नये. रिकामण्यासारखे दुसरे पाप नाही. झांगको होऊं नये. झांगको आपली उन्नति कधीं करूं शकत नाही. मादक पदार्थांचे सेवन करणे व्यक्तीच्या नाशास कारण होतें. संधि येईल त्याप्रमाणे राजकीय, धार्मिक अगर दुसरे कोणतेहि परोपकाराचे काम, आपल्याच्याने होईल असे वाटते त्यापेक्षां जरा कमीच पतकरावें, म्हणजे अपथश येणार नाही. सद्गुरु बुद्धाला शण जावे व त्याच्या मर्तांचा विचार करावा. आपणास जर त्याचीं मर्ते समजत नसतील, तर त्याचे सुरु भक्त असतील त्यांजकळून तीं समजून घ्यावीं, व त्याप्रमाणे वर्तावीं.”

या उत्तान्यांवरून गोवे सोङ्गन पुण्यास येण्यापूर्वी माझे विचार कोणत्या दिशेकडे वाहत होते व माझीं मर्ते काय होतीं, हें माझ्या बाचकांस सहज समजणार आहे. माझे स्थेय मला स्पष्ट दिसत होतें. परंतु त्याजकडे जाण्याचा रस्ता मला माहीत नव्हता. तो शोधून काढण्यास मला कोणते सायास पडले याचे विवेचन पुढील प्रकरणांत करण्याचे अभिवचन देऊन बाचकांची येथेच रजा घेतों.

६

पुण्यपत्तननिवास

“ सज्जनकलह बरा परि दुर्जनजनसंगती कधीं न करा । ”

मुडगांवाहून निवालों तेव्हां निराशेच्या काळ्याकुट्ट डगांनी माझे अंतःकरण व्यापून गेले होते. दूरसागरासारख्या रमणीय स्थानाच्या दर्शनानेहि माझे औदासीन्य नष्ट झाले नाही. आगगाडी मंदिरांचे चालली होती, आसपासचे हिरवेगार पर्वत माझ्या अवलोकनांत येत होते. पण हे पर्वत व त्याच्या खालचा दृष्टीच्या आटोक्यांत येणारा सर्व प्रदेश माझ्याकडे उदासीनप्रमाणे पाहत आहे असा मला भास झाला. मी माझ्यार्थीच म्हणालो, “ माते जम्भूमि ! बहुतेक आप्तमित्रांनी टाकून दिलेला तुळा हा बालक आहे. माझ्या आप्तांनी जीरी मला थारा दिला नाहीं तरी तूं कोठेंतीरी कोनाकोपन्यांत मला थारा दिल्याचांचून राहणार नाहीस. पण माते, माझ्यासारख्या हतभागी बालकाने तुळ्याशी थारा तरी कां मागावा ? अनेक वेळी मी माझ्या उज्जीवीं तुला सोङ्गन दूर गेलों; पण माते, माझे मनोरथ सिद्धीस न जातां काळे तोंड वेऊन तुळाच आश्रय करणे मला भाग पडले. आतां जर यश आलें नाहीं, तर तुला तोंड दाखविणार नाहीं, असा मीं निश्चय केला आहे. माते ? तुळ्यावर माझे अतोनात प्रेम आहे. ‘ सर्वसहा ’ या नावाप्रमाणे तंहिं माझे सर्व अपराध पोटी बालशील अशी माझी खात्री आहे. पण मला जर यश आलें नाहीं, तर मी तुळ्या दर्शनास पुनः येणार नाहीं असें कर. हा माझा निश्चय ठळू देऊन कोस.”

ता. ३ डिसेंबर १८९९ या दिवशीं पहाटेस चार वाजण्याच्या सुमारास आगगाडी पुण्याच्या स्टेशनावर पैंचली. एका भाड्याच्या टांग्याने मी रास्थांच्या पेटेत गेलों. तेथे बराच वेळ शोध केल्यावर श्रीयुत अनंत रामकृष्ण रेडकर यांचे घर सांपडले. त्यांनी माझे स्वागत चांगले केले. दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशीं ते मला घेऊन त्यांच्याच शेजारीं राहणारे श्रीयुत नारायणराव वर्दं याच्या घरीं गेले. रेडकरांनी नारायणरावांना, मी गोव्याहून आलों आहें, इत्यादी वर्तमान निवेदन केले. तेव्हां नारायणराव म्हणाले, “ या पेज खाणाच्या गोवेबाबूस तुम्हीं येथे कशास आणले ? पुण्यात याचा काय उपयोग ? ” इतके बोलून झाल्यावर नारायणराव मजकडे वळून म्हणाले, “ माझ्या बोलप्याचा राग मानू नका हो; तें थड्येचे बोलणे आहे ! ” मी म्हणालो, “ मला राग येण्याचे मुलीच कारण नाहीं. जिवबादादा बक्षी, लखबादादा लाड, वगैरे मंडळी पेज खाणारीच होती. तुम्हांला कदाचित्

पुणेंकरांच्या सहवासानें या मंडळीचा विसर पडला असेल, व त्यायोगें पेजेचाही तुम्हांला कंटाठा आला असेल ! ” हे उत्तर मिळाल्यावर नारायणराव चूप बसले. पुढे एकदोनवां मी त्यांच्या घरी गेलों असतां त्यांच्या मुलांनी तुमचें नांव सांगा असे म्हणावें, व मी ‘ पेज जेवगारे गोवंजाबू आले आहेत हे नारायणरावांस कल्पा ’ असे त्यांना सांगावें. मुलांनी हेच शब्द नारायणरावांसमोर उच्चारावे. शेवटी एके दिवारी ते म्हणाले, “ मेहरबाबी करून हे शब्द उच्चारां नका. यांच्या योगे तुम्ही माझा जणू काय सूड घेत आहां. तुम्हांला पेज खाणारे म्हटल्यावद्दल वाईट बाटले असल्यास भी तुमची क्षमा मागतो ! ”

डॉ. भांडारकरांशी प्रथम भेट

पुण्यास येण्याचा सुख्य उद्देश हा, की, दिवसा कारकुनीचे अगर दुसरें एखादें काम करून निर्वाह करावा, व शास्त्र्यांजवळ संस्कृत विद्येचा अभ्यास करावा. रेडकर यांस मी हा हेतु कल्पिला. त्यांनी मला कांहीतरी उद्योग पाहून देण्यासाठी हस्तेंपरहस्ते पुष्कळ खटपट केली, पण वर्ष. मीहि ‘ मुधारक ’^{१९} ऑफिसांत व इतर ठिकाणी पुष्कळ खेपा घाटल्या; पण कोठेच यश येईना. “ आहां काय करावै ? ” हा प्रश्न पडला. रेडकर म्हणाले, “ आमची पोलीस खात्यांत चांगली ओळख आहे. तेथें तुम्हास नोकरी पाहिजे असल्यास आम्ही तुमची शिफारस करू. ” पण पोलीस खात्यासंबंधाने मला अस्वत तिटकारा; तेव्हां मी म्हणालो, “ पोलिसांत जाण्यापेक्षां उपाशी राहण्याची पाली आलेली चांगली. ” शिवाय या खात्यांत जाण्यानें माझा संस्कृत शिकण्याचा इष्ट हेतुहि तडीस जाण्यासारखा नव्हता.

आठ-दहा दिवसांत, डॉ. भांडारकर^{२०} हे पुण्यासच राहत असतात, असे मला समजले. एके दिवारी दुपारी एक चिठी ठिठून वेऊन मी त्यांच्या बंगल्यावर गेलों. या चिठींतील सर्व मजकूर आतां आठवत नाहीं. पण मी गोव्याहून विद्याभ्यासासाठी येथे आले आहे, व आपल्या दर्शनाची इच्छा करीत आहे, अशा अर्थाचा तो असावा असे वाढते. चिठीच्या शेवटी,

^{१९.} महाराष्ट्राचे योर भमाजसुभारक आणि बुद्धिवाबी गोपाळ गणेश आगरकर यांगी चालवलेत्या ‘ मुधारक ’ वृत्तपत्राचे ऑफिस.

^{२०.} या वेळी डॉ. सर गमकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांचे वय ६२ वर्षीचे होते. सरकारी शिक्षणक्षेत्रात ३० वर्षे नोकरी केल्यानंतर १८९३ साली निवृत्त होऊन, पुण्यात ते स्थाईक झाले होते. एवढ्या या काळात त्यांस संस्कृत भाषेचे तज्ज्ञ म्हणूनच नव्हे, तर प्राच्यविद्यापंडित म्हणूनही आंतरराष्ट्रीय कीर्ती प्राप्त झाली होती. पालीभाषा आणि चौद्द धर्मांच्यावद्दल अनेक पाइचास्य पंडितांकडून त्यांच्याकडे चौकर्शी होई. त्यामुळे या डोन्हींचे भारतातील दुर्भिक्षाची त्यांस पूर्ण जागीव झाली होती. आणि त्यामुळेच त्यांना धर्मांदांना त्यांच्या विचारापासून परावृत्त करावे असे वाटले.

“ प्रभु तुम्ही सुखामृताचे डोहो ! म्हणोनि आपुलिया स्वेच्छा बोलावों लाहो ! एथी सलगी करू बिहों ! तरी निवों कै पां ! ”

ही ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायांतील पांचवी ओंकी लिहिली होती. डॉ. भांडारकरांनी चिठी वाचून तावडतोव मला अंत बोलावले, व ते म्हणाले, “ तुम्ही गोव्याचे म्हणतां, पण मराठी इतके शुद्ध कसे लिहितां ? ” मी म्हणालो, “ गोव्यांत माझ्याइतके शुद्ध लिहिणे पुष्कळ निष्ठातील. ” मी त्यांना ‘ पथ्यबोध ’ वगैरे मासिकांसंबंधानें व इतर वर्तमानपत्रां-संबंधानें माहिती सांगितली. त्यावर ते म्हणाले, “ गोवं म्हणजे मागासलेला प्रांत आहे, असे आम्ही समजत होतों. किंवद्दुना महाराष्ट्राचा तो भागच नव्हे असे आम्हांस बाटे. पण तुम्ही म्हणतां त्याप्रामाणे गोव्यासहि बरीच होतकरू तसण मंडळी आहे असे दिसते ! ” त्यांना मी माझी सर्व हकीगत कल्पिली. तेव्हां ते म्हणाले, “ केवळ संस्कृत शिकण्याला तुम्हांला सात वर्षे लागतील. सात वर्षींनी तुम्ही पंडित व्हाल. तुम्हांस जर बरी कांही पाठवायचे नसेल, तर केवळ विद्याभ्यासासाठी येथल्या येथे तुम्हांस मदत मिळू शकेल. त्यासाठी नोकरी करण्याची गरज नाही. शिवाय नोकरी करून विद्याभ्यास करण्यालाहि फार त्रास पडेल. आम्ही महिन्याचे एक दोन रुपये देऊ, व येथे बरेच सारस्वत गृहस्थ राहतात त्यांजकडून तुम्हास पंच-सहा रुपये दरमहाची वर्गणी सहज मिळू शकेल. ” त्या दिवशी त्यांना अवकाश नव्हता, तेव्हां ‘ पुनः मला भेटा ’ असे सांगून ते आपल्या कामास लागले. मला त्यांच्या या उत्तेजक संभाषणाने फार धीर आला, व मुद्रित मनानें मी रेडकरांच्या घराकडे बढलो.

डॉ. भांडारकर यांचा जसजसा परिचय होत गेला, तसेतसा माझ्यासंबंधानें त्यांचा ग्रह चांगला होत गेला. लवकरच त्यांनी मला एक चिठी व आपली कौमुदी देऊन नगरकरांच्या वाड्यांतील संस्कृत पाठशाळेत पाठविले. तेथील मुख्य अध्यापक वासुदेवशास्त्री अम्यंकर यांनी मला महादेवशास्त्री जोशी यांच्या हवाली केले. त्यांच्या हाताखाली मी कौमुदीचा अभ्यास चालविला. दोन महिने झाले तरी देखील कौमुदीचा अर्थ मला समजेना. पण त्या बाबतीत माझी निराशा कवीहि झाली नाही. रघुवंशाचा मात्र अर्थ मला साधारणपणे चांगला कळू लागला.

बुधवार पेठेतील एका खाणावळीत रेडकरांनी माझी जेवणाची सोय केली होती. प्रथमत: खाणावळवाला जरा कांकूं करावयाला लागला. ‘ तुम्ही सारस्वत आहां, तेव्हां तुम्हाला शेण स्वतः सारवावे लागेल ’ असे त्यांचे म्हणणे होते. पण त्याला चार-आठ आण्यांचे पैसे अधिक देण्याचे बचन दिस्याबरोबर सर्व कांही करण्याचे त्यानें कबूल केले ! या खाणावळीत जेवावयाचे व रात्रीं आश्रयासाठी रेडकरांच्या बरीं जावयावै हा क्रम एक-दोन आठवडे चालविला होता. पण तो, पाठशाला फार दूर पडल्यासुलें, पुढे चालू ठेवतां येईना. तेव्हां डॉ. भांडारकरांनी मला प्रार्थनासमाजांत राहण्यास जागा देवविली. तेथे राहून माझा पाठशालेचा अभ्यास मी चालू ठेवला.

प्रार्थनासमाजांत राहिल्याकारणानें बन्याच गृहस्थांच्या ओळखी झाल्या. त्यांत प. वा.

श्रीयुत माषवराव लोटलीकर यांची चांगली ओळख झाली. त्यांच्या घरी एकदोनदां जेवावयासहि गेलें. तर्थे प. वा. श्रीयुत काशिनाथ ग्रन्थुनाथ मित्र यांची गांठ पडली. ते हवा पालटण्यामाठी पुण्यास आले होते. कांहीं दिवस पहारेस उडून आम्ही किरावयास जात असू. एके दिवशीं बुद्धासंबंधाने गोष्ट निवाली असतां त्यांनी श्रीयुत गोविंद नारायण काणेकृत^{२१} ‘जगद्गुरु गौतम बुद्धाचे चरित्र’ हें पुस्तक वाचून पहा असे सांगितले. त्यांजवळ हें पुस्तक नव्हते. तरी त्यांच्यामार्फत मीं तें मागवून वाचून पाहिले. सर एडविन आर्नोल्डच्या ‘लाईट ऑफ एशिया’ या ग्रंथाचे हे भाषांतर होते. मूळ ग्रंथ काय्यात्मक आहे. तेव्हां तो सर्वथैव विश्वसनीय असा नाही. तथापि तो इतक्या प्रेसभावाने लिहिला आहे, कीं, तो वाचीत असतां वाचकाचे मन तल्लीन होऊन गेल्यावांचून राहत नाही. इंग्लंड आणि अमेरिका या देशांत या ग्रंथाच्या क्षासापेक्षां अविक आवृत्त्या निवाल्या आहेत. काणेकृत भाषांतर मूळ ग्रंथाङ्कातून उत्तम बठले नाही. तथापि त्या वेळी मला तें इतके आवडले, कीं, त्यांतील कांहीं भाग मीं पुनः पुनः वाचले. हें भाषांतर म्हणजे त्या वेळी माझा एक मूळ धर्मग्रंथच होऊन बसला. यांतील कांहीं भाग वाचीत असतां कंठ दाटून येत असे व डोळ्यांतून सारला अशुप्रावाह चालत असे, याचा मला अद्यायि विसर पडला नाही. जेव्हां जेव्हां माझें मन उदासीन होई तेव्हां तेव्हां या पुस्तकाचे अध्ययन करावे अशी मीं वहिवाट ठेवली.

कपड्यालत्यांत व खाणावळीच्या खांचीत माझ्याजवळची सर्वे पुंजी संपूऱ गेली. डॉ. लाड यांनी दहा रुपये पाठविले, तेवळ्यावर फेब्रुआरी महिन्यापर्यंत जेमतेम निवाह चालला. आतां पुढे काय करावे ? हा प्रश्न उभा राहिला. डॉ. भांडारकरांनी कांहीं सोय करू असे म्हटले होते. पण निविचत असें कांहीं नव्हते. आतां काय तो निकाल करून वेतल्यावांचून गर्यांतर नाहीं अशी माझ्या मनाची खाची झाली, व त्यांना सष्ट काय तें विचारावे असा मीं निवृत्य केला. परंतु ते फेब्रुआरी महिन्यांत आजारी पडले. तेव्हां एकाएकीं हा प्रश्न काढणे माझ्या जिवावर आले. तथापि एकदा प्यायानें ही गोष्ट मी त्यांच्या कानावर घातली असावी. ते दुखाच्यांतून बरे झाल्यावर ता. २५ फेब्रुआरी १९०० या दिवशीं मी त्यांच्या घरीं त्यांना भेटावयास गेलें. ते कधीं कधीं मला आपल्या घरीं जेवावयाला बोलावीत असत. पण त्यांचा बंगला शहरापासून बराच दूर असल्यामुळे मी क्वचित् जात असें. एखाद्या वेळी रात्री त्यांच्या घरीं जेव्हुन तेथें निजत असें व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं परत शहरांत जात असें. वर सांगितलेल्या दिवशीं रात्रीं मी त्यांच्याच येथे राहिलो.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मीं, ‘पुढे माझ्या निवाहाचे काय ?’ हा प्रश्न काढला. तेव्हां ते म्हणाले, कीं, जर तुम्ही प्रार्थनासमाजाचे सभासद होत असाल तर तुम्हांस प्रार्थना-

२१. याचे ‘हजरत महमद पैगंबर’ आणि ‘लॉड बेकन यांचे चरित्र व त्यांनी केलेल्या ग्रंथांचे वर्णन’, हे आणली दोन ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी खिस्ती धर्म स्वीकारला होता.

समाजातके आम्ही मदत करू; एरवीं आमच्या हातून मदत होणे शक्य नाही. मला बौद्धधर्माचा अभ्यास करावयाचा आहे, ही गोष्ट मी त्यांना आरंभासून संगत आले होतों. एके दिवशीं त्यांच्या गाडीतून जात असतां ते आपल्या वडील चिरंजीवींना (प. वा. प्रो. श्रीधरपंत भांडारकर यांना) मला उद्देशून म्हणाले, “यांना बुद्ध व्हावयाचे आहे.” त्यावर मीं म्हटले, “बुद्ध होण्याची माझ्या अंगांत योग्यता कोठे आहे ? आणण-सारखांच्या दिवांगांत देखील माझी गणना होणे कीण आहे.” या संवादाने आमचा दोषांचाहि गैरसमज झाला. मला वाटले, कीं, बौद्धधर्माच्या अभ्यासाठी मला ते फार मदत करतील. त्यांना वाटले, कीं, त्यांचा शिष्य म्हणजे प्रार्थनासमाजाचा सभासद होण्याला मी तयार आहें. पण माझ्या भ्राण्याचा उद्देश तसा नव्हता. माझें बोलणे व्यावहारिक दण्डीचे होते. बुद्ध होणे किंवा बुद्धाचा शिष्य होणे सध्याच्या स्थितीत शक्य नाही. संस्कृत भाषेचे अल्पव्याप्त ज्ञान संपादून त्यांच्या शिष्यांत जरी माझी गणना झाली, तरी पुष्कळ झाले, हा माझ्या बोलण्याचा देतु होता. त्यांत प्रार्थनासमाजाचा संबंध बिलकूल नव्हता. कांहीं असो; त्यांचा गैरसमज झाला खरा. ते म्हणाले, “आजपर्यंत तुम्ही प्रार्थनासमाजाचे सभासद व्हाल असे आम्हांस वाटत होते. तुम्हाला मदत करून पुढे प्रार्थनासमाजाच्या धर्मोपदेशकाचे काम संगावे अशी आमची इच्छा होती.”

मीं म्हणालो, “प्रार्थनासमाजाची बहुतेक मर्ते मला पसंत आहेत. मी जातिभेद मानीत नाही. बालविवाह वाईट यावदल माझी कधीच खाली झाली आहे. तथापि बौद्धधर्माचे पूर्ण ज्ञान संपादल्याशिवाय मी कोणत्याहि संस्थेचा सभासद होऊ इच्छीत नाही. बौद्धधर्मेच मनुष्यमात्राच्या उन्नतीचे खरें साधन आहे, असे मी सध्या तरी समजतो.”

“हे तुम्ही कोणत्या आधारे म्हणाते ? तुम्हांस बौद्धधर्माचे काय ज्ञान आहे ?”

“जगद्गुरु गौतम बुद्धाचे चरित्र मीं वाचले आहे, व त्यावरून बुद्धाचीं मर्ते आणि एकंदरीत तो धर्म मनुष्यजातीला कल्याणप्रद होईल असे मला वाटते.”

“अहो ! तो काण्यांनी लिहिलेला ग्रंथ मला माझीत आहे. तें एका इंग्रजी ग्रंथाचे भाषांतर आहे. मुठांत आहे त्याचा एकचतुर्थीश इंग्रजीत वठला नाहीं व इंग्रजीचा एक चतुर्थीश मराठीत बाला नाहीं ! आणि अशा ग्रंथाच्या आधारे बौद्धधर्मसंबंधाने आपणास असें वाटते आणि तसें वाटते असे म्हणतो !”

“बौद्धधर्माची मला मुर्दीच माहिती नाहीं हें मी कबूल करतो; पण आपल्या म्हणण्याप्रमाणे मराठीत आलेला एकषोडशांश जर इतका चित्तवेधक आहे, तर मूळ ग्रंथ किती चांगला असेल, याची कल्याणाच केली पाहिजे. म्हणून मूळ ग्रंथाचा अभ्यास करण्याचा माझा निवृत्य दृढ होत आहे.”

“अहो ! पण बौद्धधर्माचा आमच्या देशाला काय उपयोग ? आणली या देशांत बौद्धधर्माचे ज्ञानहि मिळणे कठीग आहे. तुम्हाला नेपालास किंवा सीलोनास जावै लागेल !”

“देशाला उपयोग होवो वा न होवो; मला त्याचा उपयोग होईल अशी माझी खाची

आहे. नेपाळास किंवा सीलोनास जाण्यास मी तशार आहे.”

“ पण तेथे तुम्हाला भिक्षु व्हावें लागेल ! ”

“ मला किंताहि हाठ सोसावे लागले, तरी त्याची मला काळजी वाटत नाही. बौद्ध-वर्माचं ज्ञान संपादावें हे माझे जीवितकर्तव्य आहे असे मी समजतो.”

पुढचा प्रवास

आणखी बराच वेळ संबाद झाला. पण त्यापासही विशेष कांहीं निष्पन्न झाले नाही. आम्ही परस्परांचे समाधान करू शकलों नाही. आतां पुण्यांत राहण्यांत अर्थ नाहीं याचहूळ शंका राहिली नाही. पण “ जावें कोठे ? ” हा प्रश्न पुढे उभा राहिला. सीलोनला जावें की नेपाळला जावेः ? सीलोनवीं भाषा, रीतिवाज सर्व कांहीं नमत्कारिक असणार. शिवाय दक्षिणेकडील कानडी वर्गैरे भाषा मला मुळीच माहीत नाहीत, तेव्हां असणार. शिवाय दक्षिणेकडील कानडी वर्गैरे भाषा मला मुळीच माहीत नाहीत, तेव्हां सीलोनला जाण्याचा नुसती कल्पनादेखील अशक्य वाढू लागली. नेपाळास जागेहि कमी अवघड नव्हते. उत्तर हिंदुस्तानांतील भाषाहि मला माहीत नव्हती. पण ती श्रमसाध्य होती. अडचग पडणार नाही. इत्यादि विचार करून मीं उत्तर दिशेलाच जाण्याचा बेत ठरविला. डॉ. भांडारकरांची ‘ कौमुदी ’ परत केली. अगदी बेताचे कपडे जवळ ठेवून, वाकीचे प्रार्थनां-डॉ. भांडारकरांची ‘ कौमुदी ’ परत केली. अगदी बेताचे कपडे जवळ ठेवून, वाकीचे प्रार्थनां-समाजाचे शिंगाई बळवंतराव पवार यांस देऊन याकळे; श्रीयुत रेडकर यांजकडून बाग रुपये उसने घेतले; बळवंतराव पवार यांच्या मार्फत दोन कपडे पिवळे करून आणले होते ते परिधान करून, व शिवासूत्राचा त्याग करून गुस्वार ता. १ मार्च १९००, मिति माच कृष्ण ३० शके १८२१, या दिवशी रात्री बारा वाजल्यावर मीं पुणे सोडले.

पुण्यांत जरी माझ्या शिक्षणाची सोय झाली नाही, तथापि तेथे राहण्याने माझा बराच फायदा झाला. पुढील प्रवास करण्याचे धैर्य माझ्या अंगीं आळे. पुष्कळ मंडळीशीं सह-वास घडल्यामुळे मराठी बोलण्याचालण्याची पद्धत विशेष समजूळागली. प्रार्थनासमाजांतील उपासनेच्या वेळी केलेले कित्येक उपदेश मला फार आवडत असत. श्रीयुत केशवराव गोडवेले नांवाचे एक गृहस्थ प्रार्थनासमाजाचे सेक्रेटरी होते. मीं पुण्यास येण्यापूर्वी ते निवर्तले. जानुआरीत किंवा केबुआरीत (१९००) यांचे वर्षशाढ होते. त्या प्रसंगी डॉ. भांडारकर यांनी यांच्या बरीं उपासना केली. या उपासनेस मीहि हरज होतो. तेथे डॉ. भांडारकर यांनी तुकारामबुवांचे दोन अभंग घेऊन उपदेश केला. हे अभंग अर्थात विकट परिस्थिरीत मला वाटाड्यासारखे होऊन बसले. हा जो उपदेश मला ऐकण्यास सापडला, तो सर्वांत मोठा फायदा झाला असे मी समजतो. उपदेशाची आतां आठवण नाही. पण वरील दोन अभंग आठवतात. ते असे :-

“ क्षणक्षणां हाचि करावा विचार | तरावया पार भवसेंधू ॥ १ ॥

नाशिवंत देह जाणार सकल | आयुज्य खातो काळ सावधान ॥ २ ॥

संतवमागमीं धरूनि आवडी | करावी तांतडी परमार्थी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे इहलोकीच्या वेव्हारें | नये ढोळे धुरे भरूनि राहो ॥ ४ ॥

आपुले स्वहित करावें वै आर्धीं | विचारूनि बुद्धि समाधान ॥ १ ॥
नये मार्गे पाहों वाट फिरोनियां | दुसरा संगिया साद्यकारी ॥ २ ॥
आपुलिया बळे घालावी हे कास | न येणेचि आस आणिकांची ॥ ३ ॥
तुका म्हणे यावी ब्रह्मरसीं बुडी | वासना ते कुडी सांडूनियां ॥ ४ ॥

७

पुण्याहून खाल्हेहरपर्यंत

मीं ज्या दिवशीं पुणे सोडले त्या दिवशीं अमावास्या होती, हें मार्गील प्रकरणांत संगितलेंच आहे. धोऱ्ड मनमाडकडे जणारी गाडी गांठण्यासाठीं रात्रीं बारा वाजण्याच्या सुमारास प्रार्थनासमाज सोडून मीं स्टेशनावर जाण्यास निवालों. माझ्या अंतःकरणांत जिकडे तिकडे निराशोचा गाढ अंधकार पसरला होता. पण आकाश निरग्र असत्यामुळे या दिवशीं चमकणाऱ्या ताज्यांप्रमाणे मधूनमधून एखादा आशाजनक विचार चमकत नव्हता असे नाही. मीं हें भयंकर घाडस करीत आहें याची जाणीव मला होती. आणि यांत यश येणे फार कठीण हेहि पण मीं जाणून होतो. तथापि हढनिश्चयाने उद्योग केल्यास याच जन्मीं बौद्धवर्मांचे अलस्वल्प ज्ञान संपादां येईल असेहि वाटे. कांहीं असो, मीं जें घाडस करीत आहें तें केवळ स्वार्थासाठीं नव्हे- चोरदरोडेलोरांच्या घाडसासराले तें नव्हे, या विचाराने माझ्या मनाला बरेच समाधान वाटले. या प्रथनांत यश न येतां मरण आले तरी हरकत नाही; काणग जें कांहीं करण्यासारखे होते तें मीं केले - माझे कर्तव्य मीं बजावले असे मला म्हणतो येईल, व त्यायोगे मरणकाळीं मला एक प्रकारची शांतिच ग्राप्त होईल, असेहि मला वाढू लागले.

धोऱ्डच्या पुढे गेल्यावर आगगाडीत इंदुरास जाणारे कांहीं विद्यार्थी मेटले व त्यांनी इंदूपर्यंत मला सांभाळून नेले. ते इंदुरास खाणावळीत उत्तरले होते. तेथेच मीहि उत्तरलों,

माझ्याजवळीची सर्व पुंजी एक-दोन दिवसांत संपून गेली. आतां मिक्केचा प्रसंग साक्षात् उभा राहिला. पण अशा अपरिचित प्रदेशांत मिक्का देतो कोण? एक-दोन ठिकाणी याचना केली, पण लम्ब्यांश कांहीं झाला नाही. शेवटी वागले आडनांवाचे कोणीएक बडे अविकारी येथे राहत असत, त्यांजपाशी गेलों. सकाळची वेळ होती. स्वारी अंगांत एक कापसाची बंडी घालून आपल्या दिवाणखान्यात हुक्क्याने छुके मारीत बसली होती. गुडी-गुडीचा मला परिचय होताच वण हुक्क्यांत पाहृष्याची संविं आजवर आली नव्हती. तेव्हां त्यांची ती प्याल्याएवढी चिलाम, ती सापासारवी वैटाळी घेत जमिनीवर पसरलेली लंबलवक नकी, तो रुपेरी बेळा इत्यादि सामग्री पाहून माझी मन क्षणभर विस्मित झाले, यांत नवल नाही. पण फार बेळ या पंत्राच्या रचनेच्या शोधांत न घालविं रावसाहेबांपुढे मीं हात पसरला. रावसाहेब एकतर हुक्क्याच्या कामांत होतेच. त्यांत त्यांच्या आफिसचे काम घेऊन एक कागळून आला. मग त्यांना माझ्याशी बोलावयाला सवड नव्हती, हे निराळे सांगें नकोच. त्यांनी दुम्याएका कारकुनाला हाक मारून चार आण्यांचे पैसे मला यावयास सांगितले. हे चार आणे होलकरशाई होते की इंग्रजी होते, याची आतां आठवण नाही. रावसाहेबांनी प्रश्न वगरे न विचारात चार आण्यांचे पैसे दिले, याचा मला एक प्रकारे आनंद झाला. कारण, तुम्ही आला कोठून, जातां कोठै, जात काय? लग्न झाले आहे की नाही, इत्यादि अनिच्छित प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा प्रसंग ठळला।

इदुराहून उज्जयनीस जाण्यास आगाडीचे भाडे सहा-सात आण्यांच्या दरम्यान पडत असे. वागळेमाहेंद्रांचे चार आणे व मजबवळ शिल्क राहिलेने कांहीं आणे मिळून सरासरी तिकिटाचे पैसे भरले. संध्याकाळच्या वेळी उज्जयनीस पौंचलों. उत्तरावै कोठै याचा विचार पडला. मी यात्रेकरू आहें अशा समझुताने कांहीं तदेशीय लोकांनी रामभट नांवाच्या एका मिक्कुकाच्या घराचा मला पत्ता सांगितला. वारीकमारीक गळीतून घ्रमण करीत करीत रामभटाच्या घराचा एकादाचा थांग लावला. भटजी घरी नव्हते. पण तेथे माझे चंबूगवाळे टाकण्याला कोणी आडकाढी केली नाहीं या शहरात नकाली व्यवस्था नव्हती; व या वर्षी सेवगजाची अवकृपा झाल्यामुळे नदी आटून गेली होती. मधूनमधून खांचलवळांत कांहीं पाणी शिल्क होते. पण ते इतके घाण झाले होते, की, त्यांत एक प्रकारचे जंतु तरंगत असलेले स्पष्ट दिसत होते. नदीवर जाऊन हातपाय घुतले, पण हे पाणी प्यावें कसें या विचारांत पडलो. एकादोबांला विचारले, की, या पाण्याशिवाय दुसरे पिण्याचे पाणी आहे की काय? पण त्यांजक्कून नकारातक उत्तर मिळाल्यामुळे निरूपायाने पंचाने गाळून तेच पाणी प्यालों. त्याचा परिणाम असा झाला, की, रात्रीं झोप न येतां शौचकूपाकडे दहा बारा खेपा घालाव्या लागल्या. दुम्या दिवशी रामभटजीच्या घरी राहणारा एक द्रविडी विद्यार्थी मला म्हणाला, “तुम्हांला मिक्केला यावयाचे आहे काय?” मी म्हणालो, “मी आलो असतो. पण माझी प्रकृति ठीक नाहीं.” तेव्हां त्याने चार धोरं जास्त फिरून दोघांना पुरेल एवढी मिक्का गोळा केली. पण त्या दिवशी माझ्याने कांहीं फारसे खावलेले नाहीं. त्याच्या आग्रहास्तव मी एकदोन पोळ्या व शोडा भात

जेवलों. इकडे शौचकूपदर्शनाचा प्रसंग वारंवार येऊ लागला. आतां पटकी होऊन येथेच अंत होतो की काय असें वाटू लागले.

रामभटजीच्या घराशेजारी एक लहानसा दवाखाना होता, तेथे जोगलेकर आडनांवाचे एक डॉक्टर राहत असत, त्यांच्याजवळ गेलों. त्यांनी दिलेल्या औषधाने बराच गुण पडला. पण पाणी कांहीं निर्मल मिळेना. जोगलेकरांनी माझी गोष्ट श्रीयुत केळकर (माधव-स्कुलांतील एक शिक्षक) यांना सांगितली. संध्याकाळी हे गृहस्थ मला रस्यांत भेटले. “सकाळीं जोगलेकरांना भेटलां होतां ते तुम्हीच काय?” असा त्यांनी मला प्रश्न केला. मी “होय” असे उत्तर दिल्यावर ते म्हणाले, “तुमची रामभटजीच्या येथे फार गैरसोय होईल. उद्यां तुम्ही आमच्या घरी या.” हे त्यांचे आमंत्रण मीं मोळव्या आनंदाने स्वीकारले. केळकरांच्या घरी सर्व व्यवस्था उत्तमच होती. त्यांत ते पिण्याचे पाणी एका चांगल्या विहिरीचे आणीत असत. त्यायें माझी प्रकृति एक-दोन दिवसांत मुघ्रत गेली.

केळकरांनी माधव कॉलेजांतील कांहीं प्रोफेसरांची ओळख करून दिली. या सर्व मंडळीने वर्गीं गोळा करून घालहेरच्या तिकिटाची व वाठलवर्चीची व्यवस्था केली. उज्जयनीहून निघालों, तों वाईंट झांशीला दोन दिवस मुक्काम केला. झांशी स्टेशनावर एक कन्हाडे जातीचा ब्राह्मण गाडीवान भेटला. त्यानें आपल्या गाडींतून मला आपल्या बिन्हाडी नेले. त्यांच्या घरी एक विवाह बाईं राहत असे. तिला कांहीं पैसे देण्याचे उर्बून त्याने माझ्या जेवणाची व्यवस्था लावून दिली. उज्जयनीला असतांना सुरु झालेला संग्रहणी रोग येथे पुनः उद्भवला. या रोगाने मला अगदी बेजार करून सोडले. झांशी शाहरदेखील समग्र पाहण्यास सवड झाली नाहीं. झांशीहून निघून सरासरी १२ मार्च्याचा सुमारास मी घालहे-रीस पौंचलों. तेथें डॉ. लेले यांच्या घरी उतरलों. दुसऱ्या दिवशी डॉ. द्वारकानाथ शंकर वागले यांना भेटावयास गेलों. प्रथमत: त्यांनी माझी आदरातिथ्य केले नाहीं. परंतु मी मूळचा सारस्वत ब्राह्मण आहें, असे जेव्हां त्यांना समजले, तेव्हां त्यांनी आपल्याच घरी येऊन राहण्यास आश्रह केला. पण त्यांच्या घरी जागा नियमित असल्यामुळे व त्यांच्या घरची बायका-मंडळी उत्तर हिंदुस्तानांतील रिवाजाप्रमाणे पडवानशीन असल्यामुळे मला स्वतंत्र जागा मिळाली तर उत्तम असे मीं त्यांना सांगितले. त्यांनी आपल्या घराशेजारीच एका सरदराच्या बंगल्याच्या मागल्या बाजू वी खोली मला देवविली. येथे मीं सहा महिने काढले.

घालहेरीस आलों, तेव्हा माझी प्रकृति विघडलेलीच होती. डॉ. वागले यांनी औषधो-पचार करून एका आठवड्यांतील मला गुण पाडला. तेव्हां ‘माझा काशीस जाण्याचा बेत आहे’ असे मीं त्यांना सांगितले. ते म्हणाले, “उन्हाळ्याचे दिवस आहेत, तुम्हाला फार त्रास होईल. उन्हाळ्या संपल्यावर मग जा.” मला त्यांवै म्हणणे पटले. घालहेरचा उन्हाळा म्हणजे विनित्रिच. बारा वाजल्यावर घरांतून बाहेर पडण्याची सोय नाहीं. रात्रीं कधीं कधीं असा ऊन वारा वाहतो, की, सगळी रात्र अंग भाजल्यासारखे होऊन झोप येत नाहीं. एकदा अशा उण्ण हवेच्या योरीं मला सपाटून ताप आला. दोन-तीन दिवस

बिळान्यांत पढून रहावें लागले. डॉ. वागळ्यांच्याच औपधानें ताप गेला, व पुनः पूर्व-स्थितीवर आलो.

विडी ओढाऱ्याचें व्यसन अंगी इतके खिळले होतें, की, तें सोडण्यामाठी पुष्कळ खट-पट केली, पण यश आले नाही. गुडगुडी गोव्याला असतांनाच सोडली होती. पण तिच्याएवजी विडीचे पान करीत असें. ग्वालहेरीस विड्या मिळत असत. पण डॉ. वागळे सिगरेट पीत असत. हळूहळू धूमगानाचे व्यसन कमी करून मीं रोजच्या तीन सिगरेट ओढण्यावर तें आणून ठेवले होते. पण या तीन सिगरेट मिळाल्या नाहीत, तर चैन पडत नसे. डॉ. वागळेहि मधूनमधून हैं व्यसन सोडण्यावहूल मला उपदेश करीत असत. पण मला कांही तें सोडतां आले नाही. उन्हाच्याच्या त्रासाने जेव्हां ताप आला, तेव्हां माझ्या तोंडाची रुचि बिलकूल पद्धाली; विडी नको कीं सिगरेट नको असें होऊन गेले. या व्यसनापासून मुक्त होण्यास हीच संधि उत्तम आहे अशी माझी लाढी झाली, व तोंडास रुचि आली तरी धूमगान करावयाचे नाहीं असा मीं निश्चय केला. दुमच्या आठवड्यांत हा निश्चय डळमळतो कीं काय, असें वाढू लागले. पण आनंदाची गोष्ट ही, कीं, माझा निश्चय दासळला नाही. गेल्या बारा-न्तेरा वर्षीत मीं विडीला किंवा सिगरेटला शिवलें नाहीं असें नव्हे. सीलोनांत व ब्रह्मदेशांत असतांना कधीं कधीं मीं एखादुसरी सिगरेट किंवा चिलू ओढला आहे. पण तंबाकूचे व्यसन जे ग्वालहेरीस असतांना सुटले, तें पुनः कांहीं जडले नाहीं.

डॉ. वागळ्यांच्या बरीं जेवावयाचे व खोलीत जाऊन बसावयाचे एवटेंच काय तें जगाबदारीचे काम ग्वालहेरीस असतांना माझ्या शिरावर होते. पण असल्या रिकामणणाचा मला मुळापासून तिकाकारा होता. काव्यसंग्रहात छाफेली मोरोपंताचीं बहुनेक काव्ये मीं वाचली. डॉ. वागळे यांच्या भाच्यास शिकविण्यास एक ग्राजुएट शिक्षक येत असे. तो स्वतः संस्कृताचा अभ्यास करी. त्याजगासून किरातार्जुनीयाचे काही श्लोक समजावून घेऊन तें मीं पाठ केले. ग्वालहेरच्या कालेजांत जाऊन तेथेल्या शास्त्राला मला संस्कृत शिकविण्याविषयी मीं विनंती केली; पण त्यानें तीं नाकारली. तथापि जे कांहीं स्वतः करतां येण्यासारखे होते तें करण्यास मीं कमी केले नाहीं.

माझे प्रयत्न आत्मतृप्तीसाठी

मीं काशीस जाण्याचा प्रश्न काढावा, व डॉ. वागळ्यांनी पुढे पाहतां येईल असें उत्तर द्यावें. शेवटी एके दिवशी ते म्हणाले, “हे पहा, मीं तुम्हांला माझ्या धाकट्या भावप्रमाणे समजतो. तुम्हीं अशा प्रकारे देशाटन करून आगले आयुष्य फुकट घालविणे मला बिलकूल पसरत नाहीं. तुम्हांला मराठी चांगले येतें; व येये माझ्यासारख्याने खटपट केली असतां आरंभीं पंचीस-तीस रुपयांची नोकरी तुम्हांला सहज मिळू शकेल. आणखी तुम्ही ज्या अर्थी हुषार व प्रामाणिक आहां, त्या अर्थीं पांच सहा वर्षांच्या आंत दोनशे अडीचें रुपयांपर्यंत तुम्ही बढती शास्त्रावांचून राहणार नाहीं.” केवळ मराठी येत

असलेल्या किंव्येक गृहस्थांची अशी बढती शास्त्राचीं त्यांनी कांहीं उढाहरणे सांगितली. पण त्यांच्या भाषणाचा एक प्रकारचा चमकार बाटण्यापलीकडे माझ्या मनावर दुसरा कांहीं परिणाम झाला नाही. जबलजबल सहा महिने परिचय घडला असून डॉ. वागळ्यांनी दरमहा २५. पासून २०० रुपयांपर्यंत माझी किंमत टरवली याचे मला फार आश्चर्य वाटले ! मीं त्यांना स्पष्ट सांगितले, की, “माझे प्रश्न ऐसे मिळविण्यासाठी नसून आत्मतृप्तीसाठी आहेत. ऐसे मिळविण्यासाठी मीं गृहस्थ्याग आणि देशस्थ्याग केला नाहीं.” तथापि त्यांना कांहीं केल्या माझें गृहणें पटेना. ते म्हणाले, “तुमचे जेवणालाई पाहिले असतां तुम्ही कायमचेच रोगी दिसतां. येये तुमची काळजी वेणारा मी आहें. पण काशी-सारख्या क्षेत्राच्या ठिकाणीं तुमची काळजी कोण घेणार ? आतां तुम्हाला नोकरी मिळेल किंवा नाहीं याचीच जर शंका वाटत असेल, तर ती मिळेलपर्यंत दरमहा तीस रुपये माझ्या पणागंतून तुग्हास मिळावे असा मीं स्टांप कागदावर कशार लिहून देतों.” त्यांच्या या औदार्यावहूल मीं त्यांचे आभार मानले. मीं म्हणालो, “तुमचा मी आभारी आहें. आज सहा महिने तुम्हीं मला खरोगवरच भावाप्रमाणे वागविले आहे; व आतांहि तेंच प्रेम व्यक्त होत आहे. पण तुमच्या धाकट्या भावाची जिजासा तृत करणे हैं तुमचे कर्तव्य नव्हे काय ? शिदेशाईत एखादा कारकून होऊन मीं मगवं हैं तुम्हांला योय वाटते काय ? तुम्ही जोंपर्यंत येये आहां तोपर्यंत मला कारकुनीची जागा मिळविण्याला काय उशीर लागणार ? पण आज संस्कृत शिकण्याची माझी डक्टर इन्ड्हा दाबून टाकून येये कारकुनी करीत बसण्यासून काय फायदा आहे ? मला जर मदत करण्याची तुमची इन्ड्हा असेल, तर ती शिक्षणासाठी करा. दुमच्या कशासाठी तुमची मदत मला नको आहे.” माझें बोलणे त्यांना रुचले नाहीं. मालप आडनांवाचे एक मराठे गृहस्थ त्यांचे दोस्त होते. त्यांजकडून माझें मन वळविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. पण माझा बेत बदलणे कोणालाहि शक्य नव्हते. शेवटी नाखुणीनेच काशीस जाण्यास त्यांनी आपली सम्मति दिली. हस्तें-परहस्तें आपण शिकणासाठी मदत करू असें त्यांनी वचन दिले. आणखी जर काशीस नीट व्यवस्था लागली नाहीं, तर ग्वालहेरीस यांवे असेहि सांगून ठेवले.

बी. नारायणराव या नांवाचे तंजावरकडील राहणारे एक विद्यार्थी ग्वालहेरीस या वेळीं बी. एल. चा अभ्यास करीत असत. डॉ. वागळ्यांच्या बरीं ते वारंवार येत असल्यामुळे त्यांचा माझा बराच परिचय झाला होता. हे जरा उतारीच होते; पण फारच सरळ स्वभावाचे असल्याकारणाने माझें त्यांचे लवकरत्व सरख्य झाले. मीं काशीस गेल्यावर दरमहा तीन रुपये माझ्या खर्चासाठीं पाठवीत जाईन असें सांगून त्यांनी मला आगाऊच तीन रुपये टिले. डॉ. वागळ्यांनी खर्चासाठीं २० रुपये दिले. व त्यांचे मित्र श्रीयुत मालप यांनी एक रुपया दिला. याशिवाय डॉ. वागळे यांनी यंडीसाठीं मला एक भक्कम कोट दिला. त्याचा मला दोन हिंवाळे फारच चांगला उपयोग झाला. काशीस संन्याशासारखे राहणे शक्य नव्हते. कारण ग्वालहेरच्या शास्त्रीबुवांनी जसें शिकविण्याचे नाकारले तसें काशीचे शास्त्रीहि नाकारतील, ही भीति होती. तेव्हां बी. नारायणराव यांच्या मसलतीनें पुनः

यजोपवीत धारण करून ब्राह्मण बनावै असें ठरले. पण शैँडीची वाट काय? पुण्याचा आणि शैँडीचा संबंध बरोबरच तुटला होता! परंतु नारायणरावांनी हाहि प्रश्न सोडविला. माझ्या डोक्यावर इंच दीड इंच केश वाढलेच होते. जातांना प्रयागास उतरून क्षौर करावै, व त्या वेळी शैँडीपुरते डोक्याच्या मध्यावर थोडे केश राखून ठेवावे असें ठरले. नारायण रावांनी दोन तीन जानवीं आणून स्टेशनावर जाप्यास निघालौं त्या वेळी माझ्या स्वाधीन केली ते स्वतःहि मला पौंचवावयाला स्टेशनावर आले होते. डॉ. वागळे यांनी आपला टांगा दिला होता. घरांतून निघालौं तोंच घोडा बिचकला. दुसरा एखादा असता, तर अपशकुन ज्ञाला म्हणून माघरे फिरला असता. मी तर मुळीच घावरलौं नाही. सुदैवाने नारायणरावहि शकुनावर विश्वास ठेवणारे नव्हते. पुढे घोडा शांत होऊन आम्ही सुख-रूपपैंग खाव्हेवर स्टेशनावर आलो. येथे बी. नारायणराव व दुसरे एक-दोन गृहस्थ यांचा निरोप घेऊन मी गार्डीत बसलो. या दिवशी सप्टेंबर (१९००) महिन्याची १७ तारीख असावी अशी आठवण आहे.

काशीयात्रा

गवांदीहून निघालौं तों दुसऱ्या दिवशीं प्रयागाला येऊन पोहोचलों. तेथे दाक्षिणात्य पुरोहिताकडे उतरलों. हे भटजी चांगल्या स्वभावाचे होते. त्यांनी सर्व तीर्थयात्रा सव्हा स्पर्यांत आटपण्याचे कबूल केले. मुख्य विधि क्षीराचा होता. दुसऱ्या दिवशीं भटजीं-बरोबर मी संगमावर गेलो. भटजींनी न्हाब्याची गांठ घाडून मला क्षौर करावयास सांगितले, सहा महिने खालेहीस राहिल्यामुळे मला थोडीशी हिंदुस्थानी भाषा बोलतां येत होती. न्हाब्याला मीं या भाषेत डोक्याच्या मध्यभागी सुमारे चार पांच इंच व्यासाची शैँडी ठेवप्याच्छाल बजावून सांगितले. परंतु शैँडीला हिंदी भाषेत निराळेच नंब असल्यामुळे त्याला माझ्या बोलण्याचा अर्थ समजला नाही. त्याने आपल्या स्वदेशी वस्तन्यानें डोक्याच्या मध्यभागापासून एक-दोन पाट काढलेच. इतक्यांत मला शंका आत्यामुळे त्याला पुनः विचारले. तेव्हां तो म्हणाला, “बस ठीक है!” पण त्याच्या या कुत्यामुळे शैँडी ठेवणे बहुतेक अशक्य झाले. शेवटी सरासरी अर्धा इंच व्यासाची, आणि तीहि तंतोतंत मध्याला नव्हे, अशी शैँडी ठेवून या कुशल नापिताने आपले काम पुरै केले!

मिंद वगैरे क्षेत्रकृत्यांच्या भाजगडींत मी मुळीच पडलों नाही. भटजीला सव्हा स्पर्या दिल्यामुळे सर्व गोष्ठी परस्पर त्यांनीच पाहून घेतल्या.

ता. २० सप्टेंबर १९०० रोजीं दुसरच्या गार्डीने प्रयागाहून (अलाहाबादहून) निघून रात्री साडेदहा वाजतां काशी स्टेशनावर पौंचलो. कोणी एक सखारामभट नांवाचे कोंकणस्थ ब्राह्मण उत्तरल्याडबोबर मला म्हणाले, की, “आपल्या येथे चला, मी आपली सर्व कांहीं सोय लावून देतो.” इतक्यांत दुसरे एक कृष्णवर्ण किंचित् टेंगणे असे सखारामभटजी तेथे आले. ते म्हणाले, “तुमचे बाडवडील येथे आले तेव्हां आमच्या घरीं उतरले होते. आनं तुम्ही या भामच्याच्या नार्दीं काय म्हणून लागतां?” तेव्हां या काळ्या आणि पूर्वीच्या गोऱ्या सखारामभटांची जी तोंडातोंडी झाली, ती कांहीं पुसप्याची सोय नाही. दोघांचीहि समजूत बाल्याच्या मीं प्रयत्न केला. मी म्हणालो, “भांडतां कशाला? आमच्या पूर्वजांचा लेव ज्याच्याकडे असेल तो त्याने आणून दाववावा. म्हणजे उद्यां मी त्याच्याकडे स जाईन आहे (गोरे) सखारामभटजी मला प्रथमतः भेटले, तेव्हां मी त्यांच्याच येथे उतरतो.” एवढे बोलणे ज्ञात्यावर गोऱ्या सखारामभटजीबरोबर मी स्टेशनाच्या बाहेर पडलो. तेव्हां काळे सखारामभटजी मोळ्याने ओरडून म्हणाले, “जा जा त्याच्याच बरोबर जा. हा भामटा तुमच्याजवळवै सर्व कांहीं काढून घेऊन तुमचा खून करील, संभाला!!” मी म्हणालो, “माझ्याजवळ काढून घेष्यासारखे कांहीं नाही; आणि माझा खून होईल याची मला मुळीच भीति नाही.” त्या रात्री स्टेशनाजवळच एका लहानशा खोलींत मी व गेरे सखारामभटजी निजलो. आणखीहि दोन-तीन मंडळी तेथे होती. परंतु माझ्या मनांत खुनाची शंकादेखील आली नाही. मला गाढ झोप लागली.

दुसऱ्या दिवशीं पहाडेस सखारामभटजीने मला उठविलें; व आम्ही दोघे एका एक्क्यांत (घोळ्याच्या टांग्यांत) बसून त्यांच्या घरी गेलो. भटजीने घरीं एक अंगवस्त्र बाळगिले होते. बाई शूद्र जातीची असावी. ही बाई व तिची दोन-तीन मुले या सर्वोचा संभाळ भटजीलाच करावा लागे; म्हणजे त्यांना स्वयंपाक करून जेवावयाला देखील घालावै लागत असे. एक्क्याचे पैसे भटजींनी आपल्या पदस्पते दिले. बाईने दार उघडल्यावर भटजींनी माडीरची एक खोली मला उत्तरप्यासाठी दिली. हात, पाय, तोड धुऊन मोकळा झालो. इतक्यांत भटजींची स्वारी एक यादी घेऊन आली. त्यांनी पंचक्रोशीच्या यात्रेपासून चारपांच स्पर्ये खर्चाच्या शाद्वापवैत सर्व प्रकारच्या यात्रांचा तपशील मला सांगितला. मी म्हणालो, “हीं कूर्ये करण्याची मला बाई नाहीं. वर्ष दोन वर्षे मी येथे राहण्यासाठी आलों आहें. तेव्हां सवडीप्रमाणे बाटेल तें कृत्य करतां येण्यासारखे आहे. मध्यां मला एक गुरु पाहून त्याच्याशीं अध्ययनाला सुस्वात केली पाहिजे; व जेवणाची द्यवस्था कशी जुऱ्येल तें पाहिले पाहिजे.” मजपासून कांहीं लभ्याश होण्याची आशा नाही अशी सखारामभटजींची यात्री ज्ञात्यावर ते मला म्हणाले, “तुम्ही शेणवी आहां त्या अर्थी तुम्हाला येथील शेणव्यांच्या मठांत आश्रय मिळाला पाहिजे.”

काशीस सारस्वतांचे तीन मठ आहेत. परंतु भटजीना दुर्गाचाटावरील मठाचीच माहिती असल्यामुळे त्यांनी त्याच मठांत जाण्यास मला सांगितले.

अन्नछत्राचा शोध

जेवण शाल्यावर मी तिकडे जाण्यास निघालो. थोडा थोडा पाऊस पडत होता. दुर्गाचाटाची चौकशी करीत चाललो असतां एक अन्नछत्रांत जेवणारा ब्राह्मण संपङ्गला. तो म्हणाला, “मी तिकडेच चाललो आहें, तुम्ही मजबूरोवर चला.” तो मला अर्थंत अस्त्र गल्लीतून (काशीत असा गल्या पुष्कळव आहेत) घेऊन जाऊ लागला, तेव्हां माझ्या मनांत अशी शंका आली, की, हा मला लुबाड्यासाठी कोठे तरी आडरस्याने नेत नसेल ना! काहीं काहीं ठिकाणी तर नुसता अंधार होता. जपूं काय आम्ही एखाद्या खाणीतूनच चाललो आहो! मजपाशी आण्या दोन आण्यांचे पैसे होते, बाकी सर्व सखारामभटजीच्या बरीं पाकिंटांत होते. या गोष्ठीची आठवण शाल्यावर ‘डर तो पिछे रहा’ या म्हणीप्रमाणे माझ्या भीतीचे निरसन झाले. मला अन्नछत्रवासी भटाने कोठे जरी नेले तरी मजपासून त्याला काहीं एक मिळण्यासारखे नाही असा विचार मनामध्ये आणून मी त्याच्यावरोवर मुकाढ्याने चालू लागलो. शेवटी दुर्गाचाटाजवळ आल्यावर त्याने शेणव्याच्या मठाची खून संगून तो दुसऱ्या बाजूस वळला.

शेणव्याच्या मठांत या वेळी श्रीयुत गोविंदराव पालेकर या नंवाचे एक वयोवृद्ध गृहस्थ राहत असत. यांचे चिरंजीव श्रीयुत वामन गोविंद पालेकर (वेळगांवचे एक प्रसिद्ध वकील) यांचे नंव मला ऐकून माहीत होते. वामनराव निवर्तल्यामुळे काहीं घरगुती कामासंबंधाने गोविंदरावांस काशीच्या कोर्टीत एक खेप पडली. चालत जाणे शक्यत नव्हते, म्हणून डोलींत बसून ते कोर्टीत गेले. पण येतांना पाऊस लागल्यामुळे घरी घेऊन ते आजारी पडले. त्यांना अतिसाराचा उपद्रव झाला. मी जेव्हां मठांत गेलों तेव्हां ते वेच आजारी होते. तथापि माझ्याशी ते मोर्खा प्रेमाने बोलले. आपल्याच खोलींत राहण्यास त्यांनी मला आग्रह केला. अर्थंत चिंचोळ्या गल्लीतून या ठिकाणी आल्यावर मला एक प्रकारचे समाधान वाटले. शेणव्याच्या मठ अगदीं गंगेच्या कांठीं असल्यामुळे गोविंदरावांच्या खोलींतून गंगेचे पत्र आणावै लागेल, असें ते म्हणाले. वे. शा. सं. गंगाधरशास्त्री तेलंग यांजगारीं अध्ययन करावै अशीहि त्यांनी सूचना केली. त्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे वागून काशीवास कसा काय बद्दून आला हैं या प्रकरणांत सांगितले तर कारच विस्तार होईल, म्हणून वाचकांची सध्या येयेच रजा वेतो.

त्याच दिवशीं संध्याकाळीं सखारामभटजीच्या घरून मी माझे सामान घेऊन शेणव्याच्या मठांत गेलों. काशीबाई नंवाची कोनीनकडील सारस्वत जातीची एक वृद्ध विघ्ना याच मठांत राहत असे. ती गोविंदरावांना स्वयंपाक करून वालीत असे. दुसऱ्या दिवशीं गोविंदरावांनी आपल्या पदरचे सामान देऊन माझ्या जेवणाची व्यवस्था करविली. आजारी असल्यामुळे त्यांनी लंबन केले. काशीबाईना माझ्या अर्धीं इंच व्यासाच्या आणि एक इंच लंबीच्या शेंडी-कडे पाहून मोठे आश्चर्य वाटले! गोविंदरावांकडे तिने यावद्दल तक्रारमुद्दां नेली असावी

अशी मला शंका येते. पण गोविंदरावांना अलीकडील सुधारकी चाळे ठाळक असल्यामुळे त्यांनी बाईचे समाधान केले असावे. “तरुण आहे, देखादेखीने शेंडी काढून बाढविले असतील कैसे? त्यांत काय झाले? तेवढ्यानें कांहीं तो अब्राह्मण ठरत नाही. अलीकडे पुष्कळ लोक कैसे बाढवितात. तो वेळगांवकडच्या किंत्येक सारस्वतांच्या ओळखी सांगतो, त्या अर्थी सारस्वतच असावा,” अशा प्रकारे त्यांनी बाईची समजूत शालप्पाचा प्रयत्न केला असावा. पण तिचे कांहीं पूर्ण समाधान झाले नाही. तिने माझे पान बाहेरच मांडावै, व मला आपल्या भांडयांना शिवूं देऊन येते. त्यांतल्या त्यांत संतोषाची गोष्ट ही, कीं, माझ्या जानव्याबद्दल तिला शेका आली नाही, कारण ते अगदीं नव्ये होतें!

शेणव्याच्या मठाजबलच एक पाण्याचा नळ होता. पण नळाचे पाणी पिंये धर्मबाह्य कृत्यांत गणले गेले असल्यामुळे गोविंदरावांच्या घरीं गंगेचे पाणी पिण्यांत येत असे. या पाण्याचा प्रताप पहिल्याच दिवशीं माझ्या अनुभवास आला! सारी रात्र निद्राभंग होऊन पांच-दहा खेपा शौचास जावै लागले. दुसऱ्या दिवसापासून गंगेवरून स्नान करून येतांना तांब्या रिकामाच आणावा, व नळाच्या आसपास कोणी ब्राह्मण दिसत नसला म्हणजे तो भरून घ्यावा, असा क्रम मी चालविला. बाईला मी नळाचे पाणी पितों हें वर्तीमान समजले, म्हणजे जेवण मिळण्याची मारामार पडावयाची! तेव्हां ही गोष्ट समजून नये म्हणून मला विशेष काळजी घ्यावी लागली. गोविंदरावांच्या सल्ल्याने काशीवास कसा करावयाचा हें मी ठरविले. अन्नछत्रांत भोजन मिळाल्याचा संभव आहे; पण त्याला खाल्येहरून एका बड्या अधिकांश्याचे पत्र आणावै लागेल, असें ते म्हणाले. वे. शा. सं. गंगाधरशास्त्री तेलंग यांजगारीं अध्ययन करावै अशीहि त्यांनी सूचना केली. त्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे वागून काशीवास कसा काय बद्दून आला हैं या प्रकरणांत सांगितले तर कारच विस्तार होईल, म्हणून वाचकांची सध्या येयेच रजा वेतो.

९

काशीवास

काशीमध्ये लहानमोठी पुष्कळ अन्नछत्रे आहेत. त्यांत मुक्तद्वार अशी दोनच आहेत. एक मद्रासकडील व्यापार्यांनी स्थापन केलेले, व दुसरे श्रीमंत महाराज जयाजीराव शिंदे त्यांनी स्थापन केलेले. श्रीमंत जयाजीराव शिंदे काशीस गेले त्या वेळी त्यांच्या

मनंतून काशीनिवासी प्रत्येक कुदुंबवत्सल ब्राह्मणास शंभर रुग्ये दक्षिणा आवी असें होते. पण काशीतील पंडितांस ही गोष्टुचली नाही. एवाद्या दशग्रंथी वैदिकास किंवा पट्टशास्त्री पंडितास व एखाद्या निरक्षर ब्राह्मणास सारखीच दक्षिणा मिळणे पंडितमंडलींस पसंत नव्हते. तेव्हां श्रीमंत जयाजीराव रागावून म्हणाले, कीं, “ही गोष्ट सर्वसंमत नसेल तर, दक्षिणेसाठी निराळे काढलेले हे सहा लक्ष समये आण्ही गंगेत बुडवून टाकतो !” या प्रसंगी कांहीं विचारी गृहस्थांनी मध्यस्थी करून श्रीमंत जयाजीरावांना अशी सल्ला दिली, कीं, हे रुपये गंगेत न बुडवित याच खर्चानि येथे एक छत्र स्थापावै. श्रीमंत जयाजीरावांनी ही गोष्ट कबूल करून पेशव्यांनी जांधलेले बालाजीचे मंदिर इंग्रजसरकाऱ्या ताव्यातून आपल्या ताड्यांत घेतले, व तेथे हे अन्नछत्र सुरु केले. याला सध्या ‘बालाजीचे अन्नछत्र’ म्हणतात.

बालाजीच्या अन्नछत्रात सारस्वतांना घेतात, पण त्यांस वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची परवानगी ध्यावी लागते. आणि त्यांतहि ही परवानगी मिळाली तरी सारस्वतांना दुसऱ्या पंतीच्या वेळी जेवून बालतात. दुसरा इलाज नसल्यामुळे याच अन्नछत्रात जाणे मला भाग होते. म्हणून गोविदराव पालेकरांनी मला घ्वालहीरीहून येथील अधिकाऱ्याला पत्रे आणून येथेच जेवणाची व्यवस्था करण्याबद्दल सांगितले. डॉ. वागळे यांस यासंबंधाने लिहिले. परंतु त्यांनी स्वतः कांहींच न लिहितां श्रीयुत मालप यांजकळून पत्र लिहिले. मालपांचे म्हणणे असें होते, कीं, बालाजीच्या अन्नछत्रात जाण्याचे कारण नाही; डॉ. वागळे हे रावराजे रघुनाथराव राजावाडे यांस सांगून त्यांच्या अन्नछत्रात माझी सोय करणार आहेत. रावराजे रघुनाथराव यांचे बडील दिनकराव यांनी ब्रह्माटावर कोठेसे एक पंधरा ब्राह्मणांचे छत्र ठेविले आहे. तेथे माझी व्यवस्था झाली असती, तर माझे पुष्कळ हाल वांचले असते. पण डॉ. वागळ्यांचा स्वभाव पडला भिडस्त; त्यांनी रावराजे यांस विचारले नाहींच, पण त्यांच्या एका चिठीने बालाजीच्या अन्नछत्रात सोय झाली असती, ती देखील त्यांनी केली नाहीं. मी इकडे डॉ. वागळ्यांच्या पत्राची व्यर्थ बाट पाहत राहिलो.

संस्कृत शिक्षणाची सोय

विद्याभ्यासाची सोय सहज लागल्यासारखी होती. काशीमध्ये कोणत्याहि पंडिताजबळ गेल्यास तो कांहीं एक न घेतां फुकट शिकवितो. पण “बालावी ती खरी। गांटी धुरेसवै बरी ॥” या तुकोचांच्या उत्त्यनुरूप सुप्रसिद्ध पंडित वे. शा. सं. गंगाधरशास्त्री यांजपाशीच अध्ययन करण्याचा मी निश्चय केला. गोविदगवांनाहि ही गोष्ट रुचली. एके टिक्की दुपारीं मी गंगाधरशास्त्री यांच्या घगचा शोध करीत निघालो. फिरत फिरत त्यांच्या बगऱ्याला पोंचलो. जमविंडीच्या सरटार घगण्यांनील बाबासाहेब या नांवाने प्रमिळ असलेले एक गृहस्थ काशीत जबळ जबळ एक तप राहत होने. ने गंगाधरशास्त्रांजबळ शास्त्राध्ययन करीत असत. त्या दिवशी मीमांसाशास्त्राचा शाठ ऐकून गुस्याहांतून ने नुकतेच आपल्या बरीं जाण्यास निधाले होते. त्यांचा व माझी रस्त्यांत गांठ पडली. “गंगाधर-

शास्त्र्यांचे घर या बाजूस आहे काय ? ” असा मीं त्यांना प्रश्न केल्यावर ते म्हणाले, “ त्यांचे घर तुम्हांस कशास हवें ? ”

“ मला संस्कृत भाषेचे अध्ययन करावयाचे आहे. ”

“ तुमचे अध्ययन कोठपर्यंत ज्ञाले आहे ? ”

“ मला रघूचे एक दोन सर्ग येतात, यापलीकडे कांहीं नाहीं. आतां कौमुदीस आरंभ करणार आहें. ”

हें ऐकून बाबासाहेब आश्रित्येचकित मुद्रेने म्हणाले, “ या वयांत तुम्ही शास्त्र शिक्कन काय करणार ? मला बाटें तुमचे वय जबळ जबळ पंचवीस वर्षांचे असेल. आतां कौमुदीस तुम्ही आरंभ कारणार, आणि त्याचा तुम्हांला उपयोग काय होणार ? त्याएवजीं तुम्ही रेल्वेमध्ये किंवा इतर ठिकाणीं नोकरी धराल, तर त्याचा तुम्हास विशेष उपयोग होईल. या अध्ययनाच्या नादीं तुम्ही व्यर्थ लागू नका. मला याचा अनुभव आहे, म्हणून तुम्हांस मी सळा देत आहें. साधारणपणे एखाद्या शास्त्रांचे ज्ञान व्हायला किती वर्षे लागतात, हें तरी तुम्हांस ठाळक आहे काय ? ”

“ किती वर्षे लागतील वरे ? ”

“ अहो, केवळ एका शास्त्राच्या अध्ययनाला बारा वर्षे पाहिजेत. बारा वर्षे ! बारा वर्षे तुम्ही येथे राहण्यास तयार आहां काय ? ”

“ अहो, बारा वर्षे म्हणजे कांहीं जास्त नाहीत; बीसपंचवीस वर्षे लागली तरी हक्कत नाही, पण संस्कृत भाषेचे ज्ञान अवश्यमेव संपादावै, असा माझा विचार आहे. ”

बाबासाहेबांचा अचंचा दुणावल्यासारखा दिसला. ते म्हणाले, “ काय म्हणार्त ? वीस वर्षे ? अहो, वीस वर्षांनी तुमच्या अध्ययनाचा तुम्हांस काय उपयोग होणार आहे ? ”

मी हंसत हंसत म्हणालो, “ हें पहा, तुम्ही हिंदु आहांत. त्या अर्थी तुमचा पुनर्जन्मावर विश्वास असेलच. कां, तुम्ही पुनर्जन्म मानतां की नाहीं ? ”

“ वा ! पुनर्जन्म मानतों यांत काय शंका ! पण त्याचा येथे काय संबंध ? ”

“ अहो, मी जा येवढी मेहनत करणार आहें, ती या जन्मी फळ मिळावै म्हणून नव्हे. या श्रमाचै फळ मला पुढील जन्मी मिळेल. पुढल्या जन्मीं शास्त्राभ्यास सुलभ होईल. कां, तुम्हाला नाहीं का असें वाटत ? ”

बाबासाहेब नुसते थक्क होऊन गेले. ते म्हणाले, “ अशी तुमची श्रद्धा आहे, तर जा; करा प्रयत्न, तें जबळ दिसते तेंच गंगाधरशास्त्र्यांचे घर. ” असें सांगून ते निघून गेले.

कांहीं घरें ओलोडून पुढे गेल्यावर एका गिडकीत (काशीतील घरांच्या गिडक्या पुण्यांतील जुन्या चालीच्या घरांप्रमाणे जमिनीबरोबर असतात.) तक्क्याला टैकून बसलेले एक गृहस्थ आढळले. त्यांच्या यजोपवीतावरून ते ब्राह्मण असावे असें अनुमान सहजच करतां आले. पण त्यांचा तो टैगणा बांधा व कृष्णार्थी चेहरा पाहून ते तेलगणाकडील असावे असें वाटले. पुनः त्यांचा तो मलकट शहापुरी पंचा, व लोडाशीं टैकून बसणे यांचा संबंध मला लावतां येईना. हे भट्टी गरीब म्हणावे तर लोडाशीं टैकून बसलेले !

बरे श्रीमंत महणावे, तर असला मळकट पंचा त्यांनी कां परिचान केला असावा ? कांहीं असो; गंगाधरशास्त्र्यांचे घर विचारण्याला मला काय अडकण ? त्या भटजीना मराठी येत असले तर उत्तर देतील; नसले तर पुढल्या घरीं चौकशी करतां येईल, असा विचार करून मी म्हणालो, “काय हो गंगाधरशास्त्री तेलंग यांचे घर तुम्हांस माहीत आहे काय ?”

“ तुम्हाला त्यांच्याशी काय काम आहे ? ”

“ मला त्यांना भेटायचे आहे.”

“ तर मग आंत या, ” असें ते म्हणाले.

आंत जाऊन पाहतो, तों कॅस पांदरे झालेले कांहीं शिष्य आपापल्या पोध्या सोडून यांच्यासमोर बसलेले ! तेव्हां हेच गंगाधरशास्त्री अशी जवळजवळ माझी खात्रीच झाली. त्यांना नमस्कार करून मी एका बाजूस बसलो.

ते म्हणाले, “ तुमचे काय काम आहे ? ”

“ मला शास्त्र शिकायचे आहे, म्हणून आपाणाशीं आलों आहें.”

“ पण तुम्हांस कोणते शास्त्र शिकायचे आहे ? न्याय कीं व्याकरण ? ”

“ विशेषत: मला न्यायशास्त्र शिकायचे; पण प्रथमत: व्याकरणहि मी जाणू इच्छितों.”

“ तुम्हाला न्याय शिकायचा असल्यास मी एका उत्तम पंडितानी गांठ घालून देतो. मी स्वतः वैयाकरण असल्यामुळे न्यायशास्त्रांचे ज्ञान मला हवें तेव्हें नाहीं.”

“ आपणाला जेवडें येत असेल, तेवडें माझ्यासाठीं पुष्ट झालेले; कारण मी केवळ संकृत रूपावली शिकणारा विद्यार्थी आहे.”

“ तुम्ही पुनः एकवार मला येऊन भेटा, म्हणजे तुमच्या अभ्ययनाचा विचार करू. सर्थी तुम्ही आपल्या जेवणाखाणाची व्यवस्था कशी काय लागेने हें पहा.”

एवडें सांगून त्यांनी मला निरोप दिला. याच प्रसंगी त्यांचे उपेष्ठ चिरंजीव धुंडिगज-शास्त्री यांचा व माझा परिचय झाला.

जेवणाची व्यवस्था कशी लागेल या विवंचनेत पडलों. डॉ. वागळे यांना पुनः एकवार पत्र लिहिले, व उत्तराची वाट पाहात बसलो. इतक्यांत गोविंदराव पालेकरांचा आजार विकोपास जात चालला. त्यांच्या इच्छेप्रमाणे त्यांच्या नातवास तार केली. तीन-चार दिवसांच्या आंत त्यांचे नातू, पराडकर आडनांवाच्या एका सोबती विद्यार्थ्यसिहर्वतमान काशीस येऊन दाखल झाले. ते आल्यावर दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशी गोविंदरावांनी इहलोक सोडला. त्यांच्या समशानयात्रेस मला जावें लागले. त्यानिमित्त अवेळी जेवण, नदीवर स्नान इत्यादि अपश्याच्या योगें मला लगेच सपादून ताप भरला. शेवटी पराडकर-कहून एक डोली करवून मी काशीच्या हॉस्पिटलांत जाऊन पडलों.

नमुनेदार हॉस्पिटल

या प्रातांतील हॉस्पिटले म्हणजे फारच नमुनेदार असतात ! माझ्या बिछान्याला किती तरी खांचलळ्ये पडले होते ! तसेच माझ्या शेजारच्या बिछान्यावर एक परम्यानें ग्रासलेला

तस्य अर्थवट नग स्थिरीत पडला होता. हा सगळा देखावा पाहून मला या हॉस्पिटलचा अर्थात कंटाळा आला. पण करणार काय ? चार दिवस येथेच पहून राहणे भाग होते. त्यांतल्यात्यांत समाधानाची गोष्ट ही, की, धुंडिगजशास्त्री व पराडकर हे दिवसांतून एवादे वेळी येऊन माझा समाचार घेत असत. जेवणाची व्यवस्था तर पुसंच नका ! साबूदाण्याची खीर असे; तीत सावरेऐवजी गूळच बालीत; व ती देखील एका वाटीपेक्षा अधिक कोणाच्या वांच्यास येत नसे. भात आणि वरण मिळे, पण तांदूळ वाईट असल्यामुळे भात चांगला होत नसे. पुण्यांतील सासून हॉस्पिटलांतील रोग्यांची व्यवस्था मी एकदो पाहिली होती. तीत आणि काशीच्या हॉस्पिटलाच्या व्यवस्थेत जपीन-असमानाचा फरक ! असो. चार दिवस या हॉस्पिटलाचा अनुभव घेऊन तेथील डॉक्टरचा निरोप घेऊन मी पुनः दुगीवाटावरील शेणव्याच्या मठांत आलों.

गोविंदराव पालेकरांचे नातू, पराडकर वगैरे मंडळीस माझ्या येण्यानें आनंद झाला. या वेळी या मठाची व्यवस्था कोणी चिंदेवर गोडवीले नांवाच्या कोंकणस्थ ब्राह्मणापाशीं होती. गोविंदराव जिंवत होते तोंपर्यंत हे भटजी त्यांच्या बाज्याला देखील उभे राहत नसत. गोविंदराव मला सांगत, “ संभाळा हो, चिंदेवर मोठा चोर आहे. तो तुमचे सामानसुमान चोरील. ” पण गोविंदराव वारल्यानंतर चिंदेवरांनें भली मोठी यादी तयार करून त्यांच्यावर शेदोनशी स्फैये बाकी काढली, व दुसरे एक फुग्यतिशास्त्री तेथें होते त्यांच्यामार्फत गोविंदरावांच्या नातवास तगादा लावला. मी हॉस्पिटलांतून परत आल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं पुनः चिंदेवराच्या तफै पशुपतिशास्त्रानें बोलणे काढले. चिंदेवर तेथें होता. गोविंदरावांच्या नातवासें सर्व हक्किगत मला सप्तज्ञावून सांगितली. तेव्हां मी चिंदेवराला म्हणालो, “ काय हो, गोविंदरावांनी इतकी रकम देणे आहे असे तुम्ही म्हणांत, पण ते जीवंत असतांना एकदोन देखील तुम्हीं ही गोष्ट काढली नाहीं. इतकेच नव्हे तर त्यांची तुम्हीं नुसती मेट देखील घेतली नाहीं ! ” चिंदेवर मनांतल्या मनांत चपापला, व “ आम्ही खोटी यादी केली कीं काय ! ” असे म्हणत आपले दस्तर गुंडाळून चालता झाला. पुनः त्यांने गोविंदरावांच्या नातवासीं हा प्रश्न काढला नाहीं. माझा मात्र त्याला अर्थंत राग आला.

गोविंदरावांचे सर्व और्ध्वदेहिक क्रियाकर्म आटपून त्यांचे नातु (श्रीयुत मोरेश्वर वामन पालेकर) व पराडकर पुनः खदेशीं चालते झाले. येथे माझ्या जेवणाची सोय अद्यापि झाली नव्हती. आतां डॉ. वागळ्यांच्या पत्राची वाट पाहात बसण्यांत अर्थ नाहीं, याविषयी माझ्या मनाची खात्री झाली. एके दिवशी मी ‘ बालाजीच्या छत्रांच्या अधिकार्यांस जाऊन भेटलो. ’ मी सारस्वत ऊर्फे शेणवी आहे. तथापि विद्यार्थी असल्यामुळे तुमच्या अन्न-छत्रांत मला जेवावयास मिळालें तर माझा विद्याभ्यास सुरक्षित चालेल, ” असे मी त्यांना सांगितले. ते म्हणाले, “ तुमचे नांव काय ? ” माझे नांव सांगितल्यावर ते पुनः म्हणाले, “ अहो, आज दहा बारा दिवस तुमची मी वाट पाहत आहे. खाल्हेरीहून तुमच्यासंबंधानें मला लिहून आले आहे. पण तुमचा पत्ता मला माहीत नसल्यामुळे तुम्हांला मी कोटी शोधावै ! असो. उद्यां दुपारीं तुम्ही छत्रांत या, म्हणजे मी तेथील व्यवस्थापकास तुमच्या-

बद्ध संगूत ठेवतो. मात्र तुम्हांला दुसऱ्या पंक्तीस जेवावयास घालतील, त्याला माझा नाईलाज आहे. शेणवी वर्गे जातीच्या लोकांना दुसऱ्या पंक्तीस वाढप्याची येथील वहिवाट आहे.”

दुसऱ्या दिवशी त्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यानें माझी सर्व व्यवस्था लावून दिली. तेव्हांपासून ‘बालाजीच्या छत्रां’ तु दुसऱ्या पंक्तीला मला जेवण मिळू लागले. पण ग्वाल्हेरीहून पन पाठविणारा मनुष्य कोण असावा याचा अंदाज करतो येईना. शेवटीं श्रीयुत मालप यांच्या एका फ्रावरून सर्व समजू आले. सध्यांच्या ग्वाल्हेरन्या महाराजांचे मेहुणे सरदार शितोले यांच्याच येथे मालप राहत असत. त्यांनी माझी अडचण लक्षांत आणून परस्पर सरदार शितोले यांच्या कारभास्याकडून एक चिठी वर सांगितलेल्या छत्राच्या अधिकाऱ्यास पाठविली; व तिच्या योगे छत्राधिकाऱ्यानें माझा येवढा सन्मान केला. सरदार शितोले यांचे कारभासी म्हणजे कोणी मोठे माझून होते असें नाही. त्यांचा पागर अवघा तीस की चालीस रुपये होता. पण छत्राधिकाऱ्यांच्या दृष्टीने त्यांची योग्यता फार मोठी होती. कांही असो; जेवणाची व्यवस्था लागल्यामुळे मला एक प्रकारचे समाधान झाले.

अनन्धत्रांतील अनुभव

या छत्रांत दुसऱ्या पंक्तीस जेवणारी पांच-सात मंडळी होती, व छत्राधिकाऱ्यांना त्यांची पहिल्या पंक्तीला सहज सोय करता आली असती. पण तसें केले असतां दक्षिणी ब्राह्मणांचा उपमर्द होईल या भीजीने दक्षिणी ब्राह्मणांशिवाय इतरांना पहिल्या पंक्तीस बसू देत नसत असें वाटते. ज्या दिवशीं ब्राह्मणांची संख्या जास्त असे, त्या दिवशीं दुसऱ्या पंक्तीस आमचें वरण गंगाजलमय होत असे; जणू काय गंगेचा प्रवाहच त्यावरून वाहवला असावा! भाजी ब्रुवा दुसऱ्या पंक्तीस नसावयाचीच! पण भाजीच्या ऐवजीं कधीं कधीं पिठळे मिळे. काशीमध्ये ज्या तांदुलांस गिन्हाईक नसे, ते आमच्या अनन्धत्रांत खफ्त असत! आमच्या छत्रांतील पोळ्या मात्र चांगल्या असत. आणि त्या किंतीहि वाढप्यास वाढणारांची कुरुक्ल नसे. तृप मात्र एकच पळी मिळे. मधूनमधून ताकाची कटी करीत असत. दुसरी पंगत कधीं बारा वाजता बसे तर कधीं चार वाजता बसे. ब्राह्मण वेताचे असल्यामुळे स्वयंपाक शिल्लक राहिला तर आम्हांस बारा-एकाच्या दरम्थान जेवण मिळे. पण तेच ब्राह्मण जास्त झाले म्हणजे नवा भात व पोळ्या होईपर्यंत आम्हांस तीन तास तप करीत बसावै लागे. मी कौमुदी, भगवद्गीता, किंवा दुसरे एखादें पुस्तक बरोबर घेऊन जात असें, व पानावर भात पडेपर्यंत तें वाचीत बसत असें.

माझ्या काशीवासाला दोन-तीन महिने झाले नाहीत तोंच नीलकंठभट गायतोंडे या नांवाचे एक विद्यार्थी काशीस आले. कवळे मठाच्या आश्रयानें त्यांचे वेदाध्ययन झाले होते, पण त्यांच्या मनांनुन याज्ञाध्ययन करण्याची उल्कट इच्छा होती, व त्याचासाठीं ते काशीस आले होते. प्रथमतः ते अहिल्याचार्वाईच्या अनन्धत्रांत जेवीत असत. पण ब्रद्धाधारवरून हें छत्र फार दूर पडत असल्यामुळे तेहि माझ्यावरोबर ‘बालाजीच्या छत्रांत’ जाऊ

लागले. आम्हास दुसऱ्या पंक्तीस जेवावयास घालून छत्राचे व्यवस्थापक आमचा जाणून बुजून उपर्यंत करितात याची त्यांना अस्येत चीड येत असे. ग्वाल्हेरन्या महाराजांस अर्ज पाठद्रून या व्यवस्थापक भटांची खोड मोडली पाहिजे असें ते वारंवार म्हणत असत. ते मला म्हणत, की, “तुमच्याइतके जर मला मराठी आले असें, तर या लोकांनी मी कधीच खोड मोडली असती. पण तुद्हांस यांवै कांहींच वाटत नाही! तुम्ही मुकाब्याने हा सर्व अपमान सहन करून घेतो.” त्यावर मी म्हणै, “अहो, तुमची गोष्ट ठीक आहे. तुम्हांला बालाजीचे छत्र बंद झाले तर अहिल्याचार्वाईचे आहेच. पण माझी कसें होणार? समजा, मी अर्ज पाठविला, आणि तेथून तो चौकशीसाठीं इकडे अधिकाऱ्यांकडे आला. अशा वेळी हे अविकारी आम्हांस प्रथमतः छत्रांनुन चालते व्हा असें सांगतील, व मागाडून चांगलासा रिपोर्ट लिहून पाठवितील. सारस्वतांच्या तके आम्ही भांडलों याबद्दल सारस्वतांतील श्रीमंत लोक आम्हांस मदत न करां मूर्वे म्हणतील, व या सान्याचा परिणाम असा होईल, की अभ्यासाला रजा देऊन काशी सोडून चालते व्हावै लागेल. म्हणून या भानगर्डींत मी पूळ इच्छीत नाही. जोपर्यंत आम्हांला येथे राहावयाचे आहे, तोपर्यंत थोडे हाल झालेले पक्करले, अपमान सहन करावा लागला तरी हरकत नाही. पण आम्हांस दिवसांतून एकदा जे जेवण मिळत आहे, तें बरै आहे. त्यावर आमचें स्वास्थ्य अवलंबून आहे.”

छत्रांत होणारे हाल आणि अपमान यांच्या पूर्ंतेसाठींच जणू काय आमच्या पूर्वकमाने मृत्युंजय यास काशीस पाठविलें होतें. मृत्युंजय हा कोचीनकडील राहणारा सारस्वत ब्राह्मण होता. लहान वयांत तो काशीस आला. त्याला शिकविण्याची कांहीं मंडवीने खटपट केली. पण मृत्युंजयानें त्यांना बिलकूल दाद दिली नाही. आमच्या काशीवासास आरंभ झाला नव्हता त्या वेळीं मृत्युंजयाच्या काशीवासास पंवरा वर्षे होऊन गेली होती. आज सरासरी एक तप अनन्धत्रांतील पक्वाळांचा आस्वाद तो घेत होता, पण मुखशौर्यामुळे एक-दोन वेळा बालाजीचे अनन्धत्र सोडण्याची त्याजवर पाढी आली होती. पुढे स्वारी उपाशी मरू लागली तेव्हां तेथील स्वयंपाकी विधवांच्या मध्यस्थीनें पुन: स्वारीला जेवण मिळू लागले.

आपले बाकशर अधिकाऱ्यांवर सोडल्यास काय परिणाम होतो याचा मृत्युंजयाला पूर्ण अनुभव आला होता. दुसऱ्या पंक्तीस फारसे ब्राह्मण नसत, आणि जे असत, त्यांच्याशीं दोन हात करण्याचे धाडस मृत्युंजयामध्ये नव्हते, कारण त्यांनी अधिकाऱ्यांशीं तकार केली असतां पुन: छत्रांचे द्वार आपणांस बंद होणार हें त्याला माहीत होते. तेव्हां त्यांच्या बाणीचा समग्र ओषध आमच्यासारख्या निश्चद्रवी मागसाकडे बळला यांत नवल नाही. त्यांत नीलकंठभटजीपेक्षांहि मजवर त्याची फार कृता असे. पहिल्यानें आमच्याशीं तो बोलत असे, पण ज्याच्या त्यांच्या कागळ्यांशिवाय विशेष कांहीं नसल्यामुळे त्यांचे बोलणे आम्हांस रुचेना. तेव्हां स्वारी आमच्यावरच उलटली. आमच्यावर त्याचा मोठा आक्षेप असा होता, की आम्ही छत्रांतील अनन्धत्रांत जेवीत असत. पुढे मार्गे

या शास्त्राध्ययनाचा उपयोग आम्ही उद्दरनिर्वाहाकडे करणार आहोत म्हणजे आम्ही शास्त्र विकाणार आहोत, व त्यामुळे कायमचे नरकाला जाणार आहोत ! तो आजूबाजूस बसलेल्या एताच्या छत्रस्थ ब्राह्मणाकडे वळून म्हणत असे, “ मी आज पंशरा वर्षे काशीत आहे, पण तुम्हांला ठाऊक आहे काय, मी कधीं शास्त्र शिकल्यां आहे, हे ३ अहो, मला शास्त्र शिकविण्याचा वेथल्या कांहीं शाहाप्या मंडळीचा विचार होता. पण मी म्हणालो, नको रे बुवा शास्त्र. या शास्त्राचा विक्रय करून कोण जातो नरकाला ! आणली ही अन्नछाँत्रे कांहीं शास्त्र शिकणारांसाठी नव्हत. गंगेवर स्नान करावें व जेवावें व काशीवास करावा, म्हणून ही छत्रे स्पान केली आहेत.”

दुसरा एक ब्राह्मण बहुधा दुम्हन्या पंक्तीस जेवीत असे. त्याला पहिल्या पंक्तीस येण्यास सबड नसे, कारण आपल्या अंगवस्त्राच्या निर्वाहासाठी त्याला भिक्षा मागावी लागे. सकाळीं भिक्षा मागून जे अन्न मिळे, तें त्याने ठेवलेल्या वाईच्या स्वाधीन करून मग तो छत्रांत जेवावयास येत असे. अर्थात् त्याला दुसऱ्या पंक्तीस बसावें लागे. त्याचे व मृत्युंजयाचे चांगले जुळे. पण कधीं कधीं दोषांची तोंडांडीहि होत असे. मृत्युंजय आमच्याविशद्द रूपके, उत्पेक्षा इत्यादिकांच्या रूपानें नाना तन्हेच्या गोष्टी, या व दुसऱ्या कांहीं ब्राह्मणांस सांगे. आम्ही हा सर्व प्रकार मुकाब्यानें सहन करीत होतो. नीलकंठभट्टजीला मृत्युंजयाचा फार तिटकारा असे. तथापि ते देखील त्याच्या तोंडीं कधीं लागले नाहीत.

अन्नछाँत्रांत होणाऱ्या या माझ्या अनेकविध तापांवै निवारण ज्ञानछाँत्रांत होत असे. गंगाधरशास्त्री यांना मी गुरुजेसाठी एक रुपया आणि एक नारळ एवढेच काय तें दिले होतें. माझ्या शिक्षणाची नीट व्यवस्था व्हावी म्हणून त्यांनी मला आपल्या अग्रशिष्यांपैकी नागेश्वरपंत धर्माधिकारी यांच्या हवालीं केले. नागेश्वरपंतांच्या घरीं मी सकाळीं सात वाजण्याच्या सुमारास जात असें. मला ते एक तास शिकवीत. पण मी इतर विद्यार्थ्यांचे पाठ ऐकत तेथे दहा वाजेपर्यंत बसत असें. संध्याकाळीं गंगाधरशास्त्रांचे सावत्रबंधु लक्षणशास्त्री हे मला व आणली दोन-हीन विद्यार्थ्यांना साहित्य शिकवीत असत. माझ्या या दोन्ही गुरुंची मजवार पूर्ण मर्जी होती. मला लागणारीं पुस्तके ते आपल्या पदरचीं देत व माझ्या अभ्यासाची फार काळजी घेत.

चिंदिवर गोडबोले याचा व माझा गोविंदराव पालेकरांच्या मृत्युंनंतर थोडा वाद झाला हें मागें सांगितलेंच आहे. त्याला मी दुर्गाधाटावरील मठांत राहतो हें खपेना. त्यानें कांहीं तरी कुरापत काढून माझ्याशीं भांडण करण्यास सुखावत केली. एके दिवशीं तो म्हणाला, “ तुम्ही भाडे देत असाल तर येथे रहा; नाहीं तर चालते व्हा. मी तुमचे सामान काढून रस्त्यावर टाकीन. ” हा भट्टाच्या तोंडीं लागण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, हे मी जाणून होतो. पण जाणार कोठे ? ब्रह्माधाटावर दुसरा कोचीनच्या स्वामीना एक फार मोठा मठ आहे. तेथेल व्यवस्थापक माधवाचार्य यांनी मला आश्रय देण्याचे नाकाराले. आतां गंगेच्या कांठीं राहण्याची पाढी आली. श्रीयुत कृष्णाजी साठे (आतां आपाशास्त्री साठे, वैद्य, या नांवानें हे मुंबईस प्रसिद्ध आहेत.) यांची माझी बरीच ओळख होती.

माझ्याच ओळखीनें ते गंगाधरशास्त्रांच्या घरीं व नागेश्वरपंतांच्या घरीं येत होते. ते या वेळी ब्रह्माधाटावरील सांगलीकरांच्या वाड्यांत राहत असत. त्यांना जेव्हां माझी अडचण समजली तेव्हां त्यांनीं तावडतोव आपल्या खोलींत येऊन राहण्यास सांगितले. शेणव्याला यानें आश्रय दिला असें सांगलीकरांच्या कारभान्यांस समजले तर साळ्यांनाहि आपली खोली सोडून जावें लागेल, याची मला भीति पडली. साळ्यांनीं तेथेल कारभान्यांना सांगून योडक्या दिवसांसाठीं मला आपल्या खोलींत राहूं देण्याची मोळ्या मुळिकलीने परवानगी मिळविली. महिना दीड महिना साळ्यांच्या खोलींत काढल्यावर एके दिवशीं स्नानाला गेलों असतां माधवाचार्य मला गंगेवर भेटले व मला म्हणाले, “ तुम्ही सांगलीकरांच्या वाड्यांत कां राहतां ? आमच्या मठांत एवढी जागा रिकामी पडली आहे. ” मला या त्यांच्या बोलण्याचे फार आश्रय वाटले. दीड महिन्यामार्गे येहस्ताला सबड नव्हती, पण आतां ज्ञाली, हे कसें ? मी म्हणालो, “ सध्या आहे हे वर्ते आहे. ” पुनः एक-दोन वेळां त्यांनीं आग्रह केला तेव्हां मी त्यांच्या मठांत राहावयास गेलों. माझ्यासेवंधाने माधवाचार्यांचे मत एकाएकीं कां बदलले याचे मला अद्यापि गूढ आहे. एक तर त्यांना नीलकंठभट्टजीने माझ्यासेवंधाने अनुकूल ग्रह होइल असें कांहीं सांगितले असावै, किंवा माझी अभ्यासी वृत्ति पाहून माझ्यासेवंधाने त्यांच्या मनांत आदर उत्पन्न झाला असावा. कांहीं असो, त्यांनीं आपल्या मठांत आश्रय दिल्यामुळे मला जागेची ददात राहिली नाहीं. नीलकंठभट्टजी जे दुर्गाधाटावरील शेणव्यांच्या मठांत राहत असत, ते मी ब्रह्माधाटावरील मठांत राहण्यास गेल्यावर तेथेच आले. आम्हा दोषांसाठीं माधवाचार्यांनी एक खोली पदरचे पैसे खर्चून दुस्त करून दिली.

काशीमध्ये प्लेग

१९०१ सालच्या मार्च अखेर काशीमध्ये प्लेग आला. आमच्या मठाच्या आसपास कांहीं प्लेगच्या केसिस झाल्या. आमच्या ओळखीचा एक गवळी शेजारीं राहत आहोत, तो प्लेगाने मेला. आम्ही बाबरून गेलों. पण करणार काय ? बाहेरगांवीं जावै, तर उपाशी मरण्याची पाढी यावाचाची. नागेश्वरपंत धर्माधिकारी आम्हांस धीर देत असत. ते म्हणत, “ अहो, बाहेरगांवीं जाऊन मरण्यापेक्षां येथे मेलों तर फार चांगले. येथे मेलों असतां आम्हांस लाशेने तरी ढकळून गंगेत टाकतील. आमचे शब गंगेत पडले म्हणजे आम्हास पावन होण्यास आणली काय हवें ? काशीमध्ये मरण यावै म्हणून दूरदूरचे लोक येथे येऊन यांचीं वर्ते राहतात. तेव्हां प्लेगच्या भयाने पूळून जाणे आम्हांस सर्वथा अनुचित होय. ” आमचे प्रेत गंगेत पडल्यावर आम्ही पावन होऊं अशी आपाशी समजून नव्हती. बाहेरगांवीं जेवणावाण्याची व्यवस्था जुळण्यासारखी असती तर आम्ही काशीत एक प्लेगेली राहिलों नसतों.

एके दिवशी मता सपाटून ताप आला. हा प्लेगच असावा अशी मला बळकट शंका आली. मीं नीलकंठभट्टजींस माझ्या स्थोर्लीतून ताबडतोब निघून जाण्यास सांगितले. नीलकंठभट्टजी फार भित्रा होता, तथापि या प्रसंगी त्याने मोठे खैर्य दाखविले. तो म्हणाला, “मला तुम्ही कितीहि आग्रह केला, तरी मी तुम्हांस सोहून जाणार नाहीं. मरावयं असेल, तर देवेहि याच ठिकणीं मरू.” त्याने आपले अंथरुण माझ्या शेजारी होते तें देखील हालविले नाहीं. वैद्याच्या घरी जाऊन माझ्यासाठीं त्याने औषध आणले व त्या औषधाने एका आठवड्यांत मला गुण पडला. पण पंधरा-वीस दिवसपर्यंत माझ्या अंगीं शक्ति कांहीं आली नाहीं. या प्रसंगी माधवाचार्याच्या कुटुंबाने माझी फार काळजी घेतली. ही साधी ढी सकाऱी लवकर उठून पथ्याचें जेवण करून मला घालीत असे. आपल्या मुलाची किंवा घाकऱ्या भावाची जेवढी काळजी च्याची, तेवढी तिने या प्रसंगी माझी घेतली, असें म्हटले असतां अतिशायेत्ति होणार नाहीं. दोन आठवड्यांनी मी बरा शाळो; व पूर्ववत् चालाचीच्या छत्रांत जेवावयास जाऊ लागलो.

इकडे प्लेगचा घडाका सारखा चालला होता. प्रेते आण्याला माणूस न मिळाल्यामुळे खटाच्यांतून आणाऱ्यी लागत, असे माझ्या ऐकण्यांत आहे. उन्हाल्यांत रात्रीं खोर्लीत निजवत नसे, म्हणून मी गच्चीवर निजत असे. तेथून मणिकर्णिका घाटावर जलणाऱ्या चिता स्पष्ट दिसत असत. निज लागते न लागते इतक्यांत आमच्या मठाच्या खालच्या पायच्यावर एगादे प्रेत यावें आणि मोळ्यानें आरडाओरड सुरु व्हावी, असा प्रकार किती तरी दिवस चालला होता! शेवटी हें सर्व आमच्या अंगवळणीं पडल्यामुळे आमचा निद्राभंग होईनासा झाला. गंगाधरशास्त्री सहकुटुंब बाहेरगांवीं गेले होते. पण धर्माविकारी घरीच राहिल्यामुळे आमच्या अभ्यासांत म्हणाऱ्यासारखा व्यव्यय आला नाहीं.

पावसाळा सुरु होप्यापूर्वीच ज्लेग नामशेष झाला. आमवें सर्व कांहीं सुरक्षीत चालले होतें. पण माझीं धोतरें पार फाटून गेलीं. आणखी एखादा महिना त्या धोतरांवर काढलें अशक्य होतें. पण आता नवीन धोतरें घ्यावीं कराई? डॉ. वागळ्याना एक पत्र लिहिले. धोतरांसाठीं पांच स्पये तरी पाठवा, अशी विनंती केली होती. पण डॉ. वागळ्यांनी वहिवाटीप्रमाणे पत्राचै उत्तर लिहिले नाहीं. श्रीयुत विष्णु नाईक यांसहि माझी दीनावस्था कळवून निदान मला पांच स्पये पाठविण्याची विनंती केली; पण व्यर्थ! ते पत्राचै उत्तर पाठविण्यास बहुधा आवृत्त करीत नसत. परंतु या माझ्या पत्राचै उत्तरदेखील त्यांनी पाठविले नाहीं. श्रीयुत भिकू नाईक यांस पत्र लिहिले किंवा नाहीं याची आतां पक्की आठवण नाहीं, पण लिहिले असावें असें वाटते. कोणाकडूनहि मदत होप्याची आशा दिसेना. यापुढे कोणत्याहि बाबरींत आपल्या जुन्या मित्रांवर अवलंबून राहावयाचै नाहीं; कितीहि संकटे, कितीहि विपत्ति आल्या तरी आपल्या जुन्या मित्रांना कळवून याचना करावयाची नाहीं; येथेल्या येथें अकलहुशारीच्या आणि प्रामाणिकण्याच्या जोरावर संकटांतून पार पडावयाचै, असा मीं निश्चय केला. पण काशीसारख्या क्षेत्रांत मजुरी केली तरी देखील एक स्पया मिळण्यास प्रयास पडावयाचे! तथापि हताश न होतां मी कांहीं

तरी तोड शोधून काढप्पाच्या विचारास लागलो.

गोस्वामी आडमांवाचे एक गुजराथी लोकाचे तस्ण गुरु काशीस राहत असत. हे मोठे श्रीमंत होते. गंगाधरशास्त्र्यांपाशी ते शास्त्राध्ययन करीत असत. त्यांना मराठी अर्थ बाजूडा देऊन मध्यें स्लोक छापलेले, अशी अमरकोशाची प्रत पाहिजे होती. निर्णयसागरांत छापलेली अशी एक प्रत मजजवळ होती. मीं वाचप्पासाठीं ती त्यांस दिली. पण त्यांना मीं सांगितले, कीं, ही प्रत मीं फुकटच दिली असती; परंतु मला सध्या फार अडवण आहे म्हणून तुम्ही एक स्पया द्या. गोस्वामीने नको नको म्हणत असतां सध्या स्पया दिला. एक स्पया दोन आणे देऊन मीं एक पंच्याची जोडी घेतली. या जोडीने फार तर दोन तीन महिने काढता आले असते; कारण ती फारशी बळकट नव्हती. म्हणून मीं असा निश्चय केला, कीं, छत्रांत मिळत असलेला एक पैसा तेलाकडे खर्च न करतां तसाच संग्रहास ठेवावा, व दोन अर्डीच महिन्यांत एक स्पया सांठवून त्याचे नवे पंचे घ्यावे. छत्रामध्ये रोज पैसा दक्षिणा देत. पण त्याचे रात्रीं तेल आणावै लागे. शिवाय, एकादशीच्या दिवशीं छत्रे बंद असत, तेव्हां त्या दिवशीं आहाराला तांदूळ घैरे आणावै लागत. कवीं कवीं माधवाचार्याच्या घरीं एकादशीच्या दिवशीं जेवावयास मिळे. धर्माविकारी आठवड्यांतून एकदा नीलकंठभट्टजींस चिंडी देऊन एका सावकाराकडून शिधा देववीत. आम्ही हा शिधा माधवाचार्याच्या घरीं देऊन एकादशीस आमच्या जेवानाची सोय करीत होतों. पण दिवा कसा पेटविणार? तेव्हां आम्ही असा विचार केला, कीं, रात्रीं दिवा न पेटवितों जेवढैं आम्हांस पाठ येत असेल, तेवढैं म्हणावयाचै. बहुधा नीलकंठभट्टजींनी अष्टाध्यायी म्हणावी, व त्याच्या मागोमाग मीं भणावी, असा परिंपाठ असे. अशा रीतीने अंधारांत काल कंठून छत्रांतील पैशांवर आम्ही प्रत्येकी चार चार आणे संग्रहीं केले.

गुणो हजामाची योग्य वेळीं मदत

पंढरीनाथ हजाम या गृहस्थाची मीं माझ्या वाचकांस ओळख करून दिली नाहीं. याला पंढरीनाथ या नंवानें न ओळखतों मडगांवचे लोक गुणो हजाम या नंवानें ओळखतात. गुणो याचा जन्म म्हाडदोळ येथें म्हाळसेच्या देवघारेजारीं झाला. आजला त्याचे वय ज्वाळजवळ माझ्या वयाह्यातके आहे. म्हाडदोळसारख्या स्थळांत जरी त्याचा जन्म झाला तरी स्थळांतील व्यसनें त्याला मुळीच जडलेली नाहींत. फार काय संगावै, गोव्यांत आबाल-वृद्धांत पसरलेले तंबाकूचे व्यसनदेखील त्याला नाहीं. विविध कलांचे ज्ञान त्यानें स्वतःच्या श्रमानें संपादिले आहे. त्याला चिंडे काढतां येतात, मातीची चिंडे करतां येतात, पुस्तके बांधण्याचे काम येते, हीं सर्व कामे तो फावल्या वेळांत करीत असे. सध्या हा गृहस्थ मडगांव येथें विस्तिकैं कराण्याचा घंदा करीत असतो. मुंबईस त्यानें एक विस्तिकैंचे यंत्र पाहिले, व घरीं येऊन कांहीं जुने पुराणे सामान जमवून, प्रसंगीं स्वतः लोहाराचे काम

करून, त्या नमुन्याचे एक यंत्र तयार केले. सध्या या यंत्राचा तो उपयोग करीत आहे, त्याच्या अंगच्या भनेक गुणांचे वर्णन करण्याचे हैं स्थळ नव्हे; त्याला एक निराळाच लेल लिहावा लागेल.

पंढरीनाथ १८९२ साली प्रथमतः आमच्या घरी आला. कांहीं कालपर्यंत तो म्हाड-दोलाहून येऊन हजामती करून जात असे, पण पुढे तो सहकुटुंब आमच्या घराशेजारीच गाहूं लागला. प्रामाणिकपणा, सात्विकपणा, उद्योगिता, निर्वैसनिता, विद्येची अभिनवि इत्यादि गुणांमुळे त्यावर सोनवा मुळांवरांचे व माझें अत्यंत प्रेम जडले. देवळाच्या आसपास कलावंतीच्या घरीं जुगारांत काळकमण करण्याचा एखादा गोंधवाबाबाविषयी जितका आम्हाला तिटकारा वाढे, तितकाच देवळाच्या (आणि तोहि म्हाडदोळां) शेजारी जन्मनेऱ्या उद्यांगदक्ष गुणो हजामाविषयी आम्हांस आदर वाढे. बडिलांच्या द्रव्यावर पोसणारे व जुगारांत आणि दुर्व्यसनांत काळ घालविणारे असे श्रीमंत (१) गोव्यांत पुष्टक आहेत. अशा लोकांशीं आपला संबंध असणे भूषणासद आहे असे समजणारे कांहीं मध्यम स्थिरीतील लोक अद्यापि गोव्यांत असतील असें वाढते. पण अशा श्रीमंतांची नुसती ओळवेदेवील करून घेण्याचा मीं प्रयत्न केला नाही; आणि यदाकादाचित् अशा लोकांशीं बोलण्याचालण्याचा प्रसंग आलाच, तर गुणो हजामाच्या सहवासांत जे सुअ होत असे, तें तर यांच्या सहवासांत होत नसेच; उलट बडिलोपार्जित मिळकतीवर यथेच्छ ताव मारणारे हे नंदीवैल पाहून माझे मन खिन्ह होत असे. गुणोसारखी उद्योगी माणसें जर आमच्या देशाला लाभतील, व लहानपणापासून त्यांच्या शिक्षणाची योग्य तजवीज होईल, तर आमच्या देशाचे नष्टचर्य संपण्यास फार काळ लागणार नाही. असो. तेथे मला या गृहस्थाची आठवण होण्याचे कारण हैं, कीं, मीं पांच स्पष्टे पाठविष्यासाठी निरनिराळ्या सधन मित्रांना पैंते लिहून थकल्यावर निश्चयानें एक पत्र गुणो यालाहि लिहिले. त्याच्याकडून कांहीं मदत होईल याची मला आशाच नव्हती, कारण हजामती करून दिवसांतून चार आठ आणे मिळाले तर कुटुंबपेणाला खर्चन त्यांतून शिल्लक ती काय राहाव्याची? तथापि एक दोन स्पष्टे कोणाकडून तरी उसने घेऊन तो मला पाठवील असा भरवंमा होता; व स्पष्टे कर्जी घेऊन पाठवावे असेंच मीं त्याला लिहिले असावै. गोस्वामीने दिलेल्या सव्वा स्पष्टांतून एक स्पष्टा दोन आप्यांचे पंचे घेतल्यावर व अंधारांत अष्टाध्यायी पाठ करून भावी नग्रात झांकण्यासाठी चार आणे संग्रहीं केल्यावर गुणो याजकडून एक रजिस्टर्ड पत्र आले, त्यांत दहा स्पष्टांची इंग्रजी नोट होती. गुणो याचे स्फूर्ती आहे, कीं, हे पैसे त्याचे स्वतःने नसून माझ्या बहिणीने दिले. कांहीं का असेना (१) या प्रसंगी इतर मित्रांप्रमाणे त्याला माझी विसर पडली नाही. त्यानें माझ्या बहिणीला माझे दैन्य कळवून-मला हें पसंत नव्हते, तथापि-माझ्यासाठी कांहीं खटपट करून मला दहा स्पष्टे पाठविले. १९०१ सालच्या हिंवाळ्यांत या पैशांचा मला फार उपयोग क्षाला.

श्रीयुत मोरेश्वर पालेकर आपल्या आजोबाची एक चांगली रजई मला देत होते. परंतु

उत्तर हिंदुस्तानांतील हिंवाळ्याची मला कल्यान सल्वामुळे मीं ती घेतली नाही. पुढे जेव्हां (१९०० साली) हिंवाळा आला, तेव्हां काशीबाईने मला एक जुनीपुराणी रजई दिली. तो हिंवाळा मीं या रजईवर कसाबसा काढला, व उन्हाळ्यांत ती पुनः काशीबाईच्या स्वाधीन केली. उशी माझ्याजवळ नव्हतीच. ब्रह्मधाटावरील शेणव्यांच्या मठांत राहण्यास आल्यावर तेथें माधवाचार्यांच्या सतरंजीचे कांहीं फाटके तुकडे व चिंध्या एका कोपन्यांत पडल्या होत्या त्या भुजून सतरंजीच्या तुकड्यांच्या पिशव्यांत भरून त्यांच्या मीं दोन उशा तयार केल्या. त्यांतील एक मीं वापरीत असें व दुसरी नीळकंठभटडी वापरीत असत. या उशा दगडापेक्षां मऊ होत्या, व अन्नचत्रांतील जेवण कोंड्यापेक्षां गोड होतें; तथापि ‘भुकेस कोंडा आणि निजेस धोंडा’ या म्हणीचा आम्ही काशीमध्ये पूर्ण अनुभव घेत होतों असें म्हणण्यास हरकत नाही.

उशी कशीहि चालेल, पण रजई कोठून आणणार? या वर्षी काशीबाईची रजई मिळणे शक्य नव्हते, व ती मिळाली असती तर तिच्या योगाने घंडीचे निवारण होण्यासारखे नव्हते. कारण, तोफा लावून उडवून दिलेल्या जुन्या कित्यासारखी तिची जर्जरित दशा क्षाली होती. अनेक टिकार्णीं मोठमोठी भोके पडली होती. आंतील कापूस जणूं काय बरील पड्यापासून स्वतंत्रता मिळविष्याची खटपट करीत होता. कांहीं ठिकार्णीं तर पडवा बाजूस सारून त्याने स्वेच्छाचार आरंभिला होता. तेव्हां पुनः काशीबाईजवळ अशा रजई-बदल याचना करणे व्यर्थ होते, हे उघड आहे. पंढरीनाथ हजामाची पत्र वेळीच आल्यांचे मला हिंवाळ्याची काळजी राहिली नाही. जवळजवळ दोन स्पष्टे खर्चून मीं एक पांढरी कांबळ घेतली. मजजवळ पुण्याहून नेलेली दुसरी एक कांबळ होती. या दोन कांबळीवर व डो. वागळे यांनी दिलेल्या कोटावर मीं १९०१ सालचा हिंवाळा काढला. गुणोंचे पत्र आल्यावर अंधारांत वसण्याचे आम्ही सोडून दिले. अन्नचत्रांतील पैसा पुनः तेलासाठी खर्चून लागलों.

नेपाळांत जाप्याची संधि

दुर्गानाथ नंवाचा नेपाळी तस्ण आमच्याच मठांत राहत असे, व आमचे गुरु नागे-श्वरपंत धर्माधिकारी यांजपाशीच शास्त्राध्ययन करीत असे. बौद्धधर्माचे ज्ञान संपादण्यासाठी नेपाळास जाप्याची आवश्यकता आहे हें डॉ. भांडारकर यांचे वाक्य मीं विसरलों नव्हतों. दुर्गानाथाची या कार्मी मदत होण्यासारखी होती, म्हणून मीं त्यांची मैत्री संपादिली. १९०२ सालच्या जानुआरी महिन्यांत दुर्गानाथानें नेपाळास आपल्या घरी जाप्याचा बेत केला. त्यानें हा बेत मला कळविल्यावर मलाहि नेपाळम न्यावै असा माझा आग्रह पडला. पण नेपाळास जाणे हें कांहीं सुलभ काम नव्हते. प्रथमतः नेपाळ सरकारचा पास अपल्याशिवाय कोणत्याहि मनुष्यास नेपाळच्या सरहदीत पाऊल टाकण्याची मनर्ह आहे. दुसरे, मार्ग अडचणीचा, मोठमोठे पर्वत चढून गेल्याविना काटमळू (नेपालची राजधानी) शहराचे दर्शन होण्यासारखे नाही. तिसरे, मजजवळ तीन-चार स्पष्टे शिल्लक होते. या

पैशांवर एवढा प्रवास झेपेल कसा, ही चिंता. तथापि नेपाळ सरकारचा पास मिळाल्यास इतर संकटांस न जुमानार्थावरोबर जाण्याचा मीं निश्चय केला. त्याचे आजोंचा नेपालच्या मुख्य प्रधानाच्या कचेरीत एक बडे अधिकारी होते. माझ्या आग्रहास्तव दुर्गानाथाने आपल्या आजोंचामार्फत माझ्यासाठी एक पास आणला; व ता. २ फेब्रुआरी रोजी काशीहून निषष्ट्याचा बेत आम्ही नक्की केला.

वे. शा. सं. कल्याणशास्त्री हे कोल्हापुरचे राहणारे. मी काशीस येऊन कांहीं दिवस शास्त्रावर ते काशीयाचेसाठी तेथें आले. माझी त्यांची स्पार्तस्वामीच्या मठांत गांठ पडली. ते वृद्ध व एका पायाने जरा अधु असत्यामुळे माझा त्यांना बराच उपयोग झाला. जातीना त्यांनी मला सिद्धान्तकौमुदी घेऊन दिली. या पुस्तकाच्या मला फार उपयोग झाला, हें निराळे संगण्याची जस्ती नाहीं; कारण मुख्यतः याच ग्रंथाचें मीं अध्ययन केले. मी नेपालास जाण्यापूर्वी कल्याणशास्त्री पुनः एकवार काशीस आले. या बेळीं ते माधवाचार्याच्या बरीं उतरले होते. त्यांनी माझा अभ्यास कुठवर झाला याचा तपास करून मला कांहीं प्रश्न विचारले, व त्या प्रश्नांचीं उत्तरे समाधानकाऱ्यक मिळाल्यावर त्यांना फार आनंद झाला. वर्ष सव्वा वर्षीत मीं इतकी मजल मारली याचें त्यांनीं कौतुक केले. ते म्हणाले, “आणली एक-दोन वर्षे साक्षात्ययन करून तुम्ही कोल्हापुरास या. मी तुम्हास एखादी पक्कास-साठ स्पयांची नोकरी मिळेल अशी खटपट करीन.” यावर मी म्हणालो, “सध्या नेपालास जाण्याचा बेत ठरला आहे. या प्रवासांतून पार पडलो, तर पुढे पाहात येईल.” त्यांनी विशेष भवति न भवति न करतां प्रवासाच्या खर्चासाठीं मला चार स्पष्ट दिले.

माझ्या गुरुंना मीं माझा नेपालास जाण्याचा बेत कळविला, तेव्हां जरा वाईट वाटले. पण धर्माधिकारी व लक्षणशास्त्री तेंदुंग यांची समजूत पुनः परत येईन अशी झाली असावी. त्यांनी मला फारसा प्रतिबंध केला नाहीं. गोविंदशास्त्री मात्र माझ्या जाण्याविस्तृद्ध होते. त्यांना थोडेसे ज्योतिष येत होतें. त्यावरून त्यांनीं असें अनुमान केले, कीं, या एक-दोन महिन्यांत माझ्यावर भयंकर संकटें येणार आहेत. तेव्हां हे दिवस संपेपयेत काशी सोडून अन्यत्र जाऊं नये, असा त्यांनीं आग्रह धरला. मला त्यांची समजूत बालप्यास बरेच प्रयास पडले. मी म्हणालो, “ज्योतिषशास्त्राच्या नियमाप्रमाणे माझ्यावर या दिवसांत भयंकर प्रसंग येणार असतील तर काशीमध्ये राहून तरी ते कसे टाळतां येतील? आणि नेपालच्या वाईतच जर मला मृत्यु येणार असला तर तो तरी कसा टाळतां येईल?” पुष्कळ वादविवाद शास्त्रावर शेवटी नाखुणीनेच त्यांनीं मला परवानगी दिली.

नेपालचा प्रवास

ता. २ फेब्रुआरी १९०२ या दिवशीं दुर्गानाथ, त्याचा एक सोबती व मी काशीहून निघालों. दुसऱ्या दिवशीं आम्ही रक्सौल स्टेशनावर पोचलों. हें स्टेशन नेपाल सरहदीन्या अगदीं जवळ आहे. तेथून बीरगंज हें नेपाली ठाणे अवैं दोन मैल आहे. स्टेशनाजवळच आम्हीं एका टिकाणीं रात्रीं मुक्काम केला. हे दोन दिवस मी फरालावरच काढले. दुसऱ्या दिवशीं पहांटेम आम्हीं नेपालची सरहद ओलांडली. माधवाचार्यानीं डिलेला एक जुना दक्षिण जोडा माझ्या पांतां होता, तो पार काढून गेला, म्हणून वाईत फेकून देण्यासाठीं काढला असतां मगढा उजवा पाय रक्ताने माखलेला! अंधारांत जोडा लागून पायांतून रक्त निघाले व तें तेथेल्या तेथें गोठून गेले, हें अतिशय थंडीमुळे मला समजले देखील नाहीं. लोक उत्तम्यापूर्वीच आम्ही बीरगंजला पोंचलों.

येथून पुढील प्रवासाची सविस्तर माहिती ज्या पुस्तकांत लिहून ठेवली होती, तें हरवलें हें मीं माझे सांगितलेंच आहे; तेव्हां आतां मला केवळ माझ्या स्मरणशक्तीवर अवलंबून रहावें लागत आहे. सगळ्या मुक्कामांचीं नांवेदेखील मला आठवत नाहीत. दुपारीं बीरगंज येथें जेवण करून आम्ही निघालों. मीं माझे डंबेल्स बरोबर आणिले होते, ते तेथेच एका दुकानदारापाशीं ठेवले. बाकी माधवाचार्यानीं मला जुनी कांबळ दिली होती ती, माझ्या दोन कांबीं, व कांहीं पुस्तके एवढे सामान मजबूरोबर होतें. मजूर कोणीं न मिळाल्यामुळे हें सर्व सामान मलाच घ्यावें लागले. पण दोन-तीन मैल चालत गेल्यावर मी अगदींच थकून गेलों. तीन दिवस पोटांत पुरेसे अन्न नव्हते, व त्यावर एवढे ओळें घेऊन तीन मैल चालत जाणे माझ्यासारख्या अशक्त माणसाला शक्यत्व नव्हते. किंती तरी वेळां येथूनच माझे फिरण्याचा विचार माझ्या मनांत आला. पण नेपालास गेलों नाहीं तर बौद्धधर्माचे ज्ञान कसे मिळणार, हा विचार माझे फिरण्याच्या विचारगवर जय मिळवीत असे. शेवटी वाईत आम्हाला एक मुसलमान गडी भेटला. त्यांने भीमफेटीपैत दीड स्पयांत येण्याचे कबूल करून सामानाचा बोजा आपल्या दिशावर वेतला. पहिला मुक्काम आम्हीं बीरगंजहून पांच मैलांवर एक गांव (या गांवाचें नांव आतां आठवत नाहीं.) आहे तेथें केला. येथें मीं पोहे आणि गूळ साऊनच गत्र काढली. दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे जुधवारीं आम्ही सरासरी दहा मैल चालत गेलों. येथून नेपालची तराई संपून हिमालयाच्या पायथ्याशीं असलेल्या जंगलास सुख्खात झाली.

नेपालचे पहाडी मुल्लू व तराई असे दोन भाग करितात. तराई हा मुल्लू नेपालाला इंग्रज सरकाराकडून मिळाला आहे. तराईतील रयत हिंदी आहे. सरकारी अधिकारी माझ नेपाली असतात. बीरगंज येथे एक बडा नेपाली अधिकारी असतो. या तराईतील उत्पन्न नेपाल सरकारास पहाडी मुल्लखापेश्वां जास्त येत असावें. येथे भाताचैं पीक फार येत असतें. कानपुरी तांदूल म्हणतात तो याच प्रांतातून येत असावा. हा प्रांत सुपीक खरा, पण येथे मलेरिया तापाची फार भीति^१ असल्यामुळे नेपाली लोक या प्रांतात राहण्यासाठी फार घावरतात. दुर्गानाथाला तर ही तराई ओलांझून नेपालचे उंच डोंगर कधीं पाहीन असें ज्ञाले होतें. तो बाणासारखा धांवत सुटे. मी माझाहून हल्लहक्क चाले. त्याच्या आजोबानें पाठविलेले दोन गडी त्याला बीरगंज येथे भेटले. ते माझी विपत्ति पाहून खदखदां हांसत. मला त्याच्या क्रौर्याचा अंचंबा बाटला. माझा मुसलमान गडी मात्र माझी कीव करी. गुस्तारी दुपारी आम्ही एका ओळ्याच्या कांठी स्वयंपाक केला. दुर्गानाथानें मला एक लहानशी लोलंडी कढई दिली. वारा सोसाक्षात्त्वा वाहत होता, तेव्हां या कढईत मी केलेला भात एका ठिकाणी मऊ झाला तर दुसऱ्या ठिकाणी तांदूलच राहिले! त्या दिवसापासून दिवसातून एकदा दुर्गानाथच मला आपल्याबोरे बर जेवावयास बालूं लागला.

नेपाली स्नान

नेपालची तराई सोडून जसजसे आग्ही हिमालयाच्या पायथ्याच्या महारप्यांतील मार्ग आक्रमूळे लागलों, तसेतशी माझी शारीरिक विपत्ति वाढत गेली. सकाळीं अतिशय थंडी असल्यामुळे माझ्या अनावृत पायांतून रक्त निवे. त्यावर रस्त्यांतील धूल बसली म्हणजे फार त्रास होत असे. रात्रीं आम्ही रस्त्याच्या बाजूस असलेल्या दुकानदारांच्या झोपड्यापैकी एखाद्या झोपडींत मुक्काम करून पुनः पहाडेस पुढै जात असू. दुपारी मध्यंतरी संबडी-प्रमाणे स्वयंपाक करून भोजन होत असे. स्वयंपाक म्हणजे दुसरें काहीं नसे. नुसता भात, व नेपालांत मिळणारीं एक प्रकारची आमसोले उक्कून तयार केलेले पाणी, एवढेच असे. तरी पण भुकेच्या वेळी हें सुदां मला गोड लागे. रात्रीं रस्त्यांत पांच-सहा मैलांच्या अंतरावर लागणाऱ्या झोपडीबीजा दुकानांतून मिळणारे पोहे व गूळ यांजवर आमचा निर्वाह होई. पण हा नेपाली गूळ इतका वाईट आणि महाग होता, कीं, तो खाण्याचे मीं सोडून दिले, व नुसत्या पोहांवरच तृप्ति मनून घेऊ लागलों. आम्ही एका नदीच्या कांठाकांठानें जात होतों. मी विछान्यांत असतांनाच दुर्गानाथ मला म्हणे, कीं, आपले स्नान झाले. हा गृहस्थ उठला कधीं, नदीवर गेला कधीं व यानें अशा भयकर थंडीत स्नान केले कसे, याचे मला आश्रय वाढे. मी म्हणे, “तुम्ही नेपाली लोक फार काटक आहां, तुम्हांला थंडीबाज्याची कांहीच पर्वा वाटत नाहीं. इतक्या पहाडेस नदीवर स्नान करणे मला तर आगदीं अशक्य वाटते.” बीरगंजहून निषाल्यावर तिसऱ्या दिवशीं आम्ही नदीच्या कांठीच एका दुकानदाराच्या झोपडींत रात्रीच्या मुक्कामास राहिलों होतों. नदी आमच्या झोपडी-तून दिसत होती. तथापि पाप्यापर्यंत जाण्याचा मार्ग इतका बिकट होता, कीं, तेथे जाण्यास

बराच अवकाश लागे. जबर्दस्ती एक बाट होती. पण ती बळ्यावरून सालीं उतरप्याची असल्यामुळे फार धोक्याची होती. मी सकाळीं लवकर जागा झालों. मग थंडी फार असल्यामुळे अंथरुणांतच पहून होतों. इतक्यात दुर्गानाथ उठला, व आपल्या स्नानाच्या तयारीस लागला. त्यानें एका लहानशा पंचार्तीत पाणी घेऊन तें आपल्या टीचभर शेंडीच्या टोकास लाबले, नंतर दोन्ही कानशिलांस, दोन्ही डोळांस व कगालास पाण्याचा सर्व करून आपले स्नान आटपले. आणि तो म्हणाला, “काय हो, तुम्ही अजून निजलंबूच आहां, मीं तर माझे स्नानदेखील आपले! ” मी म्हणालों, “अहो, मी थंडीमुळे पहून राहिले आहे, पण तुम्ही उठण्यापूर्वीपासून मी जागा आहे. तथापि तुम्हांला मीं नदीवर जाताना पाहिले नाहीं. मग तुम्हीं स्नान केले म्हणतां हें कसे? ” तो म्हणाला “अहो, तुम्ही जागे होता तर मी येथे पंचपात्री घेऊन स्नान करीत होतों हें पाहिले नाहीं कसे? ” तेव्हां नेपाली लोकांचे स्नान कशा प्रकारचे असते, याची मला नीट कल्याना झाली. मारवाडींत एका बळ्यांत दोन-तीन माणसें आंशोळ करतात असें माझ्या ऐकायांत आले होतें. पण नेपाली लोकांची स्नानपद्धति त्यांना माहीत असती तर एका बळ्यांत निदान शंभर मारवाडींना सहज स्नान करतां आले असते! असो. त्या दिवसापासून नेपालांत दुर्गानाथाबोरे बर होतों तोंपर्यंत सकार्यी उठल्याबोरे बर (नेपाली) स्नान करू लागलों.

शुक्रवारीं रात्रीं आम्ही भीमफेदी येथे घेऊन पोंचलों. येथून नेपालचा पहिला मोठा बाट लागो. रात्रीं आम्ही एका दुकानदाराच्या झोपडींत उतरलों. माझ्याजवळ कांहीं नेपाली मोहरा (या इंग्रजी स्थायाला सरासरी अडीच मिळतात.) होत्या. बीरगंज येथे इंग्रजी नाणे देऊन या मोहरा आम्हीं घेतल्या होत्या. माझ्या मुसलमान गड्याला माझ्याबोरे बर काटमङ्गळपर्यंत येप्यास मीं पुष्कल आग्रह केला, पण गुरुखे लोकांचा स्वभाव त्याला माहीत असल्यामुळे त्यानें तेथूनच परत जाण्याचा हड्ड घरला. भीमफेदीपर्यंत पोंचतें करप्याचा आमचा करार असल्यामुळे आम्हाला नाइलाजास्तव त्याची रवानगी करावी लागली. दुर्गानाथानें माझ्या सामानासाठीं दोन भोटिया जातीचे गडी पाहिले. पण त्यांना त्यांची मजुरी आगाऊ पाहिजे होती. मुसलमान गड्याची मजुरी व या नवीन गड्यांची आगाऊ मजुरी घेऊन माझ्याजवळ एकच नेपाली मोहर शिल्क राहिली होती. ती पोहे घेण्यासाठीं दुकानदाराच्या बायकोला देत असता माझ्या हातून खालीं पहून दुकानाच्या अंतर्ल्या बाजूस गेली. दुकानदारानें व त्याच्या बायकोनें ती शोषण्याचा फासे केला. पण ती मिळाली नाहीं या सबवीकर परत केली नाहीं. शेवटी दुर्गानाथाकडून कांहीं पैसे उसने घेऊन मीं माझा कार्यभाग उरकला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं लवकर उठून नेपालचा पहिला बाट चढण्यासु सुरुवात केली. याला नेपाली लोक गडी म्हणतात. या गडीचे नांब खरी गडी असावें. हिंच्या मस्तकावर नेपाल सरकारचा कडेकोट बंदोबस्त आहे. प्रत्येक मनुष्याची येथे झडती घेण्यांत येते व अपरिवित मनुष्यास पासाशिवाय पुढैं जाऊं देत नाहीत. दुर्गानाथाजवळ अवघा पांचांचा पास होता. अर्थात् त्यांत माझ्या दोन भोटिया गड्यांचा समावेश होण्यासारखा नव्हता.

तेव्हां असा वेत उल्ला, कीं, चौकीच्या अलिकडे काहीं अंतरावर माझे सामान मीं घ्यावै व या भोटियांना पुढे जाऊ यावै. ते त्या प्रांतील असल्यामुळे त्यांना पासाची गरज लागत नाही. पण तेच जर परदेशी युहस्थाब्रोबर असले तर त्यांस पास पाहिजे. गढी चढतां चढतां मी पार थकून गेलों. त्यांत नाक्याजबल पोंचल्यावर सगळे ओझे पाठीवर आले. तथापि मीं तें कसेवसे नाक्यापर्यंत नेले. तेथें आमच्या कपड्यालत्यांची तपासणी झाली. त्या वेळी तेथील शिगयांनी माझे पायमोजे चोरले. पुनः सामान पाठीवर घेऊन मी पुढे चाललों. पण भोटिये गडी कोठे दिसेनात. ते जेथें आमचा मुक्काम व्हावयाचा होता, तेथें जाऊन स्वस्य विश्रांति घेत बसले. पण हें स्थान सरासरी एक मैल लांब असल्यामुळे माझ्याने तेथर्येत सामानाचा बोजा घेऊन जातां येणे केवळ अशक्य होतें. मीं चौकीपासून बन्याच अंतरापर्यंत चालत गेल्यावर इतका थकलों, कीं, सामानाचे गांठोडे एका बाजूस फेकून एका झाडावालीं निचेष्टित पडलों. दुर्गनाथ आपल्या गड्यासह उरलेल्या मुक्कामावर पोंचला, तेव्हां तेथें त्याला भोटिये गडी सांभडले. माझी त्याने चौकशी केली; पण माझा थांग लागेना. तेव्हां त्या भोटियांना थेट नाक्यापर्यंत जाऊन माझा शोध करून या असें त्याने फर्मविले. त्यांनी घेऊन माझे सामान घेतले. त्यांनी आपल्या कामाची उपेक्षा केल्याबद्दल मी त्यांजवर रागावळों. पण माझी भाषा त्यांना नीट न समजल्यामुळे त्याचा त्यांजवर काय वरिणाम झाला हें मजा समजले नाहीं त्या झाडावालीं अधिपाऊग तास मी पहुन राहिल्यामुळे माझ्या अंगीं योडीशी ताकद आली, व त्या भोटियांबरोबर मीं आमच्या मुक्कामापर्यंत ढक्कहक्क चालत गेलों.

दुर्गनाथाने जेवण तयार करून ठेवले होते. जेवण म्हणजे दुसरे काहीं नव्हते, फक्त भात आणि आमसोयांचे पाणी. डगा जागी आम्ही उतरलों होतों ती जागा एका झाच्याच्या कांठीं होती. येथून आसपासची बनशोभा उत्तम दिसत होती, पण नेपाली लोकांनी चुनी-पाशींच देहवर्म करून इतकी घाण केली होती, कीं, इतर दिवशीं भाताचा एक घासदेखील घशावालीं उतरप्यास पंचाईत पडली असती. परंतु त्या दिवशीं तशा जागी बसून दुर्गनाथाचा आपलोदकयुक्त भात मीं मोळ्या स्वानें खाल्ला! दुर्गनाथाला घरीं जाण्याची फारच घाई झाली होती. त्याने नेतृत्व त्याच दिवशीं मध्यरात्रीच्या सुमारास आपले घर गांठले, पण त्याचे गडी, माझे गडी, व मीं इतकी मंडळी मार्गे राहिलों. रात्रीं एका उघड्या धर्मशाळेत आम्हीं मुक्काम केला. पोहांचा फराळ करून आम्हीं निजलों. परंतु थंडी फार असल्यामुळे माझे दोन्ही पाय जणूं काय गळून पडत आहेत असें मला वाढू लागले. मोळ्या कष्टाने ती रात्र मीं काढली. दुसऱ्या दिवशी म्हणजे ता. ९ फेब्रुआरी रोजीं आम्ही पहाडेस पुढील मार्ग आक्रमूं टागलों. सगळा मार्ग हिमफेनाने झांकला होता. त्यांबरून अनवाणी चालण्यासारली माझी रिथति झाली. जणूं काय माझी अत्यंत दया येऊन सूर्यनारायणाने आपले कोमळ रक्कम खितिजावर सर्वेत पसरले आणि पाव अर्ध्या तासांत सर्व हिमफेन पार वितळवून टाकला. त्यामुळे माझे दुख समूळ

नाहीसें झाले नाहीं, तथापि बरेच कमी झाले.

या दिवशीं सात-आठ वाजण्याच्या सुमारास आम्हीं नेपालचा दुसरा घाट (चंद्रगढी) चढलों. या बाटाच्या मस्तकावरून हिमालयाच्या हिमाळ्यादित रांगा इतक्या स्पष्ट दिसत होत्या, कीं, माझ्या पायांच्या वेदना मीं क्षणभर विसरून गेलों.

“ अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजा ।
पूर्वपरै तोयनिधी वगाव्य
स्थितः पृथिव्या हृव मानदण्डः ॥ ”

या आपल्या रसाळ वाणीने कविकुलगुरुने ज्याचे वर्णन केले, जो ऋषिमुनींचे निवासस्थान, जो आपल्या साक्षिध्याने प्रेक्षकांच्या मनांत उन्नत धर्मविचारांची जागृति करतो, त्या हिमगिरीचीं स्वच्छ रजतवत् चकाकणारीं तीं देदीव्यामान शिळरे पाहून भारतमातेच्या कोणत्या पुत्राला आनंद होणार नाहीं? या प्रसंगीं माझ्या मनांत ज्या विचारलहरी उठल्या त्या सर्वोच्च वर्णन करणे शक्य नाहीं. मीं गोव्यासारख्या मागसलेल्या प्रांतीं जन्मलों, आमच्या प्रांतांतील मनुष्याने कार्यापर्यंत प्रवास केला तर मोठेच घाडस केले असें समजात. सहाद्रीचे सुदूरां उल्लंघन आग्हांला किंतु दुर्बळ वाटें! पण त्याच रिथीतील मीं आज कोणीकडे आहें? नेपालच्या चंद्रगढीच्या मस्तकावर राहून हिमालयाचीं सुंदर दिवळरे मीं अबलोकीत आहें! बैं, हें सारे मीं मोळ्या घाडसाते किंवा अंगांत अचाट सामर्थ्य आहे म्हणून केले असें नाहीं. माझ्यासारख्या प्रवासास मिणाग विरळा. सामर्थ्य म्हणावै, तर या थोडव्या प्रवासाने माझे कसे हाल झाले हें मीं जाणून आहें. तेव्हां आज मला जै नगाधिराजांचे दर्शन झाले तें केवळ बुद्धप्रेमासुळे होय. अशा अनेक विचारपंथरेने माझे मन प्रसुलित होऊन बुद्धावरील माझी श्रद्धा दृढतर झाली. दुर्गारीं चंद्रगढीच्या खालीं जेवण करून संध्याकाळीं चारपांचाच्या सुमारास आम्ही दुर्गनाथाच्या घरीं पॉचलों.

दुर्गनाथाच्या पित्याने आणि आजोबाने माझे चांगले आदरातिश्य केले. नेपालच्या प्रवासांत सुग्रास भोजन काय तें याच दिवशीं मला प्रथमतः मिळाले. मीं खालच्या मजल्यावर उघडी जागा होती, तेथें निजलों. थंडी फारच होती. पण दुर्गनाथाच्या बापाने एक भटी मोठी नेपाली कांबळ लिली व गवत अंथरून विळाना तयार करून दिला. माझ्याजबल एक लहानशी धावली होती. छांत सोवळ्याने जेवण्यासाठीं तिचा उपयोग होत असे. दिने दोने तुकडे करून पायमोज्यांऐवजीं मीं ते दोन्ही पायांस गुंडाळले. त्यामुळे थंडीची बाधा जरा कमी झाली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळी लवकर उठून मीं नेपाली स्नान केले, आणि नऊ वाजण्याच्या सुमारास भोजन केले. नेपाली ब्राह्मण मांसाहारी आहेत. दुर्गनाथाला आपण मांस खातों हें मला कळू यावयाचे नव्हते. तेव्हां त्याने आपल्या

आईला सांगून माझ्या जेवणाचा बेत निराळा ठेवला. जेवण शाल्यावर दुर्गानाथ मला घेऊन काटमंडूमधील मुख्य देवतांच्या दर्शनास गेला.

देऊळ कीं खाटिकखाना ?

काटमंडूमध्यें लहानमोठीं पुष्कल देवालये आहेत. पण त्यांत मुऱ्यु दोन आहेत. एक पशुपतिचैं व दुसरें गुह्येश्वरीचैं. प्रथमतः आम्ही गुह्येश्वरीच्या दर्शनास गेलों. गुह्येश्वरीच्या किंवा इतर कोणत्याहि नेपाळी मंदिरांत कळाकुसरीचैं असें विशेष कांहीं आढळून येत नाहीं. गुह्येश्वरीच्या मंदिरावर सोन्याचा कलस व स्थाने वै आहेत. अंतल्या बाजूस एक लहानसा चौक आहे. या चौकांत एका बाजूस एक हातभर स्टीची व दीड हात लांबाची ख्रियोनीची आकृति आहे. ही आकृति अंत दगडाची असावी. पण वरून तिला सोन्याचे रुपडे धातलें आहे. आजबाजूस आपल्या इकडील रहसोबादगडोबासारख्या कांहीं आकृति आहेत. हा सगळा चौक व तेथील दगडी आकृति रक्कानें इतक्या माखलेल्या असतात, कीं, त्या जगेला खाटिकखान्याची उपमा दिल्यास गैर-बाजी होणार नाहीं. आम्ही त्या मंदिरांत गेलों, तेव्हां एक कुळा गुह्येश्वरीजवळच रक्क चायीत होता, तेथील पुजारी कांहीं मंत्र म्हणून गुह्येश्वरीची पूजा करीत होता, व एका बाजूस एक ब्राह्मण शतचंडीचा पाठ करीत होता. तो सगळा देखावा पाहून माझ्या अंगावर कांटा उभा राहिला. इतक्यांत एका पुजान्यानें तीर्थप्रसाद म्हणून एक प्रकारची नेपाळी ताडी आणून दिली. मला प्रथमतः हा काय पदार्थ होता हैं माहीत नव्हते. पण त्याचा तो चमत्कारिक वास आल्यावर मी दुर्गानाथास ही ताडी आहे कीं काय असा प्रश्न केला. त्यानें जेव्हां ती ताडीच आहे असे म्हटले, तेव्हां मी म्हणालों, कीं, “ ही ताडी आम्हीं तीर्थ म्हणून कशी प्यावी ? ” तो म्हणाला, “ तुम्हांस जर प्यायची नसेल तर शिरावर घांसून दोन्ही डोळ्यांस लावा म्हणजे ज्ञालें. ” असे म्हणून स्वतः त्यानें हा विचिकेता. पण ताडी डोळ्यांस लावतांना जेव्हां त्यानें डोळे मिटले तेव्हां माझ्या हातावरील ताडीरुपी तीर्थ फेकून दिले.

आम्ही गुह्येश्वरीच्या मंदिरांतून बाहेर पडल्यावरोबर कांहीं अंतरावर घटाकृति बौद्ध स्तूप आम्हांस दिसला. यापूर्वी बौद्धमंदिर किंवा स्तूप मीं कर्वीच पहिला नव्हता. मीं “ जबळ दिसते आहे ते मंदिर कोणाचे ? ” असा दुर्गानाथास प्रश्न केला, तेव्हां तो म्हणाला, “ हे बौद्धाचे कायसें आहे, पण तुम्ही तिकडे पाहूनच नका. कारण तिकडे पाहिले असतां ब्राह्मणांनी स्नान करावे असे शास्त्र आहे ! ” दुर्गानाथाचे हे शब्द ऐकून मी चकित ज्ञालों ! गुह्येश्वरीच्या मंदिरांत तीर्थरूपधारिणी ताडीचे सेवन करण्यास हरकत नाहीं, पण बौद्धमंदिराचे दुरून दर्शनदेखील अपवित्र ! बौद्ध धर्मांसंबंधानें नेपाळी लोकांत इतका तिटकारा असेल असे मला कधीहि वाटले नव्हते. परंतु दुर्गानाथाशीं यासंबंधानें बाद करण्याचा सोय नव्हती. मीं बौद्धधर्माभिमानी असें त्याला आढळून आले असतां माझ्या छलाला त्याच्याकडूनच आरंभ व्हावयाचा. तेव्हां त्याला प्रत्युत्तर न देतां बौद्ध स्तूपाच्या

बाजूस पाठ फिरवून त्याजबरोबर मी पशुपतिनाथाच्या मंदिराकडे वळलों.

पशुपतिनाथाचे मंदिर एका उंचवट्टावर आहे. हे फारच लहान आहे व तेथें एक मोठें महादेवाचे लिंग आहे. या लिंगास चारहि बांजम चार तोँडे आहेत. येथील पुजारी दक्षिणी ब्राह्मण असतात. अर्थात्, या मंदिराच्या पटांगणांत बलिदान होत नाहीं. पण जबळच जीं गोरक्षनाथाचीं वैगैरे लहानसहान मंदिरे आहेत, त्यांत पशुवध होतो. आश्रयाची गोष्ट ही, कीं, गोरक्षनाथासारख्या साधुपुरुषाची मूर्नीदेखील रक्ताने मावलेली असते. पशुपतिनाथाचे पुजारी कृष्णशास्त्री द्रविड हे आमने गुरु गंगाधरशास्त्री तेलंगा याचे गुरुबंधु. नागेश्वरपंत धर्माविकारी त्यांजपाचीं कांहीं काळपथरै शास्त्राध्ययन करीत असत. मी काशीहून निवालों त्या वेळीं नागेश्वरपंतांनी त्यांना भेटून क्षेमसमाचार पुसावा व आपला त्यांना नमस्कार संगंगा असें सांगितले होतें. पण आम्ही पशुतीतीच्या मंदिरांत गेलों, तेव्हां ते पूजेत गुंतले होते. त्यांची पूजा दुगरीं तीन बाजूंत आणत असे. तेव्हां त्या दिवशी त्यांची मेट्र होणें शक्य नव्हते. परंतु मी काशीहून आलों असें त्यांना समजल्यावर त्यांनीं दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं येऊन अगत्य भेटावें असा निरोप पाठविला. पशुपतीच्या मंदिरांतून आम्ही थेट धरी आलों.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळी मुख्यमार्जनादि विधि व नेपाळी स्नान आटपल्यावर सहा-सात बाजूंत दुर्गानाथाच्या बापानें नेपाळी अपिलाची पद्धत पाहण्यासाठी मला भीमममशेर (त्या वेळचे कमांडर इन् चीफ) यांच्या बंगल्यावर नेले. रस्यांत दहिंवर पडल्यामुळे मला योडासा त्रास पोंचला. कमांडरसाहेबांचा बंगला म्हणजे एक साधारण तीन मजली घर होते. कंपांड भात्र बराच मोठा होता. आम्ही येथे पोंचलों त्या वेळीं वीस-पंचवीस शिपायांची कवाईत चालली होती. इतक्यांत तिसऱ्या मजल्यावरील एका खिडकीतून खालीं जमलेल्या लोकांना कमांडरसाहेबांनी आपले दर्दीन दिले. त्यांच्या जबळ त्यांचा कोणी कारभारी होता. डोक्याच्या केसांजवळ कपाळावर लावलेल्या भव्य टिळ्यावरून कमांडर-साहेबांनीं (नेपाळी १) स्नान केल्याचे चिन्ह खण्ड दिसत होतें. हे आपणास जरी क्षत्रिय म्हणवितात, तथापि त्यांचा बांधा अधर्यपिकां अधिक मोंगोलियन बढणावर गेला होता. खिडकी उघडून स्वारी आपले तोड बाहेर काढते न काढते इतक्यांत खालच्या मंडळीत मुजरे करण्याची एकच चळवळ उडून गेली; जो तो आपले गान्हाणे कमांडरसाहेबांपुढे मांड़ी लागला. आम्हांला तर दहांपांच मिनिटे कोण काय म्हणतो याचा थांगच लागेना. शेवटीं एका शिपायांनें कीं दुसऱ्या कोणी अधिकाच्यानें गोंगाट शांत करून एकेकाळा स्वारीसमोर येण्यास हुक्कम केला. तथापि प्रत्येक वादी स्वारीला तिसऱ्या मजल्यावर ऐकून जाण्यासाठी मोळ्यानें ओरडून मुजरे करीत करीत आपले गान्हाणे स्वारीपुढे मांडीत असे. कोणी कोणाला विनाकरण जातिबहिष्कृत केले अशी एक तकार होती. कमांडरसाहेबांनीं ही तकार राजगुरुंकडे नेण्यास हुक्कम केला. दुसऱ्याहि पुष्कल तकारी होत्या. पण त्यांचा एकदम निकाल न करतां आपल्या कारभाच्याला त्या टिळून वेण्यास स्वारीने हुक्कम केला; व कांहीं गान्हाण्यांला तेथ्यातेथेच नकारारी उत्तर देऊन झटपट निकाल करून टाकला.

न्याय देण्याची ही पद्धति मला फार चमत्कारिक वाटली, यांत नवल नाहीं. कारण वकील, जड्ज, हायकोर्ट, इत्यादि गोष्टी या ठिकाणी कांहीं नवहत्या. तथापि या सरल न्यायाने, नेपाली लोकांचे समाधान होत असावै, असें बाटले. निदान हायकोटाचा निकाल मिळे-पर्यंत शेवटची पै, कोर्टाची फी, वकिलाची फी, स्टांप इत्यादिकांवर खर्चून कंगाल होण्याची पाळी नेपाली लोकांवर येत नसावी असा मीं तरक केला. तो मुजव्यांचा विधि मात्र मला आवडला नाहीं.

कृष्णशास्त्री द्रविड यांनी ज्या वेळी मेट्रीस बोलावले होते त्याच्या पूर्वीच पंधरा मिनिट मी त्यांच्या घरी पोंचले. शास्त्रीजोवा पूजा आटपूज आपल्या विज्हांडी जेवावयास बसले होते. ते सरासरी साढेतीन वाजण्याच्या सुमारास मोकळे झाले. गंगाधरशास्त्री वगैरे त्याचे सहाय्याची व नागेश्वरपंत धर्मविधिकारी वगैरे शिष्य यांच्या सर्वांच गोष्टी मला विचारल्या, व मी जेव्हां त्यांचा निरोप वेळन निशाळो तेव्हां पशुपतीचा प्रसाद, गंध आणि बाटवर्चाकिरितां नेपाली चार मोहरा त्यांनी मला दिल्या. माझ्याजवळची सर्व शिल्क संपूर्न गेली होती; तेव्हां या अचिंतित लाभाने मला विशेष आनंद झाला. त्यांनी सर्वडीप्रमाणे आणखी एक वेळ आपल्या घरी यावै असें सांगून मला रजा दिली, व आणण वामकुक्षी-साठीं निघून गेले. शास्त्रीजोवांनी दिलेल्या मोहरांतून दोन मोहरा खर्चून मीं एक नेपाली जोडा घेतला, व त्याचा ताबडतोब उपयोग केला. पण तो प्रत्येक पायास दोन-तीन ठिकाणी लागून कातडी निवाली, आणि घंडीने होणाऱ्या वेदनांत या नवीन वेदनांची भर पडली।

बौद्ध स्तूपाच्या दर्शनाला मीं फार असुक शालों होतो. पण दुर्गानाथाला हा विचार कळू देणे इष्ट नवहते, हे मीं माझे सांगितलेले आहे. तेव्हां एक दिवशी भर दुपारी कोणास नकळत मीं या स्तूपाची मेट घेतली. येथे कोणी तरी विद्रान् बौद्ध साधु किंवा गृहस्थ मला भेटेल अशी आशा होती; पण ती निष्फल झाली. स्तूपाच्या आसपास कांहीं तिबेदी साधु फासे टाकून शकून संगत बसले होते, दुसऱ्या बाजूम बकरा मारून सगळ्याच्या सगळाच विकावयास ठेवला होता. हा सर्व देखावा पाहून माझें मन सखेदाश्रयाने भरून गेले. अहा! नेपाळांतील बौद्ध धर्मदेखील या स्थितीला पोंचला काय? नेपालची राजधानी काटमङ्ग शहर तेथें देखील या पवित्र स्तूपाची कोण दशा? मनाचे कसेबसे समाधान करून मीं तेथें कोणी तरी विद्रान् साधु आहेत कीं काय याची चौकशी केली. पण फाशांच्या साहाय्याने शकून सांगण्या साधूंपेक्षां अधिक प्राज्ञ पुस्त्र तेथें नसल्याचे आढळून आले.

नेपाली बौद्ध धर्माची ही अत्यंत खेदजनक स्थिति पाहून माझें मन उद्भिन्न झाले. आतां नेपालांत राहण्यापासून कांहीं फायदा राहिला नाहीं, पण जावै कोठे॑ १ बौद्ध धर्माचा जर शोध लागत नाहीं, तर जावै तरी कशाला॑ १ कांहीं काल्पर्येत तर मी नुसता विचारमळ होऊन गेलो. इकडे नेपालांतील राजकीय वातावरण परिशुद्ध नसल्यामुळे दुर्गानाथाच्या आजोबांची मीं नेपालांतून लवकर स्वदेर्शी जावै अशी इच्छा दिसून आली, परंतु मला एकाकी पाठविणेहि त्यांना प्रशस्त दिसेना. इतक्यांत बदरीकेदाराहून कांहीं

कावडवाले तीर्थ घेऊन काटमङ्गूस आले व दुर्गानाथाच्या आजोबांची आणि त्यांची पूर्वीची ओळग असल्यामुळे त्यांच्या मार्फत त्यांची सर्व व्यवस्था टागली. दिवाणसाहेचांच्या बाड्यांतून दुर्गानाथाच्या आजोबाने त्यांची कांहीं संभावना करविली. एकंदरीत त्यांना सरासरी १०० रुपयांची प्राप्ती झाली असावी. हे कावडवाले रक्कसौलला घेऊन तेथून हरिद्रावर्पर्यंत रेहवेंने प्रवास करणार होते; कप्रण वर्षामुळे नेगळांतून डोमरीमार्गानि या दिवसांत जाणे शक्य नवहते. तेव्हां त्यांच्याबरोबर मीं रक्कसौलपर्यंत जावै, ते मला चांगल्या रीनीने संभाद्धन नेतील, असें दुर्गानाथाच्या आजोबांचे म्हणणे पडले. परंतु रक्कसौलला योंचल्यावर मग कोणीकडे जावै, याची मला नीट कवणा होईना. इतक्यांत एकाएकीं एक विचार सुचला, व त्यामुळे मनाची चंचलता जागच्या जागीं निवाली.

बाल्हेरीस असतांना 'काशीयात्रा' या नंबांचे एक पुस्तक माझ्या वाचनांत आले होते. त्यांत गेजेच्या दक्षिणेस पंधरा मैलांवर एक बौद्धांचे मंदिर असून त्यांसंबंधाने कांहीं खटला चालू आहे, इत्यादि अर्थाचा मजक्कर वाचला होता. त्याचे या प्रसंगीं मला स्मरण झाले. नेपालांतून दुसऱ्या कोणीकडे न जातां या ठिकाणीं जाऊन रहावें असा मीं निश्चय केला. माझी कल्पना अशी होती, कीं, हे स्थान ओसाड प्रदेशांत असावै, आणि त्या ठिकाणीं जेवणखाण मिळण्याची कांहीं सोय नसावी. तथापि उगासांनी मरण आवै तरी बेहतर, माझें अवशिष्ट आयुष्य मीं या ठिकाणीं बालविष्णुचा बेत केला. आणखी मला अशीहि आशा वाढता होती, कीं, बुद्धगेयस एत्वादा बौद्ध साधु याचेमाठीं आल्यास त्याची भेट होऊन तो बौद्धधर्माचा अस्यास कसा करतां येईल, हे संगेल. जर कोणीच न भेटां माझें देहावसान या निर्जन प्रदेशांत झाले तर निदान वैराग्ययुक्त मनाने मला मरण येईल. काटमङ्ग शहरांतील बौद्धधर्माच्या अवनतांच्या अवलोकनाने झालेली मनाची तळमळ तरी शांत होईल. अशा प्रकारै मनाचा निश्चय झाल्यावर माझा उद्वेग शमला. दुर्गानाथाच्या आजोबाला मीं काटमङ्गूस कावडवाल्यावरोबर जाण्यास तयार आहे, असें ताबडतोब कळविले. कावडवाल्यास निष्पत्ती अद्यापि दोन-तीन दिवस अवकाश होता. तेव्हां मीं शांतपणे नेपाली लोकांसंबंधाने माहिती मिळविष्णांत व साधत्यास बाटवर्चासाठीं अल्य स्वत्य द्रव्य संपादण्यांत वेळ बालवू लागलो.

अघोरीनाथ शालीं या नांवाचे गंगाधरशास्त्री यांच्याजवळ शास्त्राध्ययन केलेले एक नेपाली पंडित काटमङ्गूस पाठशाळेत संस्कृताचे अध्यापक होते. गंगाधरशास्त्र्यांचा शिष्य या नात्याने जशी कृष्णशास्त्री द्रविड यांनी मला मदत केली तशी हेहि करतील अशी आशा धरून मीं त्यांना मेटावयास पाठशाळेत गेलो. ही पाठशाळा काशीच्या पाठशाळेच्या धर्तीवरच चालते, पण काशीच्या पाठशाळेच्या मानाने ही लहान आहे. येथे एकंदर दहा कीं अकरा शिक्षक होते. परंतु काशीच्या पंडितांसारखीं त्यांची प्रसिद्धि नवहती. ते काशीच्या पंडितांच्या तोडीचे असावे, तर दुर्गानाथासारखे नेपाली विद्यार्थीं अध्ययनासाठीं काशीस कां जाते॑ १ असो; मीं पाठशाळेत गेलो तेव्हां अघोरीनाथ मला भेटले नाहींत. पण दुसरे एक पंडित भेटले. ते माझ्याशीं मोळ्या आदराने बोलले. परंतु त्यांच्या बोलण्या

वरुन नेपाली पंडित निष्ठांत्रन आहेत असे मला सहज अनुमान करतां आले. मी गरीब विद्यार्थी असून मला काही मदत पाहिजे ही गोष्ट मीं या महातान्या पंडितांस बिलकूल कळूँ दिली नाही. आतां अघोरीनाथास भेटण्यांत विशेष फायदा होता असे नाही. तथापि सहजासहजीं भेटून जावै अशा विचाराने मी त्यांच्या घरी गेले.

काटपंडू शहरांतील एका गळ्यांत अघोरीनाथांचे घर होते. हे दोन मजली होते. पुण्यांतील वाड्याप्रमाणे या घराला घराच मोठा चौक होता. चारी बांग्सु अगदी असं खोल्या होत्या; व त्यांत पुऱ्याळ विन्हाडे होती. मी या चौकांत शिरलो या वेळी येथील घाण काढण्याचे काम चालले होते. काही नेपाली भजूर सगळा मैला कावडींत भरून नेत होते. नेपाली लोक केरकचरा बोहेर न टाकतां मधल्या चौकांतच टाकतात; देहधर्मही तेथेच करितात; व बकन्यामेंढ्यांचे मांस खाऊन हाडेहि याच ठिकांी टाकतात. वर्ष सहा महिन्यांनी ही सगळी घाण सांचली म्हणजे कावडींतून जबळपासन्या शेतांत नेझन तिचा खत करण्याकडे उपयोग करण्यांत येतो. दुर्गानाथांचे घर शहराबोहेर होते. तथापि शेजारीच सर्व केरकचरा, शेण वैरै सांचवून ठेवण्यांत आले होते. परंतु तेथें मोकळी हवा असल्यामुळे मला फारसा त्रास झाला नाही.

ण अघोरीनाथांच्या घराची ती शोभा पाहून मला अल्यंत वीट आला. एका पडवींत एक-दोन मुळे देहधर्म कीत होती. इतक्यांत वरन्या मजल्यावरून एकाने बकन्याचीं कीं मैंदराचीं हाडे खालीं केंकलीं, पडवींत देखील पाय ठेवण्याची पंचाईत झाली. तेव्हां भी दुरूनच अघोरीनाथ घरी आहेत कीं काय याची चौकशी केली, व नाहींत हें वर्तमान ऐकल्याबोर तो घाणेरडा चौक सोडून पार चालता झालो. पुनः अघोरीनाथांच्या घरी गेलों नाहीं.

नेपाली राज्यव्यवस्था

नेपाली लोक साधारणपणे फार संशयी असतात. परकी लोकांना आश्रय देष्याला ते फार बाबरतात. न जाणो कोणी इंग्रज सरकारचा गुस हेर येऊन आपल्या आश्रयाने आपल्या देशाची माहिती मिळवील, व त्यामुळे आपणाला शिक्षा भोगाची लागेल, असे त्यांना वाटत असावै. त्यांत नुकीतीच नेपालांत राज्यकांती झाली होती. त्यामुळे नेपाली लोकांत मोकळेपणे मला मिसळां आले नाही. दुर्गानाथदेखील राजकीय बाबतींत काहीं एक बोळू इच्छीत नव्हता. तथापि काटपंडूंत त्या वेळी असलेल्या एक-दोन दक्षिणी गृहस्थांकडून व कृष्णशाळी द्रविड यांजकडून नेपाली राज्यव्यवस्थेची थोडीबहुत माहिती मला समजली, ती संक्षेपाने येथे देणे अप्रासंगिक होणार नाहीं.

जंगबहादूर नांवाचा एक प्रसिद्ध पुरुष नेपालांत होऊन गेला. तो शिपायाच्या दर्जी-पासून मुख्य प्रधानाच्या योग्यतेला चढला. त्या काळीं हल्लीं ज्याला पांच सरकार म्हणतात त्या राजवराष्याच्या हातीं सर्व सत्ता होती. पण जंगबहादुराने त्या काळच्या मानकन्यांचा एकदम वध करून सर्व सत्ता आपला बळकावली. राजा केवळ नामधारी झाला. मराठ्यांच्या

इतिहासांत शाहू छत्रपतीनंतर सातारच्या गादीची जी वाट झाली, तीच जंगबहादूरच्या कारकीर्दीत नेपालच्या मुख्य गादीची झाली. तेव्हांपासून जंगबहादूरच्या घराण्याच्या ताब्यांत नेपालची राज्यसूत्रे आली. आपण स्वतः मुख्य प्रधान (याला नेपालांत तीन सरकार म्हणतात, व नामधारी राजाला पांच सरकार म्हणतात.) ही पदवी धारण करून जंगबहादूरने आपल्या भावास मुख्य सेनापति वैरै पदांवर आरूढ केले. १८५७ सालच्या बंडांत जंगबहादूराने इंग्रज सरकारास मदत करून मोठी कीर्ति व तराईजवळचा बराच मुद्रव संपादन केला. जंगबहादूरच्या मरणांनंतर त्याचा मुलगा मुख्य प्रधानाच्या गादीवर आला. पण तो विशेष चलाव नसल्यामुळे त्याचा चुलूतभाऊ वीरसमशेर याने त्याला व त्याबरोबर त्याच्या एक दोन साथ्यांस टार मारून गादी बळकावली. वीरसमशेरचा मागचा भाऊ खड्गसमशेर मुख्य सेनापति झाला. त्याच्या मागचा देवसमशेर काटपंडूचा म्हर्नर झाला व त्याच्या मागच्या चंद्रसमशेरला त्याच्या खालची दुसरी जागा मिळाली.

वीरसमशेरने नेपाली राज्यांत बन्याच मुधारणा केल्या, परंतु त्याचा भाऊ खड्गसमशेर याने त्याला मारून आपण मुख्य प्रधानाची जागा बळकावप्याचा एक कट उभारला. पण हा कट उभकरच उघडकीस आल्यामुळे वीरसमशेरने खड्गसमशेर याला एकदम हदपार केले, व त्याच्या जारी त्याच्या मागचा भाऊ देवसमशेर यास मुख्य सेनापतीचे पद दिले. १९०१ साली मार्च महिन्यांत वीरसमशेर निवर्तला. तेव्हां कायद्याप्रमाणे देवसमशेर तीन सरकारच्या पदावर आला. देवसमशेर जरा ख्यालीखुशाली होता, पण त्याला आपल्या राज्यांत शिक्षणाचा प्रसार करण्याची फार इच्छा होती. शिवाय नेपालांतील दास्याचा प्रबात बंद करण्याचाही त्याने बेत केला होता. हिंदुस्तानांतून नामांकित गान-वादनपुळी-पुरुषांना काटपंडू येथे बोलावून त्याने मोठा जलसा केला. या कामीं हजारों सर्ये खर्च झाले. त्याच्या धराण्यांतील मंडळीस त्यावै हें व इतर कुर्त्ये आवडली नाहीत. वीरसमशेरच्या मुलांनी आपला चुलूता चंद्रसमशेर याला सामील होऊन देवसमशेर याला पदन्युत करण्याचा कट केला.

वीरसमशेरच्या दोन मुली नेपालच्या राजास दिस्या होत्या. अर्थात् वीरसमशेरच्या मुलांचे या राजावर फार वजन होते. एके दिवशी त्यांनी देवसमशेर याला असे सांगितले, कीं, आमी आपल्या बडिलांच्या संपतीची वांटणी करणार आहो; तेव्हां तुम्ही स्वतः येऊन आम्हांला योग्य सल्ला देऊन यथायोग्य वांटणी करावी. देवसमशेर आपल्या बडील भावाच्या घरी मोठ्या लवाजम्यासहवर्तमान गेला. बळेवर मुख्य सेनापति चंद्रसमशेर हाहि होता. नेपालचे नामधारी राजा पांच सरकार देहिं आपल्या मेहुण्यांची भांडों मिटविण्यासाठी आले होते. या वेळी देवसमशेरबोर ५०० कौज होती. शिवाय राजेसाहेबांचा लवाजमा, कमांडरसाहेबांचा लवाजमा, असे सारे लवाजमे बाहेर पड्यांगात उमे होते. देवसमशेरचे आपल्या पुतण्यांबरोबर काहीं वेळ संभाषण झाल्यावर

त्यांतील एकजग म्हणाला, “ अपागार्शी कांहीं गोषी एकान्तर्त बोलायच्या आहेत, तेव्हा जरा आंत यावे.” देवसमशेर आपले शरीररक्षक (बॉडीगार्ड) बोहेर ठेवून आंत गेला. तेथें त्याच्या पुतऱ्यांनी आणि त्याच्या साध्यांनी त्याला पिस्तुलांच्या जोरावर चतुर्मुळ केले. इकडे त्याच्या बॉडीगार्डीनी थोर्डी कुरकूर केली, पण त्यांना थंड करण्यास फारसा वेळ लागला नाही. पुढे देवसमशेरकडून दिवाणगिरीचा सक्कीने राजीनामा वेण्यांत आला; व पाच सरकारने ट्रिडकीत उमें राहून तो खाली असलेल्या फौजेस वाचून दाखवून असे जाहीर केले, की, आणण हा राजीनामा स्वीकारला असून आजपासून मुख्यप्रधानाच्या जागी चंद्रसमशेरची योजना करीत आहो, तेव्हां सर्व कारभार त्याने पाहावा. खाली असलेल्या फौजेने पांच सरकारचा हुक्म मान्य करून चंद्रसमशेर, त्यांचे पूर्वीने सेनापति, दिवाण ज्ञालयाबद्दल आनंदप्रदर्शनार्थ ब्रह्मांची सलामी दिली. झाले. विचाऱ्या देवसमशेरची कारकीर्द आटपली. त्याला त्याच रात्री नेपाळच्या तराईत पाठविण्यात आले. ही गोष १९०१ सालच्या जून महिन्यांत घडली.

सध्याचे मुख्य दिवाण चंद्रसमशेर कलकत्ता युनिवर्सिटीची मॅट्रिक परीक्षा पास आहेत. त्यांनी युद्धकलेवरील पुष्कळ पुस्तकांचे नेपाळी भाषित भाषांतर केले आहे. त्यांच्याबद्दल विशेष सांगण्यासारखी एक गोष आहे ती ही, की, त्यांना एकच बायको होती. १९०५ साली त्यांची ही प्रथम पत्नी निवर्तल्यावर त्यांनी दुसरे लग्न केले असे ऐकतो. परंतु एकाच काळीं पांच-सहा बायका असण्याची जी त्यांच्या घराण्याची वहिवाय, तिला ते अपवाद आहेत. देवसमशेरने योजलेल्या कांहीं सुधारणा त्यांनी देलील अमलांत आणल्या असल्या. पण त्याचा परिणाम काय होईल हें ते जाणून असल्यामुळे त्यांनी आपला कारभार फारच विघ्नेपणाने चालविला. देवसमशेरचे एकदम उच्चाटण झाले ही गोष फार विलक्षण आहे, अशा अर्थातीची कलकत्त्याच्या ‘ अमृतज्ञार पत्रिका ’ वॉरै इंग्रजी वर्तमानपत्रांनून झाली. पण तिचा परिणाम नेपाळ दरबारावर इष्ट न होतां, या वर्तमानपत्रांना नेपाळी राज्यांत मनाई करण्यांत आली. सारांश, चंद्रसमशेरच्या कारकीर्दीत नेपाळची कांहीं एक सुधारणा न होतां वीरसमशेरच्या कारकीर्दीत जी स्थिति होती, तीच कायम राहिली.

काटमंडूमध्ये मी अवघा आठ-दहा दिवस होतो. कोणत्या दिवशी मी नेपालची राजधानी सोडली, याची आतां पक्की आठवण नाही. परंतु मी दहा दिवसांपेक्षां जास्त तेथें नव्हतो असे वाटते. बाबू शारदाप्रसाद नांवाचे एक बंगाली गृहस्थ तेथें हेडमास्टर होते. त्यांनी मला इंग्रजी एक स्पष्टा दिला. आणखी एक-दोन गृहस्थांनी अल्सवल्य मदत केली. कृष्णशास्त्री द्रविड यांनी मला आणली दोन कीं तीन मोहरा (नेपाळी) दिल्या. एकंदरीत इंग्रजी पांच कीं सहा रुपये माझ्याजवळ जमा झाले. येवढी वाटलची घेऊन दुर्गानाथांच्या आजोबांच्या ओळखीच्या कावडकरांवरोबर मी काटमंडून निघालो.

नेपाळपासून सीलोनपर्यंत

काटमंडूपासून रक्सौलपर्यंत कावडकरांची मला फारच मदत झाली. दुर्गानाथांप्रमाणे ते लांबलांबचा मुक्काम करीत नसत. मी थकलों असे त्यांना दिसून आत्याबरोबर त्यांनी मुक्काम करावा, माझ्या जेवणाची त्यांनी प्रथम व्यवस्था करावी व मला थडीची बाधा होऊन नये झण्णून निवाऱ्याची जागा पहावी. नेपालास जाते वेळीं बीरगंज येथे मी माझे पांच पौडांचे डंबेल्स एका नेपाळी दुकानदाराजवळ ठेवून गेलों होतों, ते परत येतांना घेतले. कावडवाले बरोबर असल्यामुळे सामानाचा बोजा मजबवर मुळीच पडला नाही. रक्सौला पौंच्यावर कावडकरांना मी माझ्या दोन कांबळी, एक तांब्या इत्यादी सामान देऊन मोकळा झालों. आतां एक कांबळ, एक कोट, कांहीं पुस्तके, दोन घोरं, एक फेटा, एक तांब्या, दोन लादीच्या बंड्या व एक डंबेल्सची जोडी, येवढे सामान मजजवळ शिल्लक राहिले.

रक्सौलहून दोन कीं सच्चादोन रुपये खर्चून मी बांकीपुराचे तिकीट काढले, व दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं मोकीपुरास पौंचलों. माझ्याजवळ आठ-बारा आणे शिल्लक होते, पण त्या दिवशीं रात्री मीं फराळ केला कीं नाही याचें आतां मला स्मरण नाही. बहुधा रात्रीं मी उपाशीच राहात असे. बांकीपुरास मी एका मठांत उतरलों. एका ओसरीवर संन्याशी, बैरागी, ब्राह्मण इत्यादी यात्रेकरूचे विळाने पसरले होते, त्यांतच थोर्डी जागा करवून तेथील मुख्य संन्याशाने माझी सोय केली. माझ्या शेजारीच एक दाढीवाला बैरागी होता. त्याला माझ्या आगमनाने संताप आला असावा. माझ्यावर त्याने आपल्या कठोर वाग्बाणीचे संघान धरले. मला त्याच्या बोलाप्याची कारण काय तें समजेना. शेजारी मीं त्याला संगितले, की, मी एक रात्रीपुरात येथे राहणार आहे, येवढ्या वेळेत आपली कांहीं गैरसोय झात्यास क्षमा असावी. हें ऐकून या योग्याचा (जोग्याचा) राग शांत झाला. जी काय गैरसोय होईल ती एका रात्रीपुरतीच होईल असे वाटून त्याचें समाधान झाले असावे !

बुद्धगयेच्या मार्गावर

बांकीपुराहून गेयेस जाणारी गाडी सकाळीं सातआठांच्या दरम्यान निघत असे. गाडीचे भाडे बारा आणे; पण येवढे पैसे मजपाशीं नव्हते. मी उतरलों होतों त्या मठाशेजारीच

एक मंगल्प्रसाद नांवाचे सुशिक्षित कायस्थ राहत होते. माझी डंबेल्सची जोडी घेउन मी त्यांजपाशी गेलों अणि ती विकल वेण्यास त्यांना विनंती केली. त्यांना ती नको होती; पण माझ्या आग्रहास्तव त्यांनी ती बारा आप्यांस विकत घेतली. (ही जोडी मी काशीस असतांना एक स्थ्या दोन आप्यांस घेतली होती.) बारा आणे मिळाल्याबोबर मी ताडडोब्र स्टेशनाबर जाऊन गयेस जाणारी सकाळची गाडी साधली. गार्डीत एका प्रिपुण्डधारी पंडिताची गांठ पडली. मी गयेस जाणार आहे असें त्याला समजल्याबर तो म्हणाला, “अहो, गथा म्हणजे बकाली शहर! तेथें तुमच्यासारख्या विद्यार्थ्यांची दादलागांने फार कठीण. तेथें तुम्हांला नुसतें दारांत देखील उमें राहूं देणार नाहीत. तथापि मी माझ्या एका मित्राचा तुम्हांला पत्ता सांगतो. तो वैद्यकीचा घंडा करतो. तो गयावळांसारखा नाही. माझें नांव सांगितलें असतां तो तुम्हांला आपल्या घरी गाहण्यास जागा देईल.” पंडितजीने सांगिलेल्या ब्राह्मण वैद्याचा पत्ता, व पंडितजीचे नांव मीं टिपून घेतले. पण पंडितजींची गयेवरील टीका मता यथार्थ वाटली नाही. माझ्यासारख्या विद्यार्थ्यांस उत्तरण्यापुरती जागा गयेसारख्या क्षेत्रांत मिळणार नाही हें संभवेल तरी कसे? पंडितजींच्या नांवाचा किंवा त्यांच्या मित्राच्या पत्त्याचा उत्थोग करावा लागेल असें मला वाटले नाही. केवळ भिंडेवातर त्यांचें नांव व त्यांच्या मित्राचा पत्ता मी माझ्या संग्रहीं ठेवला. पंडितजींची मध्यल्या एका स्टेशनाबर उत्तरले. मी दुपारी अकरा वाजाण्याच्या सुमारास गयेस पोंचलों.

स्टेशनाबर पॉन्चल्याबोबर गयावळांच्या हेरांनी मता गांठले. जो तो विचारी “तुम्हास पिंडदान करावयाचे काय १” मी भरें, “मी गरीब विद्यार्थी. मला पिंड देण्याचे सामर्थ्य नाही. केवळ एक रात्र मला येथे राहावयाचे आहे. तेवढी सोय लावून दिल्यास मी आभारी होईन” पण मला पिंडदान करावयाचे नाही, हें वाक्य कानीं पडल्याबोबर पुढील हकीगत ऐकून घेण्यास बहुधा कोणी जवळ राहातच नसे. यदाकदान्ति, माझी सर्व गोष्ट ऐकून घेतली तर, या गयावळांच्या हस्तकानीं मला म्हणावें, कीं तुम्ही गरीब विद्यार्थी, त्याला आंही काय कराणार १ तुम्हांला पिंडदान करावयाचे असेल तर बोला, मग तुमची व्यवस्था लागेल; तुम्हाला भामच्या मालकाकडून आम्ही कर्जी स्फुर्ये देववू. ते घेउन तुम्ही पिंड द्या. पण पिंडप्रदान करण्याची इच्छा असल्याशिवाय तुम्हास राहण्यास कोणीहि जागा देणार नाही! मगले शहर हिंडलों, पण नुसतें सामान ठेवण्यास जागा सांपेडेना. मी दक्षिणेकडील आहें असें समजल्याबर एका दुकानदारानें मता सांगितलें कीं, विष्णु-पदाच्या देवलाजवळ कांहीं दक्षिणी ब्राह्मणांची घरे आहेत, तेथें मला आश्रय मिळेल. त्या ठिकाणी जाऊन शोध केल्याबर दक्षिणी ब्राह्मणाचे घर सांपडले. ब्राह्मण तैलंगी असावा. तो घरी नव्हता. दुसरी कांहीं मंडळी जेवत होती. एका बाईने बाहेर येउन तुम्हास काय पाहिजे असा प्रश्न केल्याबर मी म्हणालों, “एका रात्रीपुरता मला आश्रय द्याल तर फार आभारी होईन. माझ्या जेवणास जो खर्च होईल तो मी देईन.” बाई म्हणाल्या, “तुम्हांस पिंड द्यावयाचे आहेत काय?” मी मनांत म्हणालों, “आतां कोणी तरी मला पिंड द्यावयाची पाळी आली खरी!” मी म्हणालों, “मला निदान एक जेवण ज्ञाला. त्याचे पैसे देतों.

दोन-तीन दिवस मी केवळ फरावावर आहें.” बाई म्हणाली, “जेवणाचे पैसे घेउन आग्ही जेवण ज्ञालीत नसतों. पिंड द्यावयाचे असतील, तर बोला. मग सर्व व्यवस्था होईल, नाही तर येथे कांहीं मिळण्यासारखे नाही!” या दक्षिणी बाईला देखील पिंड-दानाने इतकें घेरलेले पाहून गयानगरीत दुपारच्या प्रहरी अन्न मिळण्याची किंवा रात्री वस्तीस जागा मिळण्याची आशा राहिली नाही. मला पिंडदान करावयाचे आहे असें खोटें संगून एवाच्या गयावळाकडून येथेच्च पाहुण्याचार घेतां आला असता व वाटलचाला कांहीं पैसेदेखील उपटतां आले असते, हें मी जाणून होतों. पण हा विचारसुदूरं माझ्या मनाला शिवला नाही. उगाची मरण्याची पाळी आली तरी बेहतर, खोटें बोलावयाचे नाही, हा माझा निश्चय तिळमात्र ढळला नाही.

दक्षिणी ब्राह्मणाच्या बरून निघालों, व गयेतील मध्यवर्ती तल्लावाच्या कोपन्याबर असलेल्या एका दुकानांत बसून मीं फराळ केला. योडी विश्रांति घेतल्याबर मला एकाएकीं पंडितजींच्या वैद्य मित्राची आठवण ज्ञाली. त्याच्या घरी जागा मिळण्याची फारशी आशा नव्हती. तथापि प्रयत्न करून पहावा असा बेत करून सगळ्या सामानाचा बोजा पाठीबर घेउन मीं वैद्यराजांच्या घराकडे वळलों. वैद्यराज दूरच्या एका गल्लींत राहत होते. भ्रमण करीत कीत एकदाचें संध्याकाळीं चार वाजाण्याच्या सुमारास त्यांचे घर गांठले. पण त्यांची गांठ पडली नाही. ते कांहीं कामानिमित्त बाहेरगांवीं गेले होते. त्यांचा एक सोळा वर्षे व्याचा मुलगा घरी होता; त्याने माझा आदरमत्कार चांगला केला. परंतु बडील घरी नसल्यामुळे त्यांच्या परवानगींच्यून मला आपल्या घरी ठेवून घेण्याची जचावदारी घेण्यास तो कबूल नव्हता. “देह टाकुनि नभाप्रति जांगे कर्म त्याहूनि पुढे करी पेंग ॥” असा हा प्रकार ज्ञाला. मीं तर इतका थकून गेलों होतों, कीं, पुढे काय करावें हा विचारदेखील मला गोड घाटेना. वैद्यबुवांच्या पडवींत सामान एका बाजूस टाकून मीं क्षणभर निश्चित बसलों, कांहीं वेळानें इकडच्या तिकडच्या गोष्टी ज्ञाल्याबर वैद्यबुवांच्या चिरंजीवास मीं बुद्धगयेची गोष्ट विचारली. तो म्हणाला, “बुद्धगया येशून सात मैल आहे.” “तेथे रात्र होण्यापूर्वी मीं पोंचेन काय?” असा प्रश्न केल्याबर तो म्हणाला, “सहज पोंचाल.” बुद्धगया गयेहून सात मैल आहे हें मला खरें घाटेना. तथापि गया शहरांत ज्या अर्थी वस्तीला जागाच मिळेना त्या अर्थी कोठें तरी रस्यांत वस्ती करणे चांगले, असा विचार करून मीं वैद्यबुवांच्या चिरंजीवास म्हणालों, “मी आतांच्या आतां बुद्धगयेस जातों, मात्र मला एक मजूर आणून चा. सामान घेउन इतक्या दूर जांगे मला शक्य नाही.” त्याने एक मुसलमान मजूर आणला. पण तो आठ आणे मागूं लागला. मजबवळ एक पावली आणि एक पैसा येवढीच काय ती शिल्लक होती. शेवटी तो चार आप्यांस येण्यास कबूल ज्ञाला.

‘बुद्धगया गयेहून पंधरा मैल आहे’ हें काशीयात्रा नांवाच्या पुस्तकांतील विचार खोटें आहे, असें माझ्या प्रत्ययास आले. वैद्यबुवांच्या मुलाच्या आणि माझ्या मुसलमान कुलीच्या म्हणण्याप्रमाणे बुद्धगया गयेहून सात मैलांच्याच अंतरावर आहे. माझा कुली

चांगला माणूस होता. परंतु बौद्ध, हिंदू वैगैरे भेद त्याला माहीत नव्हते. त्यानें मला बुद्ध-गयेच्या महंताच्या मठात नेले. मला वाटले होते, कीं, बुद्धगया बौद्धाच्या तात्यांत आहे. पण येथे निराळाच प्रकार दिसून आला. मठात शिरल्याबरोबर बाहेरच्या बाजूस वैल, उट, धोडे, वैगैरे जनावरे बांधली होतीं. आंत जाऊन पाहतो, तों एका बाजूस देवीची मूर्ति होती, व तिची त्यावेळी शंदनादयुक्त पूजा सुरु होती. महंताचे प्रमुख शिष्य देवीच्या शेजारी ओसरीवर हुक्का पीत बसले होते. संन्याश्यांनी हुक्का ओढप्पाची चाल या दिवशीच मी प्रथमतः पाहिली. (या मठासंबंधाने विशेष माहिती चौदाव्या प्रकरणात आहे, तेव्हां येथे जरुर तेवढीच माहिती दिली आहे.) महंताच्या अग्र शिष्यानें मला दोन-तीन संस्कृत विद्यार्थी राहात होते त्या खोलींत जागा देप्पास हुक्कम केला. मला स्वयंपाक करून जेवण्यासाठी त्यानें फार आग्रह केला. परंतु मी रात्रीचा जेवत नसतों असें याला सांगितल्यावर त्यानें बाजारांतून पेढे, बर्फी वैगैरे लाप्पाचे पदर्थ आणवून ते माझ्या खोलींत पाठवून दिले. हे पेढे म्हणजे नांवाचेच पेढे होते. त्यांत साक्षरेषेवजी गूळच बातला होता. बर्फी तर तोंडात घालप्पाची सोयच नव्हती. मीं या पदार्थाचा फारच योडा भाग खाऊन बाकी सर्व त्या खोलींत राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांस वांदून दिले. इकडच्या तिकडच्या गोष्ठी निवाल्या असतां त्या चिनार्थ्यांनी मला असें सांगितले, कीं, येथे धर्मपाल नांवाचा कोणी मग जातीचा भिक्षु आहे. तो महंताबरोबर खटला चालवीत असतो. सध्यां तो कोठे असतो? असा प्रश्न केल्यावर एक विद्यार्थी म्हणाला, “सध्या तो येथेच आहे!”

सीलोनला जाप्याची कल्पना

त्या रात्रीं मला झोप करी ती मुळींच आली नाहीं. धर्मपालाच्या दर्शनाला मी अत्यंत उत्सुक झालों होतों. दुसऱ्या दिवशी सकाळीं कोणास नकळत मी बुद्धमंदिरांत गेलो. तेथें एक शिपाई होता. त्यानें आंत नेऊन बुद्धाची मूर्ति दाखविली. या मूर्तीच्या कपाळास एक भला मोठा त्रिपुँद्र लावला होता. याचा अर्थे मला समजेना. (चौदाव्या प्रकरणांत बुद्ध गयेसंबंधाने विशेष माहिती आहे. तेथे यासंबंधाने स्पष्टीकरण केले आहे.) पण मी धर्म-पालाच्या दर्शनास उत्सुक झालों असल्यासुळे तेथील वस्त्रंच्या निरीक्षणांत व त्यांच्या इतिहासाची माहिती मिळविण्यांत काळ न घालवितां, मंदिरांतील शिवायास एक पैसा—हाच पैसा काय तो मजजवळ शिल्लक होता—देऊन धर्मपालाच्या वसतिस्थानाकडे वळलों.

मंदिराच्या पश्चिमेस उंचवळ्यावर ब्रह्मदेशाच्या भिदोमिन राजानें तीन खोल्या व त्यांना जोडून एक पडवी बांधली. थीवो राजाला कैद करून रत्नागिरीस आणल्यावर तेथे राहणरे ग्रही भिक्षु स्वदेशी गेले, व तें स्थान इंग्रज सरकाराच्या ताज्यांत आले. नंतर इंग्रज सरकाराकडून तें केवळ राहण्यासाठीं धर्मपालास देप्पार्त आले. या वेळी तेथे एक भिक्षु होता. त्याला पाहून हाच धर्मपाल असावा अशी माझी समजूत झाली व त्याला मी हिंदी माषेत म्हणालों, “आपणच धर्मपाल काय?” “मी एक भिक्षु आहें; हा जवळ कोटी दिसतो आहे, तो धर्मपालाचा आहे. सध्यां धर्मपाल येथे नसून सीलोनास आहेत,” असें

त्यानें हिंदी भावेतच उत्तर दिले. नंतर त्यानें मला तेथें असलेली बुद्धाची जपानाहून आणलेली मूर्ति व इतर चित्रे दाखविली.

पालि भाषा ही प्राचीन सयामी भाषा असावी अशी माझी समजूत होती; कारण पालि भाषेतील त्रिपिटक नांवाचा ग्रंथ सयामच्या राजानें छापला आहे असें माझ्या ऐकण्यांत होते. तथापि या भिक्षुला तिची कांहीं माहिती असण्याचा संभव आहे असें वाटून मी म्हणालों, “आपणास पालि भाषेची कांहीं माहिती आहे काय?”

तो म्हणाला, “आमचे धर्मग्रंथ पालि भाषेतच आहेत, व ते विहारांत राहून आम्हास शिकावे लागतात.”

त्यानें सिंहली लिहिले किंत्येक पालि ग्रंथ मला दाखविले, व त्यांतील कांहीं वाक्ये वाचून दाखविली. ती ऐकून मी मोळ्या आनंदानें म्हणालों, “पालि भाषा म्हणजे जवळजवळ संस्कृतच आहे. ती शिकण्यास मला उशीर लागणार नाही!”

भिक्षु म्हणाला, “तुम्हांस संस्कृत येत आहे काय?”

“कौमुदी, तर्कसंग्रह वैगैरे ग्रंथ मी वाचले आहेत. काव्याचेहि बरेच वाचन आहे.”

“असें आहे, तर तुम्हांस पालि भाषा सहज येईल.”

आपण मला शिकवाल काय? असा प्रश्न केल्यावर तो म्हणाला, “मला चांगल्या रीतीने शिकविंग येगार नाहीं. तुम्ही सीलोनला गेलांत तर तेथे मोठमोठे पंडित आहेत. ते तुमच्या सर्व शंकांवै समाधान करून तुम्हांंडा ग्रंथ शिकवितील.”

“ठीक आहे. मी सीलोनला जाप्यास तयार आहें. पण मजजवळ एक पैसादेखील शिल्लक नाहीं. मग सीलोनला जाणे शक्य कर्से?”

तो म्हणाला, “तुम्ही कलकत्त्यास गेला तर तेथे ‘महाबोधि सभा’ या नांवाच्या संस्थेकडून तुम्हांस सीलोनला जाप्यास मदत मिळेल. नुकताच एक सिंहली भिक्षु येथे येऊन गेला. तो इतर बौद्ध क्षेत्रांचे दर्शन घेऊन मार्च महिन्याच्या दहाव्या तारखेस कलकत्त्याहून सीलोनला जाप्यास निषिणार आहे. त्याजवळीवर तुम्ही जाल, तर तुम्हांस कांहीं अडचन पडावथाची नाहीं.”

या दिवशी फेब्रुआरीची २८ तारीख असावी. दहा दिवसांच्या आंत कलकत्त्याला पौँचलां, तर सर्व मनोरथ सफल होतील असें मला वाटू लागले, नव्हे माझ्या मनानें कलकत्त्याच्या मग्निं सीलोनपर्यंत त्याच वेळीं वांब मारली.

पण जडदेहाचे कसें व्हावें? कलकत्त्यापर्यंत चार शये आणि कांहीं आणे आग-गाडीचे भाडे होतें. येवढे पैस मिळाले असते म्हणजे फारशी अडचण पडली नसती. तेवळ्याकरितां त्या भिक्षुलाच मीं विनंती केली, कीं सध्यां येवढी रक्कम त्यांनी मला चाबी, व महाबोधि समेकडून मला सीलोनला जाप्यास मदत मिळाली नाहीं तरी कलकत्त्याला गेल्यावर माझीं पुस्तके वैगैरे विकून ही रक्कम मी परत करीन. तेव्हां तो म्हणाला, “मजजाशीं कांहीं नाहीं. तुम्ही महंताच्या येथे उत्तरां आहां त्या अर्थी महंत तुम्हांला चार-पांच शये सहज देईल. तो मोठा श्रीमंत आहे.”

त्या दिवशीं मी बुद्धगयेसच राहिलों. मज्जवळ अमरकोशाची काशीमध्ये खोरेदी केलेली एक लहानशी नवी प्रत होती. ती माझ्या खोलीत राहणाऱ्या तिवां विद्याथ्योपैकीं एकाने आठ आषांस घेतली. परंतु कौमुदी वैरे पुस्तके त्यांना नको होतीं. दुपारी मोजन करून मी महंताजवळ गेलों. मला कलकत्यास जावयाचे आहे, माझ्या तिकिटापुरते पैसे द्याल तर मी फार आभारी होईन, अशी त्याला विनंती केल्यावर हो म्हणाला, “मालक मुख्य महंत येथे नाहीत. ते असते तर त्यांनी तुम्हांस मदत केली असती. तथापि तुम्हांला विन्मुख पाठवू नये म्हणून मी येवढी मदत करतो.” असें म्हणून बटव्यांत हात घालून त्याने एक स्थाया काढला, व तो माझ्या हातावर ठेवला. मी मोळ्या नाखुर्हनेने तो स्वीकारला. महंताकडून आणखी कांही मदत मिळाऱ्याची आशा राहिली नाही. तेव्हां मी पुनः भिक्षुजवळ गेलों, व त्याची अनेक प्रकारे विनवणी केली. पण त्याला कांहीं माझी दया आली नाही. शेवटी तो म्हणाला, “तुम्ही हिंदुस्तानांतील लोक फार लबाड आहां. त्यांत ब्राह्मण अतिशयच लबाड. कांहीं दिवसांपूर्वी दोघे ब्राह्मण मज्जाशीं आले, व तुमच्याप्रमाणेच कलकत्याला जाऊन सीलोनला जाऊ असें सांगून आठ स्पर्ये घेऊन गेले. पण ते महानेवि सभागृहांत न जारां कोटे गेले याचा पत्ताचा नाही. म्हणून माझा तुमच्यावर बिलकूल विश्वास नाहीं!” तेव्हां मी त्याला म्हणालों, “माझा तुम्हांस विश्वास न घेल तर माझीं पुस्तके, एक कांबळ व कोट एवढे सामान मी तुमच्या स्वाधीन करतो. याची किंमत करीत कमी दहा स्पर्ये होईल. मला फक्त कलकत्यास जाण्यापुरती मदत करा, व मी कलकत्याला पॉचव्यावर जेव्हां तुमचे पैसे पाठवीन तेव्हां माझीं पुस्तके मला पाठवा.” पण त्याला कांडीमात्र दया आली नाही.

दुसऱ्या दिवशीं मी बुद्धगयेहून निशालों, व रात्रीं गया स्टेशनावर आलों. तेथे एका दिक्षिणी यात्रेकरूची गांठ पडली. त्याला माझी अडचण कल्यून म्हणालों, “मज्जवळ दीड स्पर्या आहे. माझें सर्वं सामान घेऊन मला जर तुम्ही तीन स्पर्ये द्याल, तर मी फार आभारी होईन.” परंतु हा गृहस्थ देखील गयावळांच्या सहवासानें कठिनहृदय झाला असावा. तो म्हणाला, “मी होते नव्हते ते पैसे यांत्रेस खर्च केले. तथापि दोन स्पर्यांस देत असाल तर मी तुमचे सामान घेईन.” मी म्हणालों, “तुम्हांला मी माझें सामान फुकटच दिले असते. परंतु समय कांहीं असा कठीण आहे, कीं मला तरीं करतांच येत नाहीं. तथापि मला तुम्ही तीन स्पर्ये या सामानाची किंमत म्हणून देऊन क्षा. केवळ दान म्हणून द्या.” परंतु त्या गृहस्थास माझी कीव आली नाहीं. माझें सामान विकाण्याची गोष्टहि मीं इतर यात्रेकरूची काढली नाहीं; काणण परकी देशांत अल्य किमतीस मी सामान विकाण्यास तयार आहें, हें पाहून पोलिसांनी मला पफडले, तर सुट्यास बरेच दिक्ष लागवयाचे, शिवाय त्रास व्हावयाचा तो निराळाच.

ती रात्र मीं गया स्टेशनांतच घालविली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं असा विचार केला कीं, गयावळांची किंवा त्यांच्या सहवासांत राहिलेल्या यात्रेकरूची कल्या माझून कांहीं व्हावयाचे नाहीं. पण नवीन पद्धतीनें शिकलेल्या गृहस्थांची गांठ घेतल्यास ते कांहीं मदत

केल्यावांचून राहणार नाहीत. या प्रसंगी मला उज्जवली येथील प्रोफेसरांची आठवण झाली. पण येथे कालेज नव्हते. तेव्हां गया हायस्कूलच्या हेडमास्टरास भेटून त्याच्या द्वारा कांहीं खटपट करून पहावी असा बेत केला, व वाट पुसीत पुसीत त्यांच्या घराचा पत्ता लावला. गांगोली बाबू (हेडमास्टर) घरांतच होते. माझी सर्वं कहाणी ऐकून घेतल्यावर त्यांनी मला ‘भिक्षा मागां कामा नये’ ह्या विषयावर एक लंबलचक व्याख्यान दिले. वंगाळी लोक मोठे बोलके आहेत असें ऐकत होतों, त्याची प्रतीति या दिवशीं पहिल्यानें आली. बाबूंनी व्याख्यान संपवल्यावर मला आंत नेऊन एक हातमाग दाखविला, व ते म्हणाले, “हे पहा, हातमाग मी मुद्दाम घरांतील बायकांसाठीं आणला आहे. त्यांनी सुद्धा रिकामे राहतां कामा नये, असें माझे मत आहे.” पुनः बाबूंच्या बक्तव्याचा ओघ वाहू लागला, तेव्हां मी म्हणालों, “बाबूसाहेब, मी जरी इंग्रजी शिकलें नाहीं, तरी तुम्ही सांगतां या सर्वं गोष्टी मला माहीत आहेत. परंतु वेळ अशी आणीवाणीची आहे, कीं कांहीं कामासाठीं मला या महिन्याच्या दहा तारखेच्या अंत कलकत्यास पॉचलें पाहिजे; आणि म्हणूनच माझ्यावर हा याच्यनेचा प्रसंग आला आहे. जर तुमच्याकडून मला मदत होत नसेल तर तुमचे विद्यार्थी किंवा इतर मित्र यांजकडून थोडीबदुत मदत करविल्यास मी फार आभारी होईन.” हेडमास्टर म्हणाले, “मी तुम्हांला दुसऱ्या लोकांकडून मदत करू शकाणार नाहीं. जै काय द्यावयाचे असेल तें मी स्वतः देईन. पण माझी वृद्ध आई निर्वतल्यामुळे सध्यां मला दान देतां येत नाहीं. आणली पांच-महा दिवसांनी मी अशौचांतून मुक्त ज्ञात्यावर तुमची संभावना करण्यांत येईल. पण मज्जासून दोन आण्यापेक्षा जास्त कांहीं मिळू शकाणार नाही हें पक्के लक्ष्यांत ठेवा. नाहीं तर तुम्ही माझ्या भरंवशावर बसाल इकडे तिष्ठत !”

गांगोली बाबूंच्या घरून त्यांचे आभार मानून मी चालता झालों. गया शहरांतील गयावळच नव्हत, तर इतर लोक देखील तसेच वस्ताव आहेत अशी माझी समजूत झाली, व आतां एक पळदेखील या शहरांत राहिण्यांत अर्थ नाहीं अशी गांठ बांधून मी स्टेशनचा रस्ता घरला त्या दिवशीं फराळाला चार आणे गेले. बाकी सध्या स्पर्या राहिला. स्टेशनावरील दराच्या तकत्यावरून मध्या स्पर्याच्या आंत कलकत्याच्या बाजूस कोणत्या स्टेशनापर्यंत जातां येणे शक्य आहे हें पाहून घेलें, व एक स्पर्या आणि वर कांहीं पैसे देऊन लव्हीसराई स्टेशनचे तिकीट काढलें; व त्याच रात्री लव्हीसराईस पॉचलें. लव्हीसराई हें एक नवीन शहर आहे. आगमाडी होण्यापूर्वी येथे कांहीं नव्हतें व मीं या ठिकाणी पॉचलें त्या वेळी येथील किल्येक दुकानें झोंपडीतच होतीं. ती रात्र मीं स्टेशनांतच काढली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं येथे धर्मशाळा आहे असें समजलें; आणि अल्यासानें मीं तिचा शोध लावला. ही धर्मशाळा म्हणजे एक पडवीवजा जागा होती. तेथे माझी सामान ठेवून मीं स्वस्थ बसलें. इतक्यांत एक मारवाडी जातीचा नोकर आला, त्याने माझी चौकशी केली. मीं एक विद्यार्थी आहें, व कलकत्यास जातों, असें समजूत आल्यावर त्याने कोटून तरी माझ्यासाठीं शिधा आणला. पण तो शिजविष्यास मज्जाशीं

भांडे नव्हते. तेव्हां त्यानें एक मारीचै भांडे आणून दिले, व खिचडी कशी बनवतात हे मला सांगितले. त्याच्या सांगण्याप्रमाणे त्या मारीच्या भांड्यांत डाळ, तांदूळ, मीठ इत्यादि पदार्थ बालून मीं लिचडी बनवली. ती किंती उचम असावी याची वाचकांनी कल्पनाच केली पाहिजे! कांहीं असो; गयेला फरालावरच दिवस काढला असल्यामुळे मला ती अगदीच स्वल्पी नाहीं असे नाहीं. माझे जेवण नऊ वाजण्याच्या सुमारास आटपले. त्याच दिवशी मीं पुढे जाण्याचा बेत केला.

मी त्या मारवाडी नोकराच्या सांगण्यावरून चार-पांच दुकानांत जाऊन याचना केली. पण लऱ्यांश कांहीं ज्ञाला नाहीं. एका लंबेदर व्यापाच्याने तर दुकानांतूनच माझ्या अंगावर एक पैसा फेकला, व तो म्हणाला, “तुम्ही कलकत्यास जा की त्याच्या पलीकडे जा. मजवाशीं तुम्हांस देव्यास यापेक्षां जास्त नाहीं.” यावरून तगडा बाजार फिरून चार पैसे देखील गोठा करण्याची आशा राहिली नाहीं. तेव्हां जबलच बुलाखीलाल म्हणून एक कायस्य जातीचा वकील होता त्याजपाशीं गेलों. हा मनुष्य सज्जन दिसला. त्याने आपल्या सामर्थ्यप्रमाणे मला एक पावली दिली, व तो म्हणाला, “माझे या व्यापाच्यांशी कांहींएक चालण्याशराहे नाहीं. त्याना विद्येची किंमत ठाउक नाहीं; दुसऱ्याच्या अडचणी ते जाणत नाहींत.” त्याने मला अशी सल्ला दिली, कीं तेथून जबल असलेल्या गिद्धोदर या गंरीं जाऊन तेथील संस्थानिक रावणेश्वरप्रसाद यांस माझी अडचण कळवावी. रावणेश्वरप्रसाद हे मोठे दाते आहेत, ते मला खात्रीने मदत करतील असे त्याचे मत पढले. तेव्हां आणखी विचार करीत न बसतां दुसऱ्या दिवशीं सकाळच्या गाडीने गिद्धोरास जाण्यास निवालों.

बाटेत खैरा या नांवाचे दुसरे एक संस्थान होते. मी थेट गिद्धोरास न जार्ता जमुई या स्टेशनावर उतरलों, व सगसरी सहा-सात मैल चालत तेथील महाराजांच्या राजवाड्यापर्यंत गेलों. पण येथे असा शोध लागला, कीं राजेसाहेब याचकांची चिलकूल भेट घेत नाहींत. परस्परच संभावना करतात; व सगळा तिवस तपश्चर्या केली, तरी एक आप्यायेक्षां जास्त दक्षिणा फार करून कोणाच्या वांद्यास येत नाहीं. तेव्हां निराश होऊन राजवाड्यापासून मागे परतत तेथील बाजारांत एका दुकानीं थोडे पोहे व दोनतीन पैशांचे पेढे घेऊन खाल्ले; व तेथून गिद्धोरास जाण्यास पार्याची निघालों. येथून गिद्धोरास पांच पैल आहे.

संध्याकाळीं साताच्या सुमारास गिद्धोरास पौंचल्यों. महाराजा रावणेश्वरप्रसाद यांनी आपल्या शिवमंदिराच्या मार्गे एक लहानशी धर्मशाळा बांधून बाटमर्ह लोकांस उत्तरण्याची सोय केली होती. तेथे वैरागी वगैरे लोकांची व इतर वाटसरूची व्यवस्था लावून ठेवण्यासाठीं एक मनुष्य ठेवला होता. मी तेथे पोचल्यावरोदर मला रात्रीं जेवावयाचे आहे कीं नाहीं, याची त्याने चौकशी केली. पण मी इतका थकून गेलों होतों कीं, स्वयंपाक करून जेवण्याची ताक्क माझ्या अंगीं राहिली नव्हती. मी त्या मनुष्यास (याला जमादार म्हणत) म्हणालों, “आतां माझ्याने जेवण करवत नाहीं मला कांडी तरी फरालाचा जिज्ञास आणून द्या म्हणजे आले.” त्याने ताबडतोब तेथील पेढे, बर्फी वगैरे मिठाई आणून

दिली. ही मिठाई बुद्धगयेच्या महंताने दिलेल्या मिठाईसारखीच निरास्वाद होती, तथापि फार भूक लागली असल्यामुळे मी ती कशी तरी खाऊन पाणी प्यालों.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं रावणेश्वरप्रसाद राजाच्या एका आश्रित पंडितास भेटण्यास मेलों. पंडितजीचे झोपडीवजा घर पाहून राजाश्रय करून सुद्धा पंडितजींवर लक्ष्मीची दशा ज्ञाली नसावी, असे अनुमान करता येत होते. पंडितजी बोलण्याचालायामध्ये चांगले दिसले. त्यांनी माझी सर्व हक्किगत मोळ्या आदराने ऐकून वेतली, व ते मला म्हणाले, “तुम्ही सध्यां विलक्षण प्रदेशांत आलां आहां. येथे तुम्हांस मदत करणारे फारच विरळा; तथापि येथील राजेसाहेब थोडी मदत करतील, पण त्यांजपासून आठ आप्यांपेक्षां जास्त अपेक्षा धरण्यांत अर्थ नाहीं. दोन दिवस जेवण बालून जाते वेळी दोन-चार आणे वाटवर्ची द्यावी, अशी त्यांची वहिवाट आहे. पण तुम्ही ज्या अर्थीं काशीहून आला आहां त्या अर्थीं तुम्हांस बार आणे मिळतील असा माझा अंदाज अहे. पण राजेसाहेचांना सध्यां सुतक आहे, आणखी चार दिवस ते तुम्हांस भेटणार नाहींत. तोंगर्येत तुम्हाच्या जेवणाखाणाची व्यवस्था करण्यास मी जमादारास सांगतों.” आतां राजेसाहेचांवर कलकत्याच्या वाटलर्चीसाठीं अवलंबून राहणे शुद्ध वेडेपणाचे होते. मी ताबडतोब माझे मित्र नीलकंठ-भटजी यांस पत्र लिहिले. त्याना माझा सर्व वृत्तान्त कळवून मला लवकर कलकत्यास जावयाचे आहे, व त्यासाठी तीन रुपये तुमच्याजवळ नसतील तर दुसऱ्या कोणाकडून तीरी उसने घेऊन पठवा असे लिहिले होते. त्यांनी पत्र पौंचल्यावर मनिअर्डीराने पैसे पाठविले. त्यांनी पाठविलेली मनिअर्डीराने गिद्धोरेला आस्वावर, तिसऱ्या कीं चवध्या दिवशीं मिळाली. तिचे पैसे वसूल करून मी ते तेथील पोस्टमास्टरजवळच ठेवले. हा गृहस्थ जातीचा कायस्य असून कारच मनमिळाऊ होता. या दोनतीन दिवसांत त्यांची व माझी चांगली ओळख ज्ञाली होती.

आतां राजेसाहेचांवर अवलंबून राहण्याची आवश्यकता नव्हती. तथापि त्यांना भेटून जाणे मला योग्य वाटले. दुसऱ्या दिवशीं ते मृताशौचांतून मुक्त ज्ञाल्यामुळे महादेवाच्या दर्शनार्थ मंदिरांत आले होते तेथे त्यांची भेट ज्ञाली. पंडितजींने, त्याना एक संस्कृत भाषेत पत्र लिहा, असे सांगितले होते, ते मी लिहून तयार ठेवलेच होते व राजेसाहेचांची भेट ज्ञाल्यावर ते त्यांच्या हातीं दिले. संध्याकाळीं राजेसाहेचांकडून जमादारामार्फत एक रुपया मला बिदागीदावल मिळाला, तेव्हां रात्रीच्या गाडीने कलकत्यास जाण्याचा बेत करून पोस्टमास्टरास मेटप्यासाठीं मी पोस्ट आफिलांत गेलों. पोस्टभाफिस स्टेशनच्या रस्त्यावरच होते. पोस्टमास्टराशीं कांहीं वेळ इकडच्या तिकडच्या गोष्ठी करीत बसलों. तो म्हणाला, “बाईं क्षाला करतां? गाडीला फार उशीर आहे. रस्ता सरळ आहे. कांहीं वेळ बसू व्यवस्थणे जा.” मी म्हणालो, “रस्ता जरी सरळ आहे, तरी मला तो अपरिचित आहे, तेव्हा येथून दिवस असतांच निवाबे हें बरे.” तथापि पोस्टमास्टराशीं गोष्ठी करतां करतां सूर्य अस्तास गेला. मला जरा बाईं ज्ञाली. त्याने माझे तीन रुपये मला दिले. मला एक रुपयाची मोड पाहिजे होती, तीहि त्याने मला दिली. पण मजपासून एक रुपया

घेण्यास तो विसरला, व घाईमुळे स्पथा देण्यास मी पण विसरलो.

पोस्टमास्तर मला पोंचविष्णासाठी येत होता. परंतु मी त्याला येऊ दिले नाही. त्याचा एक शिपाई तो पाठविणार होता, पण तोहि कोठे त्या वेळी सांपडेना. मलाहि दुमन्या माणसाची गरज भासली नाही. रस्ता मोठा होता व त्या वेळी रस्त्यांत स्टेशनावर जाणारे कोणी तरी भेश्टील अशी माझी समजतु होती. पोस्टमास्तर म्हणाला, “तुम्ही सरल जा. डाव्या किंवा उजव्या हातास वढू नका. म्हणजे ज्ञाले.” त्याच्या सांगण्याप्रमाणे समोरचा रस्ता धरला, परंतु पंधरा वीस मिनिं चालत रेल्वेच्या चाजूच्या तारेवरून उडी टाकून तो कोठे दिसेनासा झाला।

शेवटी कलकत्यास पोंचलो

त्या स्टेशनांटील शिपायांनी रात्री निजण्यास मला जागा दिली. दुसऱ्या दिवशी पहाडेस उडून मी ज्ञाहा स्टेशनाचा रस्ता धरला. रेल्वेच्या बाजूनेच मी ज्ञाहापर्यंत चालत गेलो. गिद्धोरच्या पोस्टमास्तरचा एक रुपया चुक्रन मजजवळ आला याची मला खात्री झाली. पण तेथून कोणताच इलाज करतां येण्यासारखा नव्हता. ज्ञाहाकून कलकत्यास जाणारी गाडी सकाळी आठ-नवाच्या दरम्यान निघत असे. मी येथे तास दीड तास आगाऊच पोंचलो. तोड धुलन थोडा फराळ केला व गाडींत बसलो. आणि संध्याकाळीं सात-आठाच्या दरम्यान हावरा स्टेशनावर पोंचलो. येथून हुगली नदीचा जहाजावर बांधलेला पूल उल्लंघून एकदांचा कलकत्ता शहरांत जाऊन पोंचलो. पण महाबोधि सभेचा पत्ता लागेना. एका गृहस्थाने ट्रामगार्डीन अमुक अमुक ठिकाणी जावे असे सांगितले. परंतु मी भलत्याच ठिकाणी जाऊन पोंचलो व तेथून पुनः ट्राममध्ये बसून धरमतला स्टूटवर आलो. चौकशी अंतीं महाबोधि सभेचे घर (क्रिको नं. २) सांपडले.

याच दिवशी मिस आल्बर्स या अमेरिकन बाईला महाबोधि सभेतरै मेजवानी देण्यांत आली होती. मंडळी जेवून उठली व मी सभागृहांत पोंचलो. त्या वेळी बाबू अघोरीचंद्र चतर्जी नांवाचे एक युहस्थ महाबोधि सभागृहांत रहात असत. कलकत्ता हायकोर्ट ते कलार्क होते. पण धर्मगाळाची व त्यांची ओळख असल्यामुळे धर्मपालाने त्यांना तेथें राहण्यास परवानगी दिली होती. त्यांनी माझे आदरातिश्य चांगले केले. मला त्यांनी आपल्या खोलीच्याच शेजारी दुमन्या एका खोलीत जागा दिली. मेजवानीला आणलेले काहीं रसगुल्ले शिल्क होते. त्यांपैकी अघोरीबाबूने दोन-तीन मला दिले व काहीं पुऱ्याहि दिव्या. रसगुल्ल्याचा आकार अंड्यासारखा असतो व त्याचा वर्णहि पांदराच असतो. त्यामुळे मला शंका आली. पण अघोरीबाबूनी मला तो निवळ दुधाचा करितात अशी हमीं दिली; आणि ते म्हणाले, “अमेरिकन बाईच्या पंक्तीस आम्ही बसलों म्हणून तुम्हास कदाचित् शंका येईल. पण बाई स्वतः शाकाहाशिणी आहे आणि या मेजवानीत आम्ही सर्वजण हिंदु वहिवाटीप्रमाणे केलीच्या पानावर जेवलों, हेयें हीं पाने आहेत त्यावरून तुम्हाला दिसून येईलच.” बाबूच्या आग्रहावरून त्यांनी दिलेले पदार्थ लाले. नंतर त्यांनी ‘इंडियन मीरर’चे माजी संपादक बाबू नरेंद्रनाथ सेन यांची व माझी ओळख करून दिली. नरेंद्रबाबू मला म्हणाले, की, “तुम्हाला सीलोनास जावयाचे असल्यास तुम्ही सर्टिफिकिंट दाखविली पाहिजेत. एरवी आम्ही तुम्हाला मदत करणार नाही.”

दुसऱ्या दिवशीं प्रथमत: एक रुपयाचीं पोस्टमासी तिकटे आणून तीं साध्या फ्रांतून

शेवटी दुरून आभाडीच्या सिगलाच्या दिव्यासारखा एक दिवा दिसला. सिगलाच्या दिव्यासारखा तो उंच खांचावर होता. पण तो हिरवा किंवा तांबडा नसून सफेट होता. स्टेशन जीरी नमलेले, तरी या दिव्याच्या आसपास लोकवस्ती असेल असे बादून मला समाधान वाढले. पण इतक्यांत बाजूच्या आडवाटेने एक मनुष्य येऊन माझ्यापुढे उभा राहिला. अंधकारामुळे तो माझ्या अगदीं जवळ येईपर्यंत मला दिसला नाही; आणि त्याला पाहिल्यावरोबर चोराने मला गांठलेले याजबद्दल शंका राहिली नाही. तो म्हणाला, “महाराज, तुम्ही येवढ्या रात्री या रस्त्याने कोणीकडे चाललां?” मी म्हणालो, “मी कोठे जातो, याची चौकशी तुम्ही का करतां?” त्याने माझ्या बोलण्याचा रोख ओळखला, व तो म्हणाला, “महाराज, मी गरीब माणूस आहे. तथापि मी चोर नाही. येथे येवढ्या रात्री माणूस येण्याचा संभव नाही, म्हणून मी तुम्हांठा प्रश्न केला.” त्याला मी तेथें कसा आलों हें वर्तमान सांगितले. आम्ही दोवे बोलत बोलत त्या दिव्याजवळ पोंचलो. तेव्हां दो म्हणाला, “ज्ञाहा आणि गिद्धोर या स्टेशनांच्या दरम्यान हें नवीन स्टेशन बनत आहे पण तें अद्यापि तयार ज्ञाले नाही. आजच स्टेशनमास्तर व एक दोन प्यून आले आहेत. आणली चार-आठ दिवसांत या स्टेशनावर गाड्या उभ्या राहतील असे म्हणतात. आज रात्री येथेच तुम्हास वस्तीस जागा मिळेल. मीं तुम्हाला गांवांत नेले असतें, पण गांव येथून लांब आहे; आणि माझ्यावरोबर येण्यासहि कदाचित् तुम्हाला संशय येईल.” स्टेशनाजवळ पोंचल्यावर मी त्या माणसास एक पैसा देऊ लागलों. पण तो न वेता तो मला म्हणाला, “महाराज, आपला आर्शार्वाद असू द्या. मी अत्यंत गरीब आहे. तथापि आपणापासून

गिद्धोरन्च्या पोस्टमास्तरास पाठविलीं, आणि नंतर सीलोनन्या प्रवासान्च्या विचारास लागले, अबोरीबाबून्च्या म्हणण्याप्रमाणे तुतिकोरीनपर्यंत गाडीने जाऊन पुढे आगचोटीने जावै असा बेत ठरला. पण भाड्याचे पैसे कोठून आणावे ? महाबोधि सभेवा कारभार त्या वेळी चास्वचंद्र बोस या बंगाली गृहस्थांकडे होता. त्यान्च्या हाताखालीं दुसरे एक किंदो बाबू (गौव्याला जसा कुण्ड शब्दाचा कुष्ठ असा अपव्रेश होतो, तसा तो ब्रेगालांत किंदो असा होतो) नांवाचे गृहस्थ होते. चास्वाबूने माझ्या सांगण्यावरून मयेच्या भिक्षुस पत्र तिहिले, कीं, “ तुम्ही पाठविलेला मनुष्य येथे येऊन पौचला. पण पुढे त्याला सीलोनास पाठविण्याची व्यवस्था कशी करावी ? ” भिक्षुकडून उत्तर येईपर्यंत चास्वाबूने माझ्या जेवणाची सोय महाबोधि सभेतकै केली. सभागृहांत पद्धो (हा पद्म शब्दाचा अपव्रेश) म्हणून एक नोकर होता. धर्मपाल जेव्हां कलकत्यास असे, तेव्हां त्याचा तो स्वयंपाक करी व इतर कामेहि करी. पण धर्मपाल येथे नसला म्हणजे समागृहाची झाडलोट व पत्रे पोस्टां टाकावयाचीं वैरैरे किरकोळ कामेत्याला कारावीं लागत. चास्वाबूने त्याजकडूनच माझ्या जेवणाची तजवीज करविली. या दिवशीं अबोरीबाबू आठ दिवसांची रजा घेऊन काहीं कामानिमित्त आपल्या घरीं गेले.

पंच-सहा दिवसांनी मयेच्या भिक्षुवै उत्तर आले. चास्वाबूस त्याने फार दोष लाविला होता. त्याचे म्हणैं असे होते, कीं, धर्मपालाकडून त्याचीच खर्ची त्याला वेटेवर पौचत नाहीं; त्याला दुसऱ्याचें कर्ज काढून खर्च भागवावा लागतो. मग एका विद्यार्थिला सीलोनला पाठविण्यास त्याजकडून मदत कशी व्हावी १ याप्रमाणे उत्तर आल्यावर चास्वाबू म्हणाले, “ गयेचा भिक्षु तुम्हांस मदत करू इच्छीत नाही. येथे आमच्याजवळहि काहीं जास्त फंड नाहीं. आम्ही तुम्हास तीन रुपये देऊ. येवढावावरच काय शक्य असेल तें करावे. ” तीन रुपयांनी पुरीपर्यंत जाणे शक्य होते. पुढे भिक्षेवर निर्वाह करीत मद्रासपर्यंत जावै व तेथील महाबोधि सभेने मदत केल्यास आगगाडीने व न केल्यास पायवाटेने तुतिकोरीनपर्यंत प्रवास करावा; व आगचोटीपुरते पैसे कोठून तरी मिळवून सीलोनला जावै असा बेत ठरला. चास्वाबूलाही तो पसंत पडला; आणि त्याने मला मद्रासचे महाबोधि सभेचे सेकेटरी एम्. सिंगारावेलू यांस व धर्मपाल यांस अर्शी दोन पते दिलीं. माझा कोट वैरैरे सामान मीं पढो यास देऊन टाकले. फक्त एक लोटा, दोन धोतरे, दोन बंड्या, एक कांवळ व एक फेटा, एकदौं सामान जवळ ठेवले. पुस्तके चास्वाबून्च्या स्वाधीन करून त्याना सांगितले, कीं, मी सुखरूप सीलोनास पोचलों तर पुस्तके पोस्टांतून पाठवून द्या; नाहीं तर महाबोधि सभेच्या वाचनाल्यांत तीं सामील करा. चास्वाबू सभागृहांत त्याना संध्याकाळी सहा ते आठ वाजेपर्यंत असत; नंतर ते आपल्या घरीं जात. पुरीची गाडी सकाळीं सात किंवा आठांच्या दरम्यान निघत असल्यामुळे चास्वाबून्चा मीं पूर्वदिवशींच निरोप घेतला. त्यांनी पढो यांस हावरा स्टेशनापर्यंत मला पौचवावयास जाण्यास फर्माविले.

हा सगळ्या बेत ठरून चास्वाबू आपल्या घरीं गेल्यावर अबोरीबाबू मांवाडून परत आले. सीलोनला जाण्यासंबंधाने त्यांनी प्रश्न विचारल्यावर मीं घडलेली सर्व हक्कीगत त्याना

निवेदित केली. ती ऐकून ते म्हणाले, “ या उन्हाळ्याच्या दिवसांत मद्रासपर्यंत पायी प्रवास करैं म्हणजे शुद्ध वेडेपणा होय. चास्वाबूसारख्यांची या कार्मी तुम्हांला अनुमति मिळाली याचे मला फार आश्रित वाटते. या कलकत्यासारख्या सधन शहरांत तुग्हाला मद्रासला जाण्यापुरते पैसे मिळू नेते ही मोळ्या लज्जेची गोष्ट आहे ! ” त्या वेळी नरेंद्रनाथ सेन सभागृहांत मिस आल्बर्स बाईचोवर गोष्टी करीत बसले होते. अबोरीबाबूनी त्यांना माझी सर्व हक्कीगत सांगितली. कलकत्याडून मद्रासला जाण्यास सरासरी दहा स्पर्ये लागतात, अशी अबोरीबाबूनी समजूत होती. नरेंद्रनाथ बाबूनी जेव्हां त्यांना मद्रासला जाण्यास किती खर्च येतो असें विचारले, तेव्हां ते म्हणाले, “ सरासरी दहा स्पर्ये खर्च येतो. पैकीं तीन स्पर्ये महाबोधि सभेकडून त्याला मिळाले आहेत. आतां अवघे सात स्पर्ये पाहिजे आहेत. ” नरेंद्रबाबू म्हणाले, “ एवढेच असेल तर सात स्पर्ये मी देतो. मात्र स्टेशनावर जाऊन तुम्ही स्वतः तिकीट काढून त्याला गाडीत बसविण्याची हमी घेतली पाहिजे. ” अबोरीबाबू म्हणाले, “ उद्यां मी स्टेशनावर जाऊन मद्रासाचे भाडे काय याची नीट नौकरी करून येतो, व मग आपणास काय तें नक्की कळवितो. ”

दुसऱ्या दिवशीं आफिसांतून येताना अबोरीबाबूनी सर्व माहिती आणली. मद्रासचे भाडे तेरा स्पर्ये आणि काही आणे होते, व थेट कोलंबोचे भाडे बाबीस स्पर्यांत काहीं आणे कमी होते. तेव्हां अबोरीबाबू मला म्हणाले, “ नरेंद्रबाबूनी जरी सात स्पर्ये दिले, तरी मद्रासला जाण्यास आणली तीन-चार स्पर्ये पाहिजेतच. त्याच्यापेक्षां येथेल्या येंय पंचवीस स्पर्ये गोळा केले असतां तुग्हाला एकदम कोळ्योस जातां येईल. दुसरे काहीं श्रीमंत लोक महाबोधि सभेचे मैंवर आहेत, त्यांस विचारून पाहू. त्यांनी जर मदत केली नाहीं, तर मी तुम्हास ओल्लखीच्या काहीं गृहस्थांकडे नेईन. ते तुम्हांस लात्रीने मदत करतील. पुनः मद्रासेस थाचनेचा प्रसंग न येतां तुम्ही कोळ्योस जावै हें उत्तम. ” नंतर अबोरी-बाबूनीं स्वतःच्या सहीने एक इंग्रजी विनंतिपत्र काढले. त्यांत त्यांनी मला कोलंबोस जाण्यास एकदर खर्च २५ स्पर्ये पाहिजे आहे, अशा अर्थाचा मजकूर लिहिला होता. विनंतिपत्राच्या खालीं महाबोधि सभेकडून तीन स्पर्ये मिळाल्याचा निर्देश केला होता; व नरेंद्रनाथ सेन यांचा सात स्पर्यांचा आंकडा बातला होता. मी तें विनंतिपत्र वेऊन डॉ. अमृतलाल सरकार यांजपाशी गेलो. त्यांनी दोन स्पर्यांचा आंकडा बालून दोन स्पर्ये तेव्हांच देऊन टाकले. दुसरे दोधे सिंहली व्यापारी महाबोधि सभागृहांत रहात असत त्यांनी एक स्पर्या दिला. नीलकमल मुकरजी हे गृहस्थ महाबोधि सभेचे ट्रॅक्सर होते. त्यांच्या घरीं मी पढो याचबरोवर गेलो. त्यांनी एकदम १२ स्पर्यांचा आंकडा बातला. पण स्पर्ये मजपाशी न देतां दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं आपल्या कारकुनाबरोवर महाबोधि सभेत पाठविले. त्यामुळे कलकत्याडून निषण्यास मला एक दिवस उशीर झाला.

सीलोनास प्रस्थान

अबोरीबाबूनीं पंचवीस स्पर्यांची वर्गणी गोळा झाल्यावर माझ्या पाथेयासाठी एक

बिस्किटांचा डबा आणला. महाबोधि सभेच्या पुस्तकालयात ठेवलेली माझी पुस्तके व तो डबा एकत्र बांधून मीं एक गांठेडे तयार केले. चास्वावूकडून एक धर्मपालाला, व दुसरे मद्रासचे एम. सिंगारावेलू यांना अशीं दोन पर्वं घेतलीं. मद्रासेस उतराण्याचा बेत नक्की ठरला नव्हता तथापि ब्रोबर पत्र असलेले बरें, अशा अर्थात् चास्वावूचे पूर्वी दिलेले पत्र परत करून नवीन पत्र घेतले. यांत पैशाची गोष्ट नव्हती. जरुर पडल्यास मार्गांतील अडचणीसंवेदनाने माहिती वौरे पुरवून मला मदत करावी, असें लिहिले होतें. याशिवाय अबोरीचावूनी धर्मपालास आणाऱ्या एक पत्र विले होतें. दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे ता. १५ मार्च १९०२ रोजीं अबोरीचावून्बरोबर हावरा स्टेशनावर आलों. आबोरीचावूनी एकदम कोळंबोर्चे तिकीट काढून ठिले, व मला गार्डींत बसवून ते माशारे गेले.

रविवार ता. १६ मार्च १९०२ रोजीं अकरा-बाराच्या दरम्यान मी मद्रासला पोंचलों. येथे वैच्यापूर्वीच, तुतिकोरीन येथे कलकत्याहून आलेया मंडळीस क्वारंटाईनमध्ये ठेवतात, अशी बातमी गार्डींत एका गृहस्थाकडून समजली. माझ्याजवळ सारा ढीड रुपया होता. दहा दिवस क्वारंटाईनमध्ये पडलों, तर भुकेने मरण्याची पाळी यावयाची. तेव्हां मीं असा विचार केला, कीं, मद्रासेम्हून येट पुढे न जाऊ येथे एक दिवस सुक्काम कागवा, व एम. सिंगारावेलू यांची भेट घेऊन क्वारंटाईनमधून पार पडण्याचा कांहीं उपाय असल्यास पहावा. त्याप्रमाणे मी मद्रासला उतरलों, व मोठ्या कष्टाने सिंगारावेलूचे घर शोधून काढले. यांनी पत्र वाचून माझे आदरातिथ्य चांगले केले. स्नान वैरे करून त्यांच्या बरीं मीं भोजन केले. परंतु आमचा सर्व व्यवहार खुणेने चालला होता. मला इंग्रजी येत नव्हतें, व सिंगारावेलूना हिंटी भाषा अवगत नव्हती. माझे जेवण झाल्यावर कांहीं वेळाने, यांचा भाऊ कामानिमित्त बाहेर गेला होता, तो बरीं आला. याला हिंदी बोलावां येत असे. त्याने सिंगारावेलूस माझे काय म्हणणे होते तें कळवले. एक तर मला क्वारंटाईनमध्ये पडल्यावांचून सीलोनला जावयास पाहिजे होतें; किंवा क्वारंटाईनमध्ये राहण्याची पाळी आली तर तितक्या दिवसांचा जेवणखर्च पाहिजे होता. तुतिकोरीन येथे मुदलियार आडनंवाचे एक सिंगारावेलूचे मित्र त्या वेळी हेथ्य आफिसर होते. त्यांना सिंगारावेलूने मला क्वारंटाईनमधून लवकर मुक्त करण्यासाठीं एक पत्र दिले; व आपल्या भावाकडून मला यांनी असें सांगितले, कीं यदकदाचित् क्वारंटाईनमध्ये राहण्याचा प्रसंग आला, तर तुतिकोरीनहून तार करावी म्हणजे माझ्या जेवणाच्या खर्चांपुरते वैसे पाठवून देण्यांत येतील.

संध्याकाळीं पांच-सहाच्या दरम्यान तुतिकोरीन मेल निघत असे. पण माझे तिकीट पसेजरचे होतें. तथापि दूरचा प्रवास मेलने देखील करतां येतो असा एक कायदा असल्याची सिंगारावेलूच्या भावास माहिती होती. तो मला म्हणाला, “ तुगंला मेल फार सोयवार आहे. आम्ही आतांच्या आतां स्टेशनावर जाऊन चौकशी करू, व तुम्हांस मेलने जाऊ आले, तर तुम्ही आजच्याच गाडीने जा.” आम्ही दोधे एक टांगा करून चार वाजण्याच्या सुमारास स्टेशनावर गेलों. भेल्ला फार उशीर होता. सिंगारावेलूच्या

भावाने परिश्रमाअंतीं असा शोध लावला, कीं, कलकत्याहून एकदम कोळंबोर्चे तिकीट काढले असतां बाटेल त्या ट्रेनने प्रवास करतां येतो. त्याप्रमाणे मला त्यांनी मेल गार्डींत बसवून त्यांच्या ओळखीच्या एका गृहस्थाला माझी काळजी घेण्यासंबंधाने सांगून माझा निरोप घेतला; व मीं त्याचे फार आभार मानले.

गाडी शंभर सव्वाईं मैल गेली नसेल इतक्यांत माझ्यामाणे तिकीट कलेक्टरांचा तगादा लागला. एवाच्या तिकीट कलेक्टराने यावे, माझे तिकीट पहावे, व मला खालीं उतरावयास सांगावे; नंतर मला तामिळ भाषेत किंवा इंग्रजी भाषेत कांहीं प्रश्न विचारावे; आणि मला या दोहीं भाषा ग्रीक किंवा ल्याटिन भाषांइतक्याच अवगत आहेत असें समजून आल्यावर गाडी सुरु होण्याच्या सुमारास ‘ पो पो पो ’ (पो म्हणजे तामिळ भाषेत जा. पण हा अर्थ त्या बेळी मला ठाऊक नव्हता.) म्हणत सुटावै. परंतु या पोपोचा अर्थ काय हें न कल्यासुले पहिल्यापहिल्याने आदचर्यसुदेने पी इकडेतिकडे बघत उमा राही! एका टिकार्णीं तर स्टेशनमास्तरानें कीं त्याच्या असिस्टन्टने पो पो करीत मला स्वतः गाडीच्या डब्बाशीं आणून दार उघडून आंत ढकलले, व दार बंद केले. इतक्यांत गाडी सुरु झाली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं जै माझ्या हातून तिकीट गेले, तें मला तुतिकोरीनला उतरल्यावर मिळाले. तेथील तिकीट कलेक्टर मजाशीं दोन अडीच रुपये जास्त मागूं लागला. पण मला त्याची भाषा समजेना, व त्याला माझी समजेना. शेवटीं तेथे एक तंजावरकडील देशस्थ ब्राह्मण मेटला. त्याला साधारण मराठी बोलता येत होते. मीं त्याला इत्यंभूत वर्तमान सांगितले. मद्रासेस खुद स्टेशनमास्तराची या गार्डींत बसण्यास मला परवानगी मिळाली असतां आतां मजकूल जास्त वैसे घेण्यांत येतात हें कसे? असा मीं त्याला प्रश्न केला. त्याने रवेचे नियम दाखवून तिकीट कलेक्टरची समजूत घातली; व तो म्हणाला, “ या लोकांना रेल्वेने नियमदेखील माहीत नाहीत. मीं येथे नसतों, तर तुम्हास विनाकारण त्रास झाला असता! ” माझी एकदाची स्टेशनांतून सुक्तता झाली. परंतु बाहेर निषाल्यावरोबर मला हेथ्य ऑफिसर डॉ. मुदलियार यांनी गांठले. यांनी मीं तुतिकोरीन येथे कोणत्या टिकार्णी राहणार इत्यादि चौकशी केली. पण कोठे राहणार हें मलाच माहीत नव्हते. तेव्हां मीं त्यांना सिंगारावेलूचे पत्र दिले. त्यावरून माझा सर्व वृत्तान्त त्यांना समजला असावा. त्यांनी आपल्या कारकुनावरोबर मला एका खाणावळींत पाठविले; व ‘ साधल्यास उद्यांच तुमची येथून रवानगी करू ’, असें आपल्या कारकुनाकडून (याला हिंदी भाषा येत होती.) मला सांगितले.

डॉ. मुदलियार यांनी नेमणूक मद्रास सरकारकडून होती. परंतु सीलोनला जाप्याचा पास देणे त्याच्या हातीं नव्हते. सीलोन गव्हर्मेंटच्या मार्फत एक युरेजियन डॉक्टर तुतिकोरीन येथे टेवण्यांत आला होता, व तो डॉ. मुदलियार यांनी परवानगी दिल्यावर तपासून सीलोनला जाप्यास पास देत असे. दुसऱ्या दिवशीं मीं डॉ. मुदलियारच्या कारकुनास मेढून पासाची गोष्ट विचारली. परंतु तो मजबवल आठ आणे वक्षीस मागूं लागला. मीं

एक आणादेशील देण्यास कबूल नव्हतो. अर्थात् तो दिवस तुतिकोरीन येथेच काढावा लागला. दुसऱ्या दिवशी पुनः डॉ. मुरलियार यांना भेटलो. मला पाहिल्याब्रोवर त्यांना मोठा अचंचा वाटला. इंग्रजीत ते काय बोलले हें मला समजले नाही. त्यांचा कारकून आठ आणे मागतो; व ते दिल्याशिवाय तो मला जाऊ देत नाही असें मीं त्यांना हिंदी भाषेत सांगितले. शिवाय 'एट आनाज' हे शब्द कसेबसे इंग्रजीत उच्चारले. त्यांना माझ्या म्हण-प्याचा मथितार्थ समजला, तेव्हां त्यांनी दुसऱ्या एका कारकूनास माझी व्यवस्था करण्यास सांगितले. परंतु त्या दिवशी पास मिळणे शक्य नव्हते. शेवटी ता. २० मार्च १९०२ रोजी मला पास मिळाला; व त्याच दिवशी संध्याकाळी कोलंबोस जाण्यास निघालो. आग-बोटीत तामिळ कुटींची फारच गडी झाली होती. पण तुफान नसल्यामुळे व रात्री उपाशीच राहिल्यामुळे मला फार त्रास झाला नाही. दुसऱ्या दिवशी सकाळी दहा वाजण्याच्या सुमारास मचव्यांनून आग्हा उतारू लोकांस कोलंबो बंदरावर उतरविण्यांत आले.

धर्मपाल शेवटी भेटले

धर्मपालाम दिलेल्या फ्रावरील पत्ता दाखवीत पुष्कळ गळ्या फिरल्यो, एकदोनदां ग्राम गाडीत बसलो, व एकदाचा धर्मपालाच्या बिन्हाडाचा थांग लावला. त्या वेळी धर्मपाल आपल्या बडिलांच्या बरी राहत नसे. बडिलांच्या दुकानाशेजारीं एका खोलींत राहत असे. कपाळशूलाच्या वेदनेने तो आजागी होता. त्याची भेट घेऊन मी चारखाबूचे व अबोरी-बाबूचे अशी दोन्ही पत्रे त्याला दिली, व सीलोनला येण्याचे कारण काय हें हिंदी भाषेत योडक्यांत सांगितले. परंतु भाषणापेक्षा फ्रांतील मजकुरावरूनच माझ्या येण्याच्या कारणाचा त्याला विशेष बोध झाला असावा. त्याने खुणेनेच मला खान वैरे करण्यास सांगितले. त्याच्या नोकगशीहि सर्व व्यवहार खुणेनेच चालला होता.

धर्मपालाच्या नोकराने माझ्यासाठी एक पाव व एक नुकताच उघडलेला विलायती लोण्याचा डबा टेकलावर ठेवला. दुपारचे दोन वाजू गेले असल्यामुळे या वेळी दुसरे कांही मिळणे शक्य नव्हते. पावांची मला ओळख होती; परंतु लोण्याचा डबा व त्यांतील पिंवळ्या रंगाचे लोणी यापूर्वी माझ्या पावाप्यांत आले नव्हते. मला वाटले, ही एक प्रकारची विलायती मिठाई असावी. मीं सरासरी अर्धा डबा संपविला. धर्मपालाच्या नोकरास माझ्या अडाणीकाणाचा चमत्कार वाटला असल्यास नवल नाही. तथापि त्याने माझा कोण-त्याहि रीतीने अनादर केला नाही. परंतु संध्याकाळी पुनः पाव ठेवतांना त्याबरोबर एका कचेच्या सुंदर भांड्यांत थोडे लोणी धादून तें मजपुढे केले. तेव्हां माझे अशान माझ्या लक्ष्यांत आले. हा मिठाईसारखा लाण्याचा पदार्थ नसून याचा उपयोग तुपाप्रमाणे होत असावा असें मीं अनुमान केले व धर्मपालाच्या नोकरास पावावर त्या पदार्थाचा प्रयोग कसा करतात तें खुणेने विचारले. त्याने तें चहाचे दोन चमचे लोणी पावांच्या सर्व तुकड्यांस सुरीने लावून दाखविले. तेव्हांपासून पाव आणि लोणी याचे प्रमाण काय असावै याची मला नीट माहिती झाली.

१२.

विद्योदय विद्यालय

इ सन १९०५ मध्ये जेव्हां फ्रांसिस्क दी आल्मेद हा पोर्टुगीज सरदार सिहळ-द्वीपाच्या किनाऱ्यावर उतरला, तेव्हां त्या द्वीपाची राजसत्ता सात निरनिराळ्या राजां-मध्ये बांटली गेली होती. १९१७ मध्ये गोव्याच्या गव्हर्नर जनरलने कोट्टा येथील राजाच्या परवानगीने कोलंबो येथे एक किला बांधला. त्या वेळेपासून पोर्टुगीजांनी हल्कवळू एक एक पाऊल पुढे टाकून पंचवीस-तीस वर्षांत समुद्रकिनाऱ्याचा प्रदेश आपल्या ताब्यांत आणिला. पोर्टुगीज लोक मुसलमानांप्रमाणे धर्मविडे होते हें सर्वविश्रुत आहे. त्यांनी आपली राजसत्ता कायम करण्याची खटपट न करता रोमन क्याथोलिक धर्माचा सामोपचाराने आणि जबरदस्तीने आपल्या ताब्यांतील मुलखांत प्रसार करण्याचा एकसारखा सपाटा चालविला. सीलोनांतील आपल्या अंमलाखालर्या प्रदेशांत त्यांनी असा एक कायदा केला होता, की, ज्यांची लाने क्याथोलिक धर्मप्रमाणे झालीं नसतील त्यांच्या संतीस त्यांचे कायदेशीर वारस समजाप्यांत येणार नाही. सिहळी बौद्धांमध्ये जातिभेदाचे वंड हिंदू लोकांद्वारा माजले नसल्यामुळे या कायद्याचा परिणाम असा झाला, की, कित्येक गृहस्थ जरी बौद्ध धर्माला मानीत असत, तरी आपल्या संततीला वारसाचे हक्क मिळावे या उद्देशाने रोमन क्याथोलिक पाद्रीकडून ते आपला लग्नविधि करवीत, व आपलीं लाने चर्चाच्या वर्हीत नोदवीत. याप्रमाणे आसपासच्या प्रदेशांत जरी रोमन क्याथोलिक पंथाचीं पांऱमुळे खोल गेलीं नाहीत, तरी कोलंबोसागर्या पोर्टुगीज वस्तीच्या टिकाणी बौद्ध मिळूनै दर्शन दुर्लभ होऊन गेले.

पोर्टुगीजांच्या कारकीदींत सीलोनांत रोमन क्याथोलिक पंथाचा प्रसार करण्याचा सेंट फ्रांसिस्क झेवियरच्या मागोमाग ज्यांनी जिवापाड मेहनत केली ते फादर जुजे वास, ^{१९} हे,

१९ याचे संपूर्ण नाव जोडेफ कायतान व्हाज असून, त्यांचा जन्म १८५१ मध्ये धर्मानंदांच्या गावीच झाला होता. २१ व्या वर्षी आपले शिक्षण संपवून ते पाद्री झाले काही काळ भारतात धर्मप्रसाराचे काम केल्यावर ते सीलोनास गेले. तेथे त्यांनी तेवीस वर्षे धर्म-प्रसाराचे कार्य फार उत्तम रीत्या केल्यामुळे, त्यांचा 'दुसरा झेवियर' असा गैरवाने उल्लेख केलेला त्या वेळेच्या लिखणातून आढळून येतो. त्यांनी सीलोनमधील औषधोपयोगी वनस्पतीवर सिहळी भाषेत एक ग्रंथ लिहिला होता, अशी माहिती मिळते. ते सीलोनमध्येच वारले,

मी ज्या गांवीं जन्मलों त्याच गांवीं जन्मले होते. गोव्यांत रोमन क्याथोलिक पंथाचा उत्तम अभ्यास करून धर्म-प्रसारार्थ ते सीलोनला गेले. परंतु ज्या धर्माचा उच्छेद करण्यासाठी त्यांनी इतकी मेहनत केली, भयंकर संकटे सोसांही, त्याच धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी विसाव्या शतकाच्या आरंभी आपल्या गांवचा एक तसुग होतकरू अतोनात कलेश सहन करून सीलोनला जाईल, हें त्या वेळी त्यांच्या स्वप्नी तरी आले असेल काय ! काळ-चक्राची गति विलक्षण आहे सेट झेवियर आणि फादर जुजे वास यांसारख्या थोर पुस्तकांनी ज्या धर्माचा उच्छेद मांडला होता, त्याला अनुसरारे भाविक लोक खुद यूरोप खंडात नियंत्रू लागेत आहेत; आणि ज्या धर्माचा प्रभास करण्यासाठी बरील साखु पुरुषांनी जिवापाड मेहनत केली, त्याचा इतलीसारख्या माथदेशांतच लोप होत चालला आहे ! आजना फान्म आणि पोर्टुगाल या देशांत रोमन क्याथोलिक पंथाला किंती महस्त राहिले आहे, हें सांगण्याची तरी येणे गरज नाही !

इ. स. १६०८ या वर्षी पोर्टुगाल लोकांच्या ताब्यांतील सिंहलद्वीपांतील सर्वे मुद्रूव डच लोकांच्या ताब्यांत गेला. पोर्टुगालांमारखे डच धर्मवेडे नव्हते. क्यांडी येथील सिंहली राजांनी आणि इतर सरदारांशी तह करून आपला व्यापार बाढविण्याच्या ते खटपटांस लागले. त्यांच्या हातून कोणत्याहि खिस्ती धर्मपंथाला उत्तेजन मिळाले नाही. तथापि कोलंबोमारख्या ठिकाणी रोमन क्याथोलिकांचे वर्चस्व कायम राहिले. इ. स. १७९० या वर्षी डचांचा आणि इंग्रजांचा युरोपमध्ये बेबनाव झाला. त्याचा परिणाम असा झाला, की, इंग्रजांनी डचांच्या सिंहली मुलाखावर स्वारी करून तो सर्वे इ. स. १७९६ साली कावीज केला. पुढे क्यांडी येथाऱ्या श्रीविक्रमराजसिंह राजांचे आणि इंग्रजांचे वांकडे आले. १८०३ साली इंग्रजांनी कवंडीवर स्वारी केली; परंतु डॉगराळ प्रदेशांनुन चाल करून जावै लागल्या-मुळे त्यांच्या भैन्यांचे अतोनात नुकसान झाले, व या स्वारीत त्यांना जय मिळाला नाही. सन १८१५ साली एका प्रधानाचे आणि विक्रमराजसिंहाचे भांडण झाले. त्याला कांही कामानिमित्त दुसरीकडे पाठवून राजाने त्याच्या बायकोला आणि मुलांला ठार मारले. विक्रमराजसिंह हा आमच्या शेवटच्या बाजीरावासारख्याच मूळे आणि कूर होता. तथापि त्याला राज्यपदावर अभिषिक्त केल्यामुळे लोकांनी त्याची अनेक दुष्ट कर्मे सहन केली. परंतु त्याच्या या शेवटच्या कृत्याचा त्याच्या सरदारांना फार राग आला. त्यानी त्या प्रधानांमार्फत इंग्रजांशी गुप्त तह केला, व १८१५ साली त्यांना क्यांडीस बोलावून नेऊन आपल्या निर्दय राजाला पकडून त्याच्या हवाली केले. इंग्रजांनी विक्रमराजसिंहाला मद्रास इलाख्यांत कोठेसे नेऊन ठेविले; व त्याचा मुद्रूव आपल्या राज्यास जोडिला.

याप्रमाणे अनायासे सर्वे सिंहलद्वीपाचा राजसत्ता इंग्रजांना लाभाली व दोन हजार वर्षांपासून चालत आलेली, सिंहलराजपरंपरा नष्ट झाली ! त्यांतल्या त्यांत एक समाधानाची गोष्ट बहून आली. इ. स. १८१०, सालच्या मार्च महिन्याच्या दुसऱ्यांत तारखेस विक्रमराजसिंहाच्या सरदारांवरोवर इंग्रज सरकारानें जो तह केला, त्यांत बौद्ध धर्माला इंग्रजी अंमलदारांपासून कोणत्याहि प्रकारे घक्का पोंचतां कामा नये, असे एक कलम होते, व

ते व्यापारी स्वभावामुळे इंग्रजांना सहज पावतां आले. त्यांनी बौद्ध विहारांना पूर्वीच्या राजांनी दिलेली इनामे कायम केली; व उत्सवादिकांत व्यव्यय येंके ठिला नाही. पण बौद्ध धर्म नास्तिक असून तो कुचकामाचा आहे ही कल्पना बहुतेक ब्रिटिश अंमलदारांच्या डोक्यांत कायम राहिल्यामुळे बौद्ध धर्माचें ज्ञान सपादण्याची इच्छा कोणाल्याहि झाली नाही.

जार्ज टर्नरसारख्या शोधक इंग्रजी पंडितांनी आपल्या टाकांचे बौद्ध धर्मविषयीं अज्ञान फार वेळ टिकून डिले नाही. सिंहलद्वीपाची सर्व राजसत्ता इंग्रजी सरकाराच्या ताब्धवात आत्यापासून पन्नास वर्षांच्या आंतंच पालि भाषेतील ब्रज्याच ग्रंथांची इंग्रजी भाषेत भाषांतरै झाली; व त्यामुळे बौद्ध धर्म निवळ टाकाऊ भावे ही कल्पना नष्टप्राय होत चालली. गौतम बुद्धाच्या उपदेशांत पुष्टकच ग्राहांश आहे अशी त्या काळाच्या किंत्येक उदार ब्रिटिश अंमलदारांची समजूत होऊन त्यांनी बौद्ध ग्रंथांच्या अभ्यासाला यथाशक्ति उत्तेजन दिले. सर मयुक्मार स्थामी, जेम्स दा. आविम, रेवरड गोजणे इत्यादि पंडितांनी एकोणि व्याप्या शतकांच्या उत्तरांवींत इंग्रजी भाषेच्या द्वारे बौद्ध धर्मांनी भाषांतररूपानें जी पुष्टकशीरी माहिती प्रसिद्ध केली, ती सीलोनांतील ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या उदार धोरणाचें फळ समजले पाहिजे.

सुमंगलाचार्याचा विहार

या सर्व गोंडीचा खुद बौद्ध लोकांवर कार चांगला पणिम झाला. कोंडोमारख्या ठिकाणी आपण बौद्ध आहों असे म्हणण्यास कोणी धजत नसे; तेंयेच आतां बौद्ध विहार स्थापन होऊं लागले. केर्नार्द, सिल्वा इत्यादि पोर्टुगीज नांवे जरी कायम होती, तरी पुष्टक सुधिक्षित व वजनदार लोक आपण बौद्ध आहोंत हैं उघडपैकी कबूल करण्यास डगप्रोनातसे झाले. कोंडोमध्यें जे नवीन विहार स्थापन झाले त्या सर्वीत मालिगांकेंद येणे श्री-सुमंगलाचार्यांनी स्थापन केलेला विहार श्रेष्ठ होय. यालाच सर्वां विद्योदय विद्यालय असे म्हणतात. इतर विहारांप्रमाणे केवळ बुद्धाच्या मूर्तीची आणि बुद्ध ज्या वृक्षानांली बरळा होता त्याच्या बीजापासून झालेल्या पिंपळाच्या झाडांची पूजा करण्यासाठी व गृहस्थांना आशीर्वाद देण्यामाटी विद्योदय विद्यालयाची स्थापना झाली नव्हती. येणे भिक्षुना आणि गृहस्थाना पालि आणि संम्भृत भाषेचें शिक्षण देण्यांत येत आहे, व त्यामुळे सिंहलद्वीपांतील अव्यंत आळशी झालेल्या भिक्षुवर्गांत धर्मज्ञानाचा अत्यावकाशांतर चांगला प्रसार झाला आहे.

विद्योदय विद्यालयाचे संस्थापक श्रीसुमंगलाचार्य हे गाल्ले शहराजवळ हिक्कडुवे या गांवी जन्मले. सर्व भावंडांत ते अशक्त असल्यामुळे त्यांच्या पालकांनी त्यांना संसारास निरुपयोगी ठगवून लहानपणीच बौद्ध विहारांत नेऊन श्रापणेराची दीक्षा दिली. त्या काळी ज्या मुनासंवंधानें विशेष आशा बाबत नसे त्याला त्यांनी आईचापै विहारांत एखाद्या भिक्षुच्या स्वाधीन करीत. त्यानें तेंये भिक्षुभावानें आजन्म राहून विहाराच्या उत्पन्नावर खुशाल पोट भरावें, असा परिपाठ असे. श्रीसुमंगल या नियमाला अपवाद होत. शरीरप्रकृति

नाजूक असतां, व आपल्या विहारांत कोणी विद्वान् भिक्षु नसतां, त्यांनी स्वतःच्या हिमरी-बर पालि आणि संस्कृत भाषांचा अभ्यास केला. हिंदुस्तानांतून कोणी विद्वान् ब्राह्मण आला आहे, असे वर्तमान त्यांना समजल्यावरोबर त्याची गांठ हेऊन मोळ्या आर्जवाने त्याजपार्श्वी असलेली विद्या ग्रहण करावी, असा त्यांनी कम चालविला. विनयादि पालिंग्रंथांचे त्यांनी स्वतः अध्ययन केले, हे ग्रंथ त्यांना इतके उत्तम येत असत, की, वाटेल तो प्रश्न विचारला, तरी त्याचे उत्तर देण्यास ते तयार असत. एकदा मी त्यांच्याजवळ असतांना त्यांचे एक प्रमुख शिष्य व विद्योदय कॉलेजांतील आचार्य तेथें येऊन त्यांनी त्यांना विनयासंबंधाने एक विकट प्रश्न विचारला. त्यांनी त्या प्रश्नाचे तेव्हांच उत्तर दिले, व जवळच एका टेब्लावर पडलेल्या भल्या मोळ्या ताडफत्री पुस्तकाकडे हात करून ते म्हणाले, “या पुस्तकाची अमक्या अक्षरार्थेत (ताडपत्र-पुस्तकावर एक दोन असे आकडे न लिहितां क, का, कि, की अशा बारावडीच्या सर्व अक्षरांनी त्याची गणना करण्याची विहाराट आहे.) पानें चाला. ” त्यांच्या शिष्याने तेवढी पाने चाळव्यावर ते म्हणाले, “सुमारे अमक्या ओळीमध्ये मी सांगतों या प्रश्नाचा खुलासा केला आहे.” त्यांचा हा विनयांग्रंथाचा परिचय पाहून मी चकित होऊन गेलों !

विद्योदय विद्यालयाच्या स्थापनेनंतर थोडक्याच वर्षांनी कर्नल ऑल्काट व मॅडम ब्राह्मणाटस्की आपल्या थियासोफीच्या प्रसारासाठी सीलोनला आली. तेथें कर्नल ऑल्काट यांनी प्रसिद्धपणे श्रीसुमंगलाचार्यांकडून बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली, व ते सिंहली बौद्धांच्या उन्नतीसाठी अविश्रांत मेहनत करू लागले. सर्ध्या ज्या शैकळीं प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा बौद्ध लोकांनी चालविल्या आहेत त्या कर्नल ऑल्काट यांच्याच श्रमाचे फळ होय. कर्नल ऑल्काट सीलोनाहून मद्रासेस येऊन त्यांनी तेथेच आपले मुख्य ठाणे केले. सन १८९१ साली त्यांच्या सांगण्यावस्तुन दोन क्यारोलीस या नंवाच्या प्रसिद्ध सिंहली व्यापाच्याचे चिरंजीव श्री. धर्मपाल हे हिंदुस्तानांत आले, व बुद्धगयेच्या बौद्ध मंदिराची अत्यंत शोक्तीय स्थिती पाहून त्याच्या सुधारणेसाठी त्यांनी एक सभा स्थापन केली. कलकत्त्याला ज्या समेत मला आश्रय दिला तीच ही महात्रोधि सभा होय. या समेते अध्यक्ष श्रीसुमंगलाचार्यच होते; व श्री. धर्मपाल जनरल सेक्रेटरी होते. महात्रोधि समेते काय कामगिरी बजावली, व सभेच्या कायीचा हिंदु लोकांवर काय परिणाम झाला, याचा विचार करण्याचे हें स्थळ नव्हे. आमच्या वाचकांना विद्योदय विद्यालयाची आणि त्याच्या संस्थापकांची वर दिलेली सध्यां पुरे आहे. मी आतां मुख्य विषयाकडे बळतों.

धर्मपाल कपाळशूलाच्या वेदनेने आजारी होते, हे मागील प्रकरणांत सांगितलेच आहे. तेव्हां मजबरोबर विद्योदय विद्यालयांत येणे त्यांना शक्य नव्हते. त्यांनी अनवरतन नंवाच्या तश्ण मनुष्यावरोबर त्या दिवशीं संध्याकाळीं मला श्रीसुमंगलाचार्यांना भेटण्यास पाठविले. अनवरतन याने कलकत्त्याहून धर्मपाल यांस आलेली माझ्यासंबंधाची दोन शिफारसपत्रे आचार्यांना वाचून दाखविली. नंतर आचार्यांनी मला संस्कृत भाषेत कांहीं प्रश्न विचारले. मजकडून मिळालेल्या उत्तरांनी त्यांचे समाधान झाले असावै. त्यांनी आपल्या विहारांत

येऊन राहिल्यास जेवणावाणाची सर्व सोय आपण करू, असे आश्वासन दिले. दुसऱ्या दिवशीं मी विद्योदय विद्यालयांत राहण्यास गेलो. तेथें बौद्धमंदिराच्या मागळ्या ब्राजूस एक खोली होती, ती दुरुस्त करून मला राहण्यासाठी देण्यांत आली.

त्या दिवशीं आमच्या आचार्यांच्या (राहण्याची जागा) मागळ्या पडवींत मला एका चिनीमातीच्या बर्शीतून जेवण देण्यांत आले. मातीच्या बर्शीत जेवण्याचा हा पहिलाच प्रसंग असल्यामुळे त्या जेवणाकडे पाहिल्यावरोबर माझ्या अंगावर शाहरे उमे राहिले. त्या वेळी बुद्धानें राजगृह नगरीत पहिल्याच दिवशीं नानाविध भिक्षेचे ग्रहण करते वेळी जो आपल्या मनाला बोघ केला त्याची मला आठवण झाली. मी माझ्या मनाशी म्हणालो, “राजकुलांत उत्तम झालेल्या सिद्धार्थ कुमाराला महारावंभारांचे अन्न ग्रहण करनवेळी आपल्या मनाचे दमन करणे शक्य झाले, आणि त्याच्याच धर्म-मार्गाचा अभ्यास करण्यासाठी मी येथे आली असतां माझ्या आश्रयदात्यांनी दिलेल्या अन्नाचा मला बीट यावा हें ठीक नाही.” मोठे आत्मसंयमन करून मीं तें अन्न खालून. दिवसेंदिवस असले अन्न खाणे माझ्या अंगवळणीं पडले व माझ्यासाठी उत्तरोत्तर विशेष तरतुदहि ठेवण्यांत येऊ लागली.

सिंहली लोक आमच्या गोमांतकस्थ बांधवांप्रमाणेच सकाळी पेज जेवीत असतात; व भाजीपालायमध्ये नागळाचा फार उपयोग करितात. परंतु त्यांच्यांत एक विशेष प्रकार आहे. तो हा, की, ते भात, पेज आणि गोड पदार्थ खेरीज करून इतर पदार्थांत बाळलेल्या माशांचे तुकडे घालतात. या तुकड्यांना ‘अंबलकाडा’ असे म्हणतात. माझ्यासाठी वरण वैरे मरस्यमांसविरहित पदार्थ, लोकांनी मिक्कूळा दान देण्यासाठी आणलेल्या पदार्थांतून, निराळे काढून ठेवीत असत. पण त्या सर्वीत अंबलकाडा असल्यामुळे मला त्यांचे आगाऊ पृथक्करण करावै लागे. असे असतां एकादे वेळी नुकून अंबलकाडा तोंडांत जाई, आणि

सांडू कंथचिदुचितैः पिच्छुमंदपत्रै-
रास्यान्तरालगतमाश्रदलं त्रदीयः ।
दासेरकः सपदि संवलितं निषादै-
र्दिं पुरा पतगरादिव निर्जगार । *

या माघ कवीच्या श्लोकाची आठवण होऊन म इ॥ तोंडांतील घांस मला टाकून याचा लागे! पण हल्लहल्ल सर्व घांस बाहेर न टाकतां तेवढा अंबलकाडा टाकून देण्याची मला संवय झाली.

* “ पूर्वीं गरुडानें निषादांचे भक्षण करण्यास आरंभ केला असतां त्यांत एक ब्राह्मण सांपडला व त्यामुळे गरुडाला आपला सर्व घांस ओकून टाकावा लागला! त्याप्रमाणे उंट निंबाचा भावडता पाला यात असतां मध्येच त्याला एक आंब्याचे मृदु पान सांपडले व त्यामुळे त्याने सर्व घास बाहेर टाकला! ”

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे ता. २३ मार्च १९०२ या दिवशी काल्युन पौर्णिमेचा उपोसथ होता. विस्तीर्णे लोकांत जसा रविवारचा दिवस पवित्र समजतात; किंवा हिंदु लोक जसे एकादशीला पवित्र समजतात, तसे बौद्ध लोक उपोसथाच्या दिवसाला पवित्र मानतात. दोन्ही पक्षांतील अष्टमी, कृष्ण चतुर्दशी आणि पौर्णिमा असे महिन्यांतून उपोसथाचे चार दिवस असतात. पण या सर्वोत्तम पौर्णिमेलाच विशेष महत्त्व देण्यात येते. याचे कारण बुद्ध भगवान् याच दिवशी बुद्ध झाला, याच दिवशी काशी येथे त्यानें आपल्या धर्मचा प्रथमतः उपदेश केला, व याच दिवशी त्याचें कुशिनारा येथें महापरिनिर्वाण (देहावसान) झाले, हें असावें. कांहीं का असेना, पौर्णिमेच्या दिवशी विहारामध्ये पुष्कळ बौद्ध उपासक जमून धर्मवित्तनांत काळ बालवात असतात. मला ही गोष्ट माहीत नव्हती. मला वर सांगितलेल्या दिवशीं सकाळी एका अर्धवट संस्कृत बोलणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून अशी बातमी लागली, कीं, सयामच्या राजाचा बंधु भिक्षु होऊन जवळच एका विहारात राहत असतो. त्याला पाहणे शक्य आहे कीं काय, असा प्रश्न केल्यावर ‘होय’ असें उत्तर देऊन त्यानें मला संध्याकाळीं तेथें नेण्याचें कबूल केले.

सयामचा राजकुमार राहत होता तो विहार विद्योदय विद्यालयापासून फार दूर नव्हता. सरासरी तीनचार मिनिटांनी आम्ही तेथें पोंचलो. प्रथमतः त्या विहारांतील मुख्य स्थविर वास्कडुवे सुभूति यांची आम्हीं भेट घेतली. पालि भाषेत निष्णात अशी यांची ख्याती होती; पण त्यांना संस्कृत बोलतां येत नसे. तथापि मी जै कांहीं बोललां, तें त्यांना समजले असावें. शेवटी त्यांनी शुद्ध करून छापलेल्या अभिधानप्रदीपिकेची एक प्रत मला दिली, व आम्हांस सयामचा राजकुमार राहत होता त्या परिवेणाकडे पाठविले. राजकुमार भिक्षुला पालि किंवा संस्कृत भाषा बोलतां येत नसे व समजतही नसे. इंग्रजी व क्रैक्च या दोन भाषा त्याला उत्तम येत असत. सीलोनांत त्याचा सर्व व्यवहार इंग्रजीत चाले. माझ्याबरोबर गेलेल्या विद्यार्थ्यांस थोडै इंग्रजी बोलतां येत असे. मी जै कांहीं संस्कृतांत बोललो त्याचें त्यानें यथामति इंग्रजीत भाषांतर करून राजकुमाराला समजावून दिले; व राजकुमाराच्या म्हणज्याचा निष्कर्ष अर्धवट संस्कृत भाषेत मला सांगितला. त्याच्या बोलण्याचा सारांश असा होता, कीं, “राजकुमार मला पाहून फार संतुष्ट झाले; पण संस्कृत समजत नाहीं याजवद्ल त्यांना फार वाईट वाटते. पुढल्या जन्मी हिंदुस्तानांत काशीसारख्या ठिकाणी जन्म घेऊन संस्कृतांत प्राचीण संपादून माझ्याशीं बोलण्यास समर्थ होईन अशी त्यांना आशा वाटत आहे.”

संस्कृतांतून भाषण

राजकुमाराचें व माझें भाषण संपले त्या वेळीं सूर्योस्ताचा-समय झाला होता. विद्योदय विहारात येऊन पहारी, तों लोकांना मोठा जमाव माझ्या पहाऱ्यांत आला. मी त्या विद्यार्थ्यांला म्हणालो, “हे गृहस्थ येथें कां जपले आहेत? ” तो म्हणाला, “आज पौर्णिमेचा उपोसथ आहे. श्री. धर्मपालांने येथे त्याख्यान देण्यार असे माझ्या ऐकण्यांत

आले होते. पण ते इतक्यांत संपले असावें.” विद्योदय विहारांतील धर्मशाळेत (धर्मोपदेश करण्याच्या जागेत) मी त्या विद्यार्थीसहवर्वदान प्रवेश करतो न करतो, तोंच मंडळीची माझ्यावर दृष्टि रोली. जो तो हिंदु पंडित, हिंदुस्तानांतून आलेला ब्राह्मण असे कुजबुजे लागला. धर्मपाल माझ्याजवळ येऊन मला संस्कृतांत कांहीं बोला असे म्हणाले. त्यांचे म्हणणे मला नीट समजले नाही. परंतु विद्योदय विद्यालयाचे दितीय आचार्य श्रीदेवमित्र स्थविर यांनी त्यांचे म्हणणे मला समजावून सांगितले. मी म्हणालो, “त्याख्यान देण्यास माझी तयारी नाहीं.” पण मंडळीचा फारव आग्रह पडल्यामुळे माझा नाइलाज झाला. देवमित्र स्थविराबरोबर त्यासपीठावर उभा गाहून मी संस्कृत भाषेत एक लहानसे भाषण केले. स्थविरांनी त्याचा अर्थ सिंहली भाषेत जमलेल्या मंडळीस सांगितला.

माझ्या भाषणाचा सारांश हा होता:— त्या वृक्षाखालीं बुद्ध भगवान् बसले होते, त्या वृक्षाचा बुद्धधर्मदेश्या राजाकडून नाश करण्यात आला. पण महेन्द्राने (अशोक राजाच्या मुलाने) जी त्या वृक्षाची शाखा या द्वीपांत आणली ती अचापि अप्रतिवंश वाढत आहे. त्याचप्रमाणे बौद्धधर्मरूपी वृक्षाची स्थिरत झाली आहे. मूळ वृक्ष हिंदुस्तानांत वाढला, पण त्याचा विषम बुद्धीच्या राजांनी आणि मुस्मद्यांनी नाश केला. परंतु या धर्मवृक्षाची जी शाखा महेन्द्र स्थविराने येथे आणली, ती आज दोन हजारांपेक्षा जास्ती वर्षे कायम राहिली आहे. बौद्ध धर्मांतरावाने विशेष बोलण्यास मला अधिकार नाही. सांप्रत मी केवळ जिशासु आहें. पण श्रीमुसुंगालाचार्य यांच्यासारख्यांच्या शिष्यवाने बौद्ध धर्मांचे मी लवकरच ज्ञान संपदन करीन, अशी मला बळकट आशा आहे. इत्यादि.

या माझ्या भाषणाचा जमलेल्या मंडळीवर काय परिणाम झाला हें समजप्यांची सोय नव्हती. ते सिंहली भाषेत काय बोलले हें मला समजले नाहीं. पण माझी भाषण संपव्यावर कांहीं बेळाने श्रीयुत धर्मपाल हे कांहीं बोलले, व अनवरतन आपली विलायती टोपी हातांत घेऊन पुढे सरसावला. जो तो अनवरतनाच्या टोपीत पैसे टाकूं लागला। मला हा काय प्रकार आहे याची नीट कल्याण झाली नाहीं. शेवटी सर्व पैसे गोळा करून एका कागदांत बांधून ते त्याने धर्मपाल यांच्या स्वाधीन केले, व त्यांनी ते मला देण्यासाठी पुढे केले. मी बोंदाळ्यांत पडलो! इतक्यांत देवमित्र स्थविर पुढे होऊन मला म्हणाले, “हे पैसे तुमच्यासाठी जमविष्टांत आले आहेत. येथे जमलेल्या स्त्रीपुरुषांनी तुमच्याचसाठी ही कर्णी दिली आहे. तेव्हां तुम्ही हे पैसे घेतले नाहीत तर त्यांना फार वाईट वाटेल! ” मी ते पैसे घेतले व श्रीमुसुंगल यांजपाशीं गेलों. त्यांच्यासमोर ती पैशाची पुढी ठेवून मी म्हणालो, “मला ब्राह्मण समजून आपल्या लोकांनी ही दक्षिणा दिली आहे. पण भिक्षुकी कधीच केली नसल्यामुळे ती स्वीकारावी कीं नाहीं, या विचारात मी पडलो! आहें!” ते म्हणाले, “तूं गरीब विद्यार्थी आहेस त्या अर्थी हे पैसे वेष्यास शंका धरण्यावें कारण नाहीं. तुला हे पुस्तकांना डप्योगी पडतील.” मी विन्हाडीं जाऊन सगळा खुर्दी मांजून पाहिला. तो अडीच आणि तीन स्पर्यांच्या दरम्यान होता.

विद्योदय विद्यालयांत राहण्यास गेल्यावर दुसऱ्याच दिवशी मी सिलोनी लिपि

शिक्षण्यास आरंभ केला. सगळा पालि ग्रंथसमुदाय सिंहली लिखीत लिहिला किंवा छापला असल्यामुळे तिचा परिचय असणे आवश्यक होते. एका आठवड्याच्या ओंतच सगळीं अक्षरे मला बाचतां येऊ लागलीं व हळूहळू मी त्या लिखीत छापलेलीं पालि पुस्तके बाच्चू लागलीं. मार्च महिन्याच्या शेवटी किंवा एप्रिलच्या आरंभी श्रीसुमंगलाचार्य गाले शहरी कांहीं कारणाने जाणार होते. त्यांनी तिकडे जाण्याची माझी इच्छा आहे की काय असा प्रश्न केला. सिंहलद्वीपाची सुष्टिशोभा पाहण्यास मी फार उत्सुक झालो असल्यामुळे मी आचार्यांवरोबर जाण्यास तेव्हाचं तयार झालो.

कोळंबोपासून गालेपर्यंत समुद्रकिनाऱ्यानेच आगगार्डीचा रस्ता आहे. आम्ही हा प्रवास दिवसासच केला. आगगार्डीनून जात असतांना, गोवांत मुरगांव आणि रामाचे भूशिर यांच्या दरम्यान जो सासृष्ट प्रांताचा समुद्रकिनारा आहे त्याची मला आठवण झाली. गाले येथे आमचा दोन-नीन टिवस मुक्काम होता. येथे माझ्या पाहण्यांत एक चमकार आला; तो हा, की, गोव्याला जशी काजूनी झाडे डॉगरवर उगवतात तर्शीच येथे पोफळीची झाडे पाठाचे पाणी न देतां वाढतात. चौकशीअंतीं असें समजले, की, या प्रांतात बारमाही पाऊस असल्यामुळे केलीला, पोफळीला व अशाच प्रकारच्या इतर झाडांना पाणी देण्याची यातायात पडत नाही. गालेहून आम्ही आचार्यांच्या हिकडुवे गांवी गेले व तेथे एक दिवस मुक्काम करून पुनः कोळंबोस आलो. या प्रवासांत पुष्कळ विद्रान् भिक्षूंचा मला परिचय झाला; व किंतुकांनी आणण शुद्ध करून छापलेले पालि ग्रंथ मला मोळ्या आदरानें दिले.

ता. २२ मे १९०२ रोजी वैशाखी पौर्णिमा होती. हा दिवस बौद्ध लोक फारच पवित्र समजतात. कीं कीं, या दिवशी सिद्धार्थ राजकुमार गयेजवळ नैरंजरा नदीच्या कांठीं एका पिंपळाच्या झाडालाली बसला असतां त्याला खण्या धर्मामार्गाचा बोध होऊन तो बुद्ध झाला. पौर्णिमेच्या आर्धी दोन-चार दिवस विद्योदय विहारांत हा दिवस साजरा करण्यासाठी बौद्ध उपासकांहून जव्यत तयारी चालली होती. ध्वजपताका वर्गे उभारून सभामंडप, ग्रंथसंग्रहालय इत्यादि स्थाने शुगारण्यांत आली होतीं या टिवशी म्हणण्यासाठी मी एक संस्कृत पद्य लिहिले व तें श्रीसुमंगलाचार्यांना दाखविले. त्यांना तें फारच पसंत पडले. सिंहलमयच्या एडिटरांनी तें सिंहली लिखीत लिहून घेऊन आपल्या पत्रांत छापले. त्यामुळे पुष्कळ लोकांना माझी माहिती झाली व संस्कृत भाषेचा योडावहुत परिचय असलेल्या गुहस्थांनी आणि मिक्कूंती माझी फार तारीफ केली.

या सिंहली लोकांनी केलेल्या गौरवाचा आणि एकदंर परिस्थितीचा माझ्या मनावर इष्ट परिणाम झाला नाही. मनोवृत्ति जोरानें प्रपञ्चमार्गांकडे वाहू लागल्या. संस्कृत भाषा शिकविण्याचा धंडा पत्करला असता तर दरमहा साठ किंवा म्त्रर रुये मन्त्रा सहज मिळाले असते; व तेव्हाचावर सीलोनांत एकाद्या गांवीं माझ्या कुटुंबाचा निर्वाह मला करतां आला असता. पंतु त्यामुळे पालिभाषेच्या अध्ययनास फांटा चावा लागला असता, आणि पुनः सदेशी जाण्याचा बेत कायमचा सोडून चावा लागला असता.

आमणेराची दीक्षा

पुण्याहून निष्ठेवेळीं मीं दोन निश्चय केले होते; पहिला, कुर्डीत प्राण असेपर्यंत बौद्ध धर्मांचे ज्ञान संपादण्याचा प्रयत्न करावयाचा, व दुसरा, जर या धर्मांचे ज्ञान संपादातां आले तर त्याचा आपल्या महागढू देशांधवांस फायदा करून द्वावयाचा. पण सीलोनांतच अंतःकरणरामभूमीवर तुंबळ युद्ध सुरु झाले. या लढाईच्या बातम्या दृश्य युद्धाविक्रया रम्य नसल्यामुळे त्या समग्र देऊन बाचकांना कंटाळा आणण्याची माझी इच्छा नाही. पुण्यास केलेल्या निश्चयाचा जय झाला, व प्रापंचिक विचाराचा पाडाव झाला, एवढी गोष्ट सांगितली भूणजे पुरे आहे.

सिंहगडावर चढून गेल्यावर सूर्यांजीर्णे शिड्या कापून टाकल्या व आपल्या परत पळ काढूं पाहण्याच्या लोकांना अवरंगजेबाच्या लोकांशी लढप्याशिवाय दुसरा मार्गच ठेविला नाही, ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. कृतनिश्चयापासून माशार घेऊं पाहण्याच्या माझ्या मनो-वृत्तींना अशा कांहीं युक्तीने ताळ्यावर आणें भाग होते. मिक्कु होण्यांने हा प्रश्न सुट्ट्यासारखा होता, व प्रपञ्चाकडे धंबांवांच्या मनोवृत्तीच्या शिड्या कापून टाकल्याला याशिवाय दुसरा उपाय नव्हता. मिक्कु झाल्यावर विहारांत मोकळेपणे राहतां येणे शक्य होते, व विनयादि ग्रंथ शिकण्यास सुलभ पडणार होते. पण या कांहीं बग्याच अडचणी होत्या. आहेचा परवानगी लागते, ती मिळाल्यासारखी नव्हती. मला त्यांनी सीलोनला पाठविले त्यांचाही संमति पाहिजे होती. शेवटी श्रीसुमंगलाचार्यांनी बाबू नरेंद्रनाथ सेन यांना पत्र लिहून या कांहीं त्यांची संमति विचारली. नरेंद्र बाबूनी आपल्या पत्रांत माझा फार गैरव करून आपली संमति दिली. आईच्या परवानगीसंवेदनांने दुसरा एक शास्त्राधार काढून आमच्या आचार्यांने मला आमणेराची दीक्षा दिली.

बौद्ध धर्मीत आजन्म संन्यासवत पाळले पाहिजे असा नियम नाही. मात्र जोंपर्यंत मिक्कुभावानें राहील, तोंपर्यंत त्यांने संघाचे सर्व नियम पाळले पाहिजेत; त्यांत कसरू करता कामा नये. सामणेराला अववे दहा नियम पाळावे लागतात.* संषकृत्यांत जरी त्याला हात बालण्याचा अधिकार नसतो, तरी विहारांत पुष्कळ सबलती मिळतात; अध्ययनाची विशेष सोश होते. सामणेर झाल्यावर दुसऱ्या कोणत्याहि भानगार्डीत न पडतां सर्व वेळ पालि ग्रंथ वाचण्यांत घालू लागलू. कांहीं दिवसांनी संस्कृत शिकविण्याविषयीं पुष्कळ मिक्कूंचा माझ्यामार्गे तगादा लागला. त्यांना मीं रात्रीं एक किंवा दोन तास कौमुदी आणि तर्कसंग्रह शिकवीत असें; व भाकी सर्व वेळ पालि भाषेच्या अध्ययनांत घालवात असें.

जेवणाखाण्याची व्यवस्था आश्रमांत होत होती. इतकेंच नव्है, तर मला लागणारीं

* “बुद्ध, धर्म आणि संव,” पान ६५, ६६ पाहा; व “बुद्धलीलासारसंग्रह” पान १६६ टीप पाहा.

पुस्तके देखील गृहस्थांकहून आणि भिक्षुकांकहून मिळत असत. पण या बाबतीत थोडा व्यव्यय आला, तो असा :— मद्रास महाबोधि समेचे सेक्रेटरी श्री. सिंगारावेळ कांही कामानिमित्त विलायतेस गेले होते. ते जाताना कीं येताना एक दिवस कोलंबो येथे राहिले व आमच्या आचार्यांना भेटाप्पासाठी विद्योदय आश्रमांत आले. श्रीसुमंगलाचार्य त्यांना भेटले नसावे; पण द्वितीय आचार्य देवमित्र स्थविर यांची त्यांनी भेट घेतली. त्यांजबरोबर इंग्रजी ज्ञाणगारा कोणी तरी सिंहली गृहस्थ आला असावा; नाही तर देवमित्र स्थविरांशी त्यांचे संभाषण झाले नसावे. इकडृश्या तिकडृश्या गोष्टी ज्ञात्यावर देवमित्राचार्यांनी त्यांना माझे वर्तमान संगितले. आपल्या भाषणांत त्यांनी माझी फार सुति केली असावी. तेव्हां सिंगारावेळने अशा अरथांचे उद्गार काढले, कीं, “ हेंदुस्तानीतील ब्राह्मण फार लवाड असतात. त्यांचा विश्वास नाही. हा मनुष्य जरी साधाभोढा दिसला, तरी याचा विश्वास धरू नका. तो ब्राह्मण आहे हें लक्ष्यांत ठेवा.” त्याच दिवशी देवमित्र स्थविरांने हें सिंगारावेळचे महाबोधि समेच्या सेक्रेटरीचे— मत सर्वत्र जार्हार केले. श्रीसुमंगलाचार्यांबर त्याचा कांहीं परिणाम झाला नाही पण कांहीं गृहस्थांचा मात्र माझ्यावरचा विश्वास उडाला.

ही गोष्ट जेव्हां माझ्या कानावर आली, तेव्हां माझी यापुढे गैरसोय होणार याचे वाईट न वाटतां, सिंगारावेल्सारख्या सुशिक्षित हिंदी गृहस्थांचे हें आत्मवातकी वर्तन पाहून मला फार बाढे वाटले. ज्या गृहस्थांने मला मोठ्या आदगाने जेव्हु धातले, ज्यानें तुतिकोरिनच्या डॉ. मुदलियाराला पत्र देऊन माझी अडवण दूर केली, त्यांनें त्र्यामांवरचार्यांने केवळ ब्राह्मणत्वावरून सिंहली लोकांत गैरसमजूत उत्पन्न करण्यास तयार व्हाचें याचे मला सखेदाश्चर्य वाटले. याच वेळी दुसरी एक गोष्ट घडून आली. जनरल पोकुशिया हे प्रसिद्ध जपानी योद्धे जर्मनीहून स्वदेशी जात असतां कोलंबोला आले. त्यांना आमच्या आश्रमांत कांहीं गरीब जपानी विद्यार्थी पालि भाषेचा अभ्यास करितात, हें वर्तमान समजाले; तेव्हां मुद्दाम ते श्रीसुमंगलाचार्यांना भेटावयास आले. त्या वेळी विद्योदय विद्यालयांत कौण्डिन्य नांवाचा एकच जपानी विद्यार्थी होता. बाकी चार विद्यार्थी परिच्छम किनव्यावरील निरनिराळ्या गांवीं राहत असत. पोकुशियांने आचार्यांची भेट घेऊन गरीब जपानी विद्यार्थींनी काढली घेतल्याबद्दल यांचे फार फार आभार मानले, व आपण त्याच कामासाठी मुद्दाम आश्रमांत आलों असें सापेक्षितले. ज्यानें मला मदत केला, ज्याला माझ्यांसंबंधाने थोडीबहुत माहिती होती अशा हिंदी सुशिक्षित गृहस्थांने माझ्यांसंबंधाने—एका हिंदी विद्यार्थींसंबंधाने—विनाकारण गैरसमज करावा, व एका मोठ्या जपानी लष्करी अधिकाऱ्यांने ज्यांचे जन्मांत दर्शन घडले नाही अशा जपानी गरीब विद्यार्थीला उत्तेजन मिळावें म्हणून श्रीसुमंगलाचार्यांची मुद्दाम भेट घ्यावी, या दोन गोष्टींची तुलना केली असतां आमच्या सुशिक्षितांच्या देशप्राचीनच्या आड जातभेद कसा येत अमतो हें तेव्हांच लक्ष्यांत येप्याजोरीं आहे.

श्री. सिंगारावेलूच्या आगमनानंतर कांहीं थांड्या दिवसांनी विहारांतील जेवणावर

अबलंबून न राहतां मी भिक्षेवर माझा निर्वाह करू लागलो. भिक्षूवें हें कर्तव्य असल्यासुदृ आचार्य याच्या आड आले नाहीत. भिक्षेला शिजविलेले अन्न— विशेषत: भातच मिळत असे. भाज्या वैरै विहारांतून देप्पांत येत असत. शिवाय सकाळी दूध, तांदळांची पोली (हिला आप म्हणतात; गोव्यांत पोले म्हणून पदार्थ करितात त्यामारली ही असते) व एक दोन केळीं विहारांतून देत असत. पण सिंहली लोकांचे सुख्य अन्न उकडा भात, तें मला मुळीच पचेना. या जेवणामुळे माझा संधिवाताचा विकार फार बाढला, व पुनः अन्नदेवेने उच्चल खाली. मी अगरीं कंटालून गेलो. पुस्तके वाचणे हीच काय ती अशा प्रसंगीं माझी विश्राति होती. विहारांत व्यायामाची सोय मुळीच नव्हती. त्यामुळेहि माझ्या प्रकृतीला बराच घोका पौचला.

अशा स्थिरती असतांच मी इंग्रजी शिकण्यास सुस्वात केली. मुंबईहून ‘सेल्फ टीचर’ नांवाचे पुस्तक आणदून कांहीं इंग्रजी शब्द पाठ केले, व पुढे अभ्यास वाढावा या उद्देशाने सूर्यगोड सुमंगल भिक्षूच्या श्रीवधेनारामांत राहण्यास गेलो. सूर्यगोड भिक्षु मजपासून संस्कृत शिकत असत व मला इंग्रजी शिकवीत, परंतु हा कम एका आठवड्यापेक्षां अधिक दिवस चालला नसावा. त्यांना कामे फार, त्यामुळे मला शिकविष्यास सवड नव्हती. दुसऱ्या एका इंग्रजी शिकण्यांचा मुलाच्या मदर्टीने कांहीं दिवस पुढे अभ्यास चालविला. परंतु आणखी एका आठवड्यापलीकडे या दुसऱ्या प्रथनाचीहि मजल गेली नाही. दोन किंवा तीन महिने श्रीवधेनारामांत राहिलो. तेचे समुद्र जवळ आहे. कांहीं दिवस समुद्रस्नान करून पाहिले. पण प्रकृति न सुधारतां अधिक विषडली. जवळच एक हिंदी वैद्यक ज्ञाणगारा भिक्षु राहत असे. त्यानें एक अरिष्ट कीं आसव तयार करून टिळे. पण त्यामुळे माझा रोग अधिकच बळावला, शेवटीं सीलान सोडून एकदांचे कलकत्याला परत जावै असा माझा बेत ठरला.

१३

मद्रास आणि ब्रह्मदेश

महावीर नांवाचा उत्तर हिंदुस्थानांत भोजपुर येथे राहणारा एक क्षत्रिय जातीचा

गृहस्थ श्रीमंत महाराज मल्हारराव गायकवाड यांच्या पदरीं होता. याला कुस्ती वैरै सर्व मदरीनी खेळ उत्तम येत असत, आणि म्हणूनच मल्हाररावांची याच्यावर मर्जी

जडली होती. पुढे मल्हाररावांची^{२०} मद्रासेस रवानगी झाल्यावर महावीरानें बडोदे सोडलें व दुसऱ्या एका सोबत्यावरोवर फिरत फिरत तो सीलोनला आला. महावीर सीलोनला सात-आठ वर्षे होता. तेथे त्याचे आणि कांहीं भिक्खूने सख्य जडले, व पुढे भिक्षु होऊन तो स्वदेशीं परत गेला. कलकत्त्याला त्याची एक कुटी असे. कलकत्ता शहरीं राहणाऱ्या एका सिंहली ग्रहस्थाने या कुटीत राहणाऱ्या भिक्खूच्या खर्चासाठी दरमहा बीस सधे यावे असे आपल्या मृत्युपत्रांत लिहून ठेवले होते. कांहीं वर्षे ही रक्कम सरकारी टिजोरीतच पडून राहिली होती, ती एकदम त्या ग्रहस्थाच्या मृत्युपत्राचा निवाडा झाल्यावर महावीर भिक्खूच्या हार्ती आली. भिक्षुला पैसे घेऊन काय करावयाचे अशा उद्देशाने महावीराने या पैशांचा विनियोग बौद्धांच्या उपयोगासाठी करण्याचा बेत केला. बुद्धगथा किंवा काशी या ठिकाणी बौद्ध यात्रेकसंस उत्तराण्यासाठी एक धर्मशाळा बांधावी असा त्याचा विचार होता, पण त्या दोन ठिकाणी जेथे बौद्धांची स्थाने आहेत त्यांच्या आसपास त्याला जागाच मिळेना. शेवटीं बुद्ध भगवान ज्या ठिकाणीं परिनिवारण पावला (हें स्थान गोरखपूर जिल्ह्यात कसथा ताळुक्याच्या गांवाजवळ आहे), त्यांच्याजवळ त्याने एक शेत खरेदी करून तेथे धर्मशाळा बांधण्यास सुस्वात केली. महावीराला मिळालेल्या पैशांतून ही धर्मशाळा तयार होण्याजोगी नव्हती; पण कलकत्ता येथील खेजारी नांवाच्या ब्रह्मी व्यापाऱ्याने पदरचे बारा-तेरा हजार सधे खर्च करून ही धर्मशाळा तयार केली. तेव्हांपासून महावीर भिक्षु तेथेच राहत असे.

योगसूत्रे मीं काशीस असतांनाच वाचलीं होतीं. अशा तन्हेचै कांहीं योगशास्त्रविषयक पुस्तक बौद्धवाङ्यांत आहे किंवा नाही हें जाणण्याची मला उल्कूट इच्छा होती. विद्योदय विद्यालयांतील प्रियरत्न नांवाच्या भिक्खूने विशुद्धिमार्गाची एक प्रत देऊन, यांत योगशास्त्राचे चांगले विवेचन केले आहे, असे मला सांगितले. परंतु पालि भाषेचा त्या वेळी विशेष परिचय नसल्यामुळे तो ग्रंथ मला मुल्होंच समजला नाही. पुनः चार-वांच महिन्यांनीं एक ब्रह्मी शिरींत छापलेली या ग्रंथाची प्रत माझ्या हार्ती आली. केवळ ब्रह्मी लिपि शिकण्याच्या उद्देशाने मी हा ग्रंथ वाचला. परंतु त्याची मला इतकी चटक लागली, कीं, मीं त्याचे पहिले कांहीं भाग दोनदां वाचले; व त्यांतील ध्यानभावनादिक प्रकार आपण स्वरु: करून पहावे अशी बळकट इच्छा उटूभवली. परंतु त्यांत वर्गिलेले योग्य निवास-स्थान सीलोनांत सांपडणे कठीण होते. सिंहलद्वीपांत पुष्कळ रमणीय विहार आहेत. सुषिंघैमवाची अनुपम शोभा पाहावयाची असेल तर ती लंकेताच सांपडेल. परंतु अशा रम्य विहारांत मी रहाण्यास गेलों असतों, तर तेथे हिंदी लोकांना अनुकूल अन्न मिळाले नसते, व त्या ठिकाणी पालिभाषा बोलणारे भिक्षु दुर्मिळ असत्यामुळे बोलण्या-चालण्याची

२० हे बडोद्राच्या राज्याचे अधिपती होते. पण नंतर, तेथील रेसिडेंट कर्नेल फ्रेअर यांच्यावर विषप्रयोग केल्याचा आरोप त्यांच्यावर ठेवून त्यांस १८७५ मध्ये पदस्थुत करण्यात आले. नंतर त्यांस मद्रासला पाठवले होते. तेथेच त्यांचा अंत झाला.

मोठी पंचाईत पडली असती.

वर सांगितलेल्या महावीर भिक्खूचा धर्मदास नांवाचा एक पंजाबी शिष्य बौद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी सीलोनला आला. सिंहली लोकांच्या जेवणाला तो पाहिल्याच दिवशी कंटाळून गेला. त्यानेच मला महावीर भिक्खूची आणि कुशिनारा येथील धर्मशाळेची वातमी दिली. तेथे गेल्यास माझी सर्व सोय होऊन ध्यानभावनेला मला चांगला अवकाश मिळेल असे त्याचे म्हणणे होते; आणि म्हणूनच प्रथमतः कलकत्त्याला जाऊन मग तेथे जावे, असा माझा विचार होता. परंतु माझा दैवदुर्विपाक न संपल्यामुळे अकलित ठिकाणी करून जावे लागले, हें या प्रकरणांत सांगावयाचे आहे.

श्रीमुंगलाचायीना मीं माझा बेत कळविला. तेहां त्यांना फार वाईट बाटले, व नाखुरीनेच त्यांनी मला परवानगी दिली. जवळ पैसे ठेवावयाचे नाहीत असा माझा निश्चय होता. त्याप्रमाणे बरोबर कांहींएक न घेतां तीन चीवरे (भिक्खूची वक्त्रे) व भिक्षापात्र घेऊन ता. २६ मार्च १९०३ रोजीं मी निशालौं. धर्मगाल यांच्या वडिलांनी मद्रासचे सेकंड क्लासचे तिकीट घेऊन दिले. दुसऱ्या मित्रांनी रस्यांत याण्यासाठी बिस्किटे वैरे पदार्थ तिळे. मद्रासला एग्मोर रद्देशानावरून श्रीसिंगारावेदूऱ्या बरापर्यंत मी चालत गेलो. योडे थोडे इंग्रजी समजू लागल्यामुळे सिंगारावेलूचे म्हणणे काय, हें समजण्यास फारशी अडवण आली नाही. त्याने मला जेवूं घातले, पण कलकत्त्याचे तिकीट देणे साफ नाकारले. तो म्हणाला, “ येथील सभा दरिद्री आहे ती तुम्हांला मदत करू शकणार नाही.” सीलोनाहून पैसे घेईपर्यंत मला ठेवून घेण्याचे त्याने कबूल केले. पण दुसऱ्या कीं तिसऱ्या दिवशी हाहि बेत बदलला; व मद्रासला एक नवीन संस्था काढून मला तेथेच ठेवण्याची नवी कल्पना त्याने शोधून काढली.

मद्रासमधील अनुभव

सीलोनांतील पुष्कळ मित्रांना कलकत्त्याच्या खर्चासाठीं पैत्रे लिहिली. परंतु दुःखाची गोष्ट ही, कीं, त्यांकडून मुल्होंच उत्तर आले नाही; किंवा उत्तर आले तरी पैशाच्या बाबतीत कांहींच मदत झाली नाही. अर्थात् सिंगारावेलू म्हणेल तें ऐक्यावांच्यून गर्यंतर राहिले नाही. त्यांच्या बराच्या शेजारीं एका कर्नाटकी ब्रह्मणांचे घर त्या वेळी रिकामे होते तेथे त्याने माझ्या राहण्याची सोय केली. जेवण त्यांच्याच वरी होत असे. परंतु या मद्रासी जेवणाने सीलोनच्यापेक्षा माझी प्रवृत्ति अधिक बिघडली. माझ्या अंगीं दिवसें-दिवस त्राण कमी होऊन लागले. तथापि येथे मीं जारीने इंग्रजीचा अभ्यास चालविला. दुसरा शिकविणारा कोणी नव्हता, स्वतःच कोजाच्या साहाय्याने प्रयत्न चालविला.

मद्रास शहरांत त्या वेळी मद्रास महाबोध सभा या नांवाची एक बौद्धसंस्था होती. तिचे प्रो. लक्ष्मीनरसू नाइझ हे अध्यक्ष व सिंगारावेलू सेक्रेटरी होते. वैशाख पैरिंगेच्या दिवशीं बुद्धाला बुद्धपदाचा लाभ झाला, हा दिवस साजरा करण्यापलीकडे ही सभा दुसरे कांहीं करीत नसे. या उसवाला लागणारा खर्च ब्रह्मदेशांतील प्रसिद्ध व्यापारी मोंगव्ये हे

देत असत. मद्रास शहरांत पाराया (अतिशूद्र) जातीच्या पुष्कळ लोकांनी बौद्ध धर्म स्थीकारला होता. त्यांचे पुढारी पंडित अयोधीदास यांचें जुळत नसे. मी मद्रासेस आत्यावर दीड-दोन महिन्यांनी या सर्व बौद्धांची एकी घडून आली, व त्यांनी रायपेट येथे एक लहानसें घर भाड्यानें घेऊन त्या घराला बौद्धाश्रम असें नांव ठेवले, व माझी तेथे स्थापना केली. तेव्हांपासून प्रत्येक रविवारी संध्याकाळी तेथे बौद्धधर्मावर प्रवचने किंवा व्याख्याने होत असत. विशेषत: मी एखांदे पालि भाषेतील सूत्र वाचून त्याचा अर्थ माझ्या अर्धवट इंग्रजीत सांगत असें, व सिंगारवेल त्यावर तामिळ भाषेत प्रवचन करी. प्रो. लक्ष्मीनरसू हेहि कधी कधी व्याख्यान देत, व मधूनमधून आहेरच्या व्याख्यात्याला आमंत्रण देण्यांत येत असे.

एखाद्या बौद्धधर्मोपदेशकाला आनंद वाट्याजोगे या संस्थेचे काम चालले होते. दर रविवारी पुष्कळ हिंदु आणि खिस्ती लोक आमची प्रवचने आणि व्याख्याने ऐकण्यास येत असत. मद्रासी कर्मठ ब्राह्मणांची देखील आमच्या संस्थेला सहानुभूति मिळत चालली होती. परंतु माझे लक्ष्य या कृत्यांत मुठींच नव्हते. तें वारंवार अरण्यवासाकडे घावत होते. याशिवाय मद्रासी जेवणामुळे माझी प्रकृति फारच विषडली, व बौद्धाश्रमांत जमिनीवरच निजप्याचा प्रसंग आत्यामुळे संधिवाताचा विकागहि बाढला. मध्यंतरीं संस्थेच्या सभासदांनी माझ्यासाठी एक खाट घेण्याचा विचार केला होता. परंतु तो अमंत्रात आला नाही. ओल आणी असता देखील बैठकीची संत्रंजी अंथरून मी निजत असें. अशा स्थितीत मद्रासचा मला फार कंटाळा आला. सिंगारवेलचा स्वभाव मुळापासून चमकारिकच. स्वारी एखादे वेळी चिडली म्हणजे भट्टूंच बोदून जात असे. एके दिवशी कांहीं संभाषण चालले असतां तो भिक्षुवर घसरला. सर्व भिक्षु निश्चयोगी असून केवळ इजिन्टांतील ममी (ममाळा घालून गाडून ठेवलेल्या प्रेतास ममी म्हणतात) आहेत असें तो भ्रणाला. त्याने मला कैद्याप्रमाणे वागविल्याबद्दल मीहि त्याला वारच बोललो. या वादाने आमची मैत्री तुयली नाही. परंतु मी मद्रास सोडण्याचा मात्र दृढ-निश्चय केला.

ब्रह्मदेशाच्या वाटेवर

मद्रासी लोकांकडून दुसरीकडे जाण्यास मदत मिळणे अशक्य होते, कारण सिंगारावेलने विरोध केला असता. तेव्हां दुसरा कांहीं उपाय शोधून काढणे भाग होते. मद्रासेत कांहीं ब्रह्मी विद्यार्थी राहत असत. ते एकदोनदा मला भेटप्पासाठी आले होते. त्यांचे म्हणणे असे होते, की, 'मी दुसरा कोणी भिक्षु येथे नसतां एकदाच मद्रासला राहतो हें बरोबर नाहीं. ब्रह्मदेशांत पुष्कळ विहार आहेत. तेथे गेल्यास माझ्या अध्ययनास देखील मदत होईल.' हे विद्यार्थी कलक्त्यास जाण्यास मदत करणार नाहीत, याची मला खात्री होती. पण ब्रह्मदेशास जाण्यास त्यांचे साहाय्य होईल असें वाटले, व पंडित अयोधी-दासाच्या मुलाला पाठवून मीं चौकशी करविली. त्यांनी वर्गणी गोळा करून आगवेटीचे

भाडे देऊ असें वचन दिले. तेव्हां लागलीच ब्रह्मदेशास जाण्याची मीं तयारी केली.

मद्रासेस एताचा हद्दपार झालेल्या कैद्याप्रमाणे माझे दिवस गेले. त्यांत थोडे सुख वाटण्यासारखी गोष्ट म्हटली म्हणजे प्रो. लक्ष्मीनरसू यांच्या सहवासान्ना मला थोडा फायदा मिळाला ही होय. प्रो. नरसूदर शुक्रवारीं संध्याकाळीं पांच वाजता बौद्धाश्रमांत येत, व मला वाचण्यासाठी कांहीं पुस्तके बरोबर आणीत. तुळनात्यक अभ्यास कसा करावा हें प्रथमत: मी त्यांच्यापासूनच शिकलो. नग्वेद वैरै पुस्तके त्यांनीं आपल्या कॉलेजच्या पुस्तकालयांतून मला वाचावयास आणून दिली, व आपल्या वाचनाचा संवाद-रूपानें मला चांगला फायदा करून दिला. याशिवाय, त्यांचे वर्तन फारच चांगले आहे, त्यांना कोणत्याहि प्रकारचे व्यसन नाहीं. ते अल्यत मोकळ्या मनाचे गृहस्थ आहेत; आंत एक बाहेर एक अशा वर्तनाची त्यांना किळस येते. मद्रासी सुधारकांत त्यांची पुढारी या नाथ्यानें गणना होते. अशा मनुष्यांसंघानें कोणालाहि आदर वाटणे साहजिक आहे.

सीलोनच्या माझ्या मित्रांनी द्रव्यद्वारा मला मुळीच मदत केली नाहीं, हें माझे सांगितलेंच आहे. परंतु प्रेमानंद स्थविर यांनी माझीं सर्व पुस्तके पासैलनें मद्रासेस पाठवून दिली. हीच काय तीं माझीं उत्तम मित्र असल्यामुळे मद्रासेस त्यांचा मला फार उपयोग झाला. परंतु ब्रह्मदेशास जातांना त्यांचा सांभाळ करणे जरा कटीण होते. तथापि तीं बरोबर घेऊन जाण्याचा मीं निश्चय केला.

आकटोबर (१९०३) महिन्याच्या मध्याला— ही तारीख १२ असावी— मी ब्रह्मदेशास जाण्यासाठी निवालो. पंडित अयोधीदास वैरै मंडळी मला बंदरावर पोंचविष्यास आली होती. त्यांच्या ओळखीचा एक मद्रासी गृहस्थ त्याच आगवेटीने जाणार होता. पंडित अयोधीदास याने त्याची मला ओळख करून दिली, व तो मला संभाद्दन नेवैल असें सांगितले. आमची आगवेट दुपारीं दोन वाजण्याच्या सुमारास निवाली. ब्रह्मदेशास जाणारे मजूर इतके भरले होते, कीं, थर्ड क्लासांत एक इंच देखील जागा नव्हती. हवासुदां मिळण्याची मारामार होती. त्यांतच मद्रासी मजूर खुशाल गत होते, व थट्टामस्करी करीत होते. परंतु आगवेट निघून एक तास झाला नाहीं तोंच माझ्यावरोवरच्या मद्रासी गृहस्थाची उच्ची चाळवून फार दुर्देशा झाली. त्याची विपत्ति माझ्यानें पाहवेना. आगवेटीच्या मैनेजराजवळ जाऊन मी आम्हा दोघांना वरच्या डेक्वर बसण्याची परवानगी मिळविली. तेथे त्या गृहस्थाला आराम वाटला. पुढल्या समुद्रप्रवासांत आम्हांस फारसा त्रास झाला नाहीं.

चौथ्या कीं पांचव्या दिवशी आम्ही रंगुनास पोंचलो. इरावतीच्या मुखाशीं आत्यावर आम्हाला श्रेदागून (स्वर्णचैत्य) स्तूपाचा चक्राकणारा कळस दिलून लागला. या स्तूपाचे मीं पुष्कळ वर्णन ऐकले होते, व त्याच्या दर्शनाला मी उत्सुक झालो होतो. परंतु प्रथमत: राहण्याची व्यवस्था पहावयाची होती, व त्यामुळे मला थेट था चैत्याच्या दर्शनास जातां

येडेना. बंदगवर उत्तरल्यावर मी कोणत्या विहारांत गेलों याची मला बरोबर आठवण नाही. तथापि गोद्विन रोडवरील विवित स्थविराच्या 'अम्बस्तुताराम' नांवाच्या विहारांत गेलों असेन असें वाटते.

ज्या दिवशी रंगुनाम गेलों त्याच किंवा दुमच्या दिवशीं मी मिसेस् लाओंग या ब्रह्मी विकुर्याला घेठावयास गेलों. मि. लाओंग, माजी अकाउंटेंट जनरल याच्या या पत्नी होत. मि. लाओंग जसे ब्रह्म पुरुषांत प्रथमतः इंग्रजी विद्या संपादून पुढे आलेले पुरुष, तशीच त्यांची पत्नी इंग्रजी चांगले येत असलेली पहिली ब्रह्मी ली. या वाईचा बौद्ध धर्मवर फार विश्वास होता. इगंजां ज्ञानामुळे तिची श्रद्धा कल्पित न होतां उज्ज्वल झाली होती, असे म्हणज्यास इरकत नाही. मि. लाओंग यांना धर्माची फारशी चाढ नव्हती; तथापि धर्म-कृत्यांत सदृश हातानें खाच करण्यास आपल्या पत्नीला ते मुर्यांच्या आडकाढी करीत नसत. मिसेस् लाओंगवाईंनी एक मुर्यांची शाळा स्थापन केली व तेथें बौद्ध लोकांच्या मुलींसाठी धर्मशिक्षणाची देखाल सोय केली होती. भिक्षुंना ती पुष्कळ दानधर्म करी. त्यांतल्या त्यांत परदेशी लोक भिक्षु झाले, तर त्यांना ती विशेष मदत करीत असे. आनंद मैत्रेय नांवाचा एक विद्वान् स्कॉच भिक्षु रंगून येथे रहात असे, त्याला लिंगोंगवाईंची फार मदत होत असे. दुसरा एक आँटोनी गुटे नांवाचा जर्मेन गृहस्थ मुद्हाम बौद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी आला होता. त्याला देखील या वाईने बरीच मदत केली. पुढे हा गृहस्थ श्रामणेर होऊन, रंगूनच्या जवळच निमिडाईन म्हणून एक गांव आहे, तेथे चुंडो चाउन नांवाच्या विहारांत रहात असे. मिसेस् लाओंग बाईने माझी देखील याच विहारांत रवानगी केली. कांकी, जर्मेन श्रामणेर ज्ञानत्रिलोक (पालि बाणतिलोक) हा त्या वेळी शाकभुक होता; तेव्हा त्याचे व माझे चांगले जुळेल असें तिला वाटले.

नुकताच पावसाळा संपत आला होता. तथापि मधूनमधून एखादी सर पडत असे. या समर्थी ब्रह्मदेशाच्या सृष्टिवैभवाची शोभा अपूर्वच असते. जिकडे तिकडे हिरवींगार भाताचीं शेते लागून गेलेली. एखाद्या टैकटीवर जाऊन आसपासचा रथ्य प्रदेश पाहून कोणत्या परदेशी माणसांचे चित्त मुवित होणार नाही? याशिवाय ब्रह्मी लोकांची बौद्ध धर्मवर निःसीम श्रद्धा याच दिवसांत व्यक्त होत असते. आश्चिन पैरिंगमेपासून कार्तिक पैरिंगमेपर्यंत निरनिराळ्या टिकाऱीं मोळ्या उत्साहानें मिक्कुंना दानधर्म करण्यांत येतो. ज्या रस्त्यानें भिक्षु भिक्षाग्रहणार्थ जाणार असतील, ते रस्ते घ्यजपताकादिकांनी शृगारण्यांत येतात, व ठिकिठिकाऱीं ब्रह्मी वाद्यांचा ध्वनी कानीं पडतो. स्तूप, चैत्य, बौद्धमंदिर, विहार इत्यादिकांची या दिवसांत डागडुजी करण्यांत येते, व त्यामुळे सर्व धार्मिक वस्तूना या दिवसांत एक प्रकारचा नवीनपणा येतो. हा सर्व देखावा पाहून मला फार आनंद झाला, हें येथे निराळे सांगण्याची गरज नाही.

परंतु माझ्या आनंदाला मर्यादा होती. कुशिनारेला न जातां ब्रह्मदेशाला येणे झाले याचे मत्ता मुर्यांची वाईट वाटले नाही. पण रंगुनांत पाऊल ठेवव्यापासून योग्य आहार मिळण्याचा माझामार पहूंच लागला. गृहस्थ काय किंवा भिक्षु काय, सर्व ब्रह्मी लोक पक्के

मांसाहारी आहेत. पूर्वी ब्रह्मी राजांच्या कारकीर्दीत गोमांसाची मनाई असे. परंतु इंग्रजी अमलांत हा निर्बंध नसल्यामुळे बहुतेक लोक गोमांस खातात. जेथें जेथें मी जात असें तेथें मांसाशिवाय दुसरा पदार्थ ग्रहटला म्हणजे भातच काय तो मिळे. तेव्हां डब्यांतील (condensed milk) दूध आणि भात एवढावारच भोजनकार्य भागवावें लागत असे. चुंडो चाउन विहारांत मी व ज्ञानत्रिलोक या दोघांचे एकसारखे दोन तीन महिने असेच हाल चालले होते. आमच्या विहारांतील भिक्षुंना गांवांतील उपासक मंडळी जॅं अन्न पाठवीत असे, त्यांत भातावांचून आम्हांला दुसरे कांहीं खाण्यासारखे मिळेना. तेव्हां विहारांतील झाडाचा पाला काढून त्यांत कांदा घालून शिजवावा, व त्या काढ्याबरोबर भात खावा, असा क्रम सुरु करणे प्राप्त झाले.

चुंडो चाउनमधील मुख्य आचार्य कुमार स्थविर यांची माझ्यावर बरीच मर्जी होती. ब्रह्मदेशांत श्रामणेरांची कांहींच किंमत नसते. लहान मुले श्रामणेर होतात व दोन-चार दिवसांनी पुनः बरीं जाऊन राहतात. पुनः आठ-दहा दिवसांनी मनांत आल्यास श्रामणेर होतात. माझी पालि भाषेचे ज्ञान पाहून कुमार स्थविरला मला श्रामणेर राहूं देणे योग्य वाटले नाही. मोंगळे या ब्रह्मी गृहस्थाला सांगून त्यांनी माझ्या उपसंपदेची तयारी केली, व मला भिक्षु बनविले. भिक्षु झाल्यावर मी दोनच महिने ब्रह्मदेशांत होतो.

आतां माझा मित्र ज्ञानत्रिलोक (जर्मन श्रामणेर) यासंविधाने दोन शब्द लिहून हें प्रकरण संपवितो. हा गृहस्थ एका चांगल्या कुळांत जन्मला. लहानपणींच याचा कल धर्माकडे असल्यामुळे एकदा तो क्याश्वालिक पाद्रीच्या मठांत पूढून गेला होता. पुढे तसेचणी मौतिकशास्त्राच्या अभ्यासानें तो पक्का नास्तिक झाला. त्याला संगीतशास्त्राचा फार नाद लागला, व शाळेतील शिक्षण पुरें झाल्यावर त्यानें या शास्त्रांत पारंगतता संपादिली. विशेषतः व्हायोलिन (Violin) हें वाय त्याला फारच उत्तम वाजवितां येत असे. ब्रह्मदेशाच्या प्रवासांत या वाद्याचा त्याला फार उपयोग आला. कॉन्स्टिनोपल, पोर्टस्प्यद, सुर्बई वगैरे टिकाऱीं एकदोन दिवस कोठे तरी लोकसमूह जमज्याच्या जागीं व्हायोलिन वाजवून त्याने वैसे मिळवावे, व पुढील प्रवास करावा. एकदा मुंबईच्या बैंड-रॉड्डवर त्याने अर्धा तास व्हायोलिन वाजविले, तेव्हां तेथें जमलेल्या युरोपियन लोकांनी त्याच्या अंगावर नोटा देखील फेकल्या! अर्ध्या तासांत त्याला ४० रुपये मिळाले. उत्तर हिंदुस्तानांत कोठेशी त्याला दरमहा आठदोंस शयांची बैंड मास्तरची नोकी मिळण्यासारखी होती. परंतु त्याचे सारे लक्ष्य बौद्धधर्मकडे लागले असल्यामुळे त्याने ती पत्करली नाही. ज्ञानत्रिलोकांचे चित्त बौद्धधर्मकडे वेधण्याची समग्र कारणे त्याने मला सांगितली नाहीत. तथापि शोपेनहार वगैरे जर्मेन तत्त्वज्ञानांची पुस्तके वाचून बौद्धधर्माविषयीं त्याच्या मनांत प्रेम उद्भवले, अशी माझी समजू झाली आहे.

रंगुनास पौचल्यावरोबर आँटोनी गुटेने (भावी ज्ञानत्रिलोकांने) आपले व्हायोलिन व पेटीमर पदे केंकून दिली, आणि चुंडो चाउनमध्ये तो श्रामणेर होऊन राहिला. त्याची बुद्धि कुशाग्र असल्यामुळे केवळ कोशल्याकरणाच्या बळावर त्याने पालि भाषेचे हळूहळू

ज्ञान संपादन केले. माझी या कार्मी त्याला थोडीशी मदत ज्ञाली; परंतु त्याच्या स्वतःच्या प्रयत्नापुढे तिचे महत्त्व फारसें नव्हते. माझा तो फार कैवार घेत असे. ब्रह्मी लोक हिंदी लोकांमध्ये काळा (काळा) म्हणतात. मला असें कोणी म्हणाला, तर तें त्याला खत नसे. ज्या बुद्धाचे तुम्ही उपासक आहां तो देवतील कला होता असें तो म्हणे. एके दिवशी आम्ही दोघे श्रद्धागून चैथाच्या दर्शनास गेलों असतां एक ब्रह्मी यहस्य इंग्रजीत आम्हांला म्हणाला, “तुम्ही आमचा धर्म कर्वी स्वीकारलांत ?” ज्ञानत्रिलोकानें तुमचा धर्म याचा अर्थ विचारला असतां तो म्हणाला, “आमचा ब्रह्मी धर्म.” त्यावार ज्ञानत्रिलोक म्हणाला, “बौद्ध धर्म ब्रह्मी नसून हिंदी आहे. बुद्ध हिंदुसामानंत जन्मला, एवढेच नव्हे तर त्याच्या धर्माचा प्रमाण हिंदुसामानंत हिंदी लोकांनीच केला. सर्वे प्राचीन पालिवाचाय हिंदी लोकांनीच तवार केले. असें असतां बौद्ध धर्माला तुम्ही ब्रह्मी धर्म म्हणतां ही तुमची निव्वळ चूक आहे.”

ब्रह्मी लोकांचे इतिहासाचे अज्ञान

सामान्य ब्रह्मी लोकांत इतिहासाचे इतके अज्ञान आहे, की, बौद्ध धर्म कोठें उद्भवला याची त्यांना मुळीच माहिता नाही! अशा लोकांशी वाद करून आपला वेळ न दवडप्पासाठीं मी वारंवार ज्ञानत्रिलोकाला सांगत होतों. परंतु त्याचा स्वभाव राहीना. ब्रह्मी लोकांच्या पालि शब्दाच्या उच्चारांची तर तो उघड थड्हा करीत असे. माझ्या उपसंपदेपूर्वीं (म्हणजे मी जेव्हां श्रामणेर होतों) एके दिवशी आम्हांला विहारातील एका मिश्रकळून दहा शिक्षापदांचे ग्रहण करावयाचे होतें. त्याचे पालि उच्चार ज्ञानत्रिलोकाला ठाऊक असल्यामुळे तो आगाऊच हंसू लागला. तेव्हां मी म्हणालों, “हे पहा तुम्ही त्या मिश्रकूने उच्चार ऐकून त्यासमोर हंसलांत, तर त्याला फार वाईट वाटेल व त्यामुळे आमच्या विहारातील मुख्य स्थविरालहि राग येण्याचा संभव आहे.” ज्ञानत्रिलोकानें, आपण हंसजार नाहीं असें कबूल केल्यावर आम्हा दोचे त्या मिश्रजवळ गेलों. विहिवाटीप्रमाणे नमस्कार विधि वगैरे ज्ञाल्यावर त्यानें शरणगमन सांगण्यास आरंभ केला. ‘बुद्धं सरणं गच्छामि’, ‘धर्मं सरणं गच्छामि’, ‘संबंधं सरणं गच्छामि’, याला शरणगमन म्हणतात. मिश्रनें वेढेंचांडे तोंड करून मोळ्या जोगानें पहिले वाक्य ‘बुद्ध्यम् धर्यणम् गिसामि’ असें उच्चारले. तें स्वतः म्हणण्याचे मोहून ज्ञानत्रिलोक एकसारखा हंसत राहिला! विचारादै वेऊन आम्ही आपल्या खोलींत आलों, व पुनः शिक्षापदै वेण्याच्या भानगार्डीत पडलों नाहीं.

बौद्धक्षेत्रांची यात्रा

वाईट अज्ञामुळे माझ्या प्रकृतीम फार धरका पोहोचला. वारंवार अतिसाराचा विकार होऊं लागला. तेव्हां ब्रह्मादेश सोहून पुनः कुशिनारेला जाण्याचा प्रयत्न करून पहावा, असा विचार माझ्या मनांत आला. ज्ञानत्रिलोकाला माझा विचार पसंत होता; परंतु कुमार स्थविराला तो विलकुल आवडला नाहीं. पांच वर्षे गुरुजवळ वास्तव्य केल्यावांचून दुसरीकडे जांगीं मिश्रून अप्रशस्त आहे, अशी समजूत प्रचलित होऊन बसली आहे. तिला मूळ त्रिपिटक ग्रंथांत आधार संपादत नाहीं. टाकाकामांनीं, शिष्य पांच वर्षे गुरुच्या विहारांत राहून अध्ययन पुरें ज्ञाल्यावर दुसरीकडे जात, असा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणीं केला आहे. पण या गोष्टीला देवील पुष्कळ अपवाद आहेत. मुख्य मुद्दा अध्ययनाचा आहे. विनय वगैरे ग्रंथ मला जरेच अवगत ज्ञाल्यामुळे जेंवें चित्तस्वास्थ्य पिचेन तेथें गहण्यास आचार्यांकळून हरकत होऊं नये असें माझें म्हणणें होतें. परंतु “शास्त्राद्वृद्धिवेळांयसी” या न्यायाचे ब्रह्मादेशातील बहुनेक स्थविर भक्त असल्यामुळे व आमचे गुरु त्याचा अपवाद नसल्यामुळे त्यांनी मन मोकळे करून कुशिनारेला जाण्यास म श परवानगी दिली नाहीं. तुला पाहिजे तर जा, असें त्यांचे म्हणणें पडलें. पण त्यांच्या मदतीशिवाय आगवोटीवैं भाडें ब्रह्मी गृहस्थांकळून मिळणें अगटींच अशक्य होतें. मला संबंधां दाखल करण्याचा विधि ज्ञाला त्या वेळीं मोलीन येथील प्रसिद्ध ब्रह्मी व्यापारी मों श्वां यांनी पुष्कळ वैसा खर्च केला; पण या वेळीं कुमार स्थविराच्या अनुमतीबांचून एक कवडी देखाल ते खर्च करणार नाहीत हें मी व्हकें जाणून होतों. म्हणून तिकिकाच्या पैशासाठीं मी त्यांच्याकडे गेलों नाहीं. चितंगांय येथील कांहीं बौद्ध व्यापारी रंगूला रहातात. या लोकांचा आचारविचार बंगाली तंहेचा आहे. केवळ धर्मानि मात्र ते बौद्ध आहेत. त्यांचा आणि माझी साधारण ओळव दोही. एके दिवशी त्यांना भेदून कुशिनारेला जाण्याचा माझा घेत कल्याचा. तेव्हां आगवोटीवैं तिसच्या वारांवैं भाडें आपण देऊ असें त्यांनी मोळ्या आनंदानें अभिवचन दिलें.

योडक्याच टिवसाठीं माझीं पुस्तके वगैरे सामान बरोबर घेऊन रंगूनहून मी कलकत्याला आलों. कोणत्या तारखेस कलकत्याला पोहोचलों याची आठवारा राहिली नाहीं. तथापि १९०४ सालच्या जानुभारी महिन्याच्या आरंभींच मी कलकत्याला पोहोचलों असेन असें स्मरतें. त्या वेळीं धर्मपाल जपान, अमेरिका वगैरे देशांतून प्रवास करीत होता; व